

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 8

ЛЬВІВ 2020

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 8. 256 с.

У збірнику представлено дослідження з новітньої української та світової історії за період від Першої світової війни і до сьогодення. Наголошено на закономірностях й особливостях розвитку суспільно-політичних і націєтворчих процесів в Україні у контексті історії європейських народів, зокрема становища українського суспільства в умовах тоталітарних режимів. Розкрито особливості українського визвольного руху, воєнної історії, формування державних інституцій, роль культури у становленні громадянського суспільства, вивчення джерел та історичної біографістики.

Contemporary era / resp. ed. Mykhailo Romaniuk; I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. Lviv, 2020. Issue 8. 256 p.

The collection presents studies on modern Ukrainian and world history from the First World War to the present. Emphasis is placed on the regularities and features of the development of socio-political and nation-building processes in Ukraine in the context of the European nations' history, in particular the position of Ukrainian society under totalitarian regimes. The features of the Ukrainian liberation movement, military history, formation of state institutions, the role of culture in the development of civil society, the study of sources and historical biography are revealed.

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 3.12.2020 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голембійовська-Тобіаш Анета (Gołębiowska-Tobiasz Aneta), dr (Польща)

Дзєньковський Томаш (Dzieńkowski Tomasz), dr (Польща)

Красівський Орест Якубович, д.і.н., проф. (Україна)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Пасіцька Оксана Ігорівна, к.і.н. (Україна)

Патер Іван Григорович, д.і.н., проф. (Україна)

Руда Оксана Василівна, к.і.н. (Україна)

Сова Андрій Олегович, к.і.н., доц. (Україна)

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Трофимович Лілія Володимирівна, к.і.н., доц. (Україна)

Харук Андрій Іванович, д.і.н., проф. (Україна)

Цецик Ярослав Петрович, к.і.н., доц. (Україна)

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК [94(438):321.15:371:328.34(=162.1:=411.16)]"1919/1922"
DOI: 10.33402/nd.2020-8-3-18

Оксана РУДА

*доктор історичних наук
старший науковий співробітник
відділу новітньої історії*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

e-mail: oxana.ruda@gmail.com

ОСВІТНЄ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ ПАРЛАМЕНТАРІВ У ЗАКОНОДАВЧОМУ СЕЙМІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1919–1922)

Проаналізовано діяльність єврейських послів у Законодавчому сеймі (1919–1922), спрямовану на захист і розвиток національного шкільництва. Акцентовано увагу на відстоюванні єврейськими депутатами освітніх прав своїх виборців під час парламентських виступів, у ході політичних дискусій, у поданнях та інтерпеляціях. Посли порушували такі важливі освітні проблеми, як прийняття узгодженого з національними меншинами освітнього законодавства, розбудова непольських навчальних закладів усіх типів, утравкізація та ліквідація шкільництва меншин, переслідування учителів єврейської, української, білоруської та німецької національностей. Простежено відмінності в поглядах єврейських послів щодо трактування місця євреїв у Польщі, підходів до визначення ролі релігії в освіті, національної мови, а також мови викладання у навчальних закладах (їдиш, іврит, польська). Подібні розбіжності частково перешкоджали консолідованій діяльності євреїв щодо захисту освітніх прав власного населення. Зазначено, що одні з парламентарів підтримували розвиток шкіл з мовою навчання іврит, інші – їдиш. Водночас частина виступала за релігійні навчальні заклади, а решта – за світські. Констатовано, що, попри відсутність в єврейському політикумі єдиного бачення вирішення освітнього питання, єврейські парламентарі, заручившись підтримкою німецьких депутатів та представників від польських лівих політичних партій, використовували парламентську трибуну для захисту освітніх інтересів своїх виборців, зокрема, відстоювали їхнє право на навчання рідною мовою. Вони долучилися до забезпечення євреям основних прав, гарантованих внутрішнім законодавством і міжнародними договорами, а також до розширення мережі шкіл з мовами навчання їдиш, іврит чи двомовних.

Ключові слова: Законодавчий сейм, освітні питання, національне шкільництво, Польська держава, єврейські парламентарі.

Пошанування освіченості як однієї з визначальних складових системи єврейських культурних цінностей зумовило те, що потреба в освіті була надзвичайно важливою для євреїв, оскільки від цього залежало збереження їхньої мови (їдиш чи іврит), культури,

традицій та національної ідентичності¹. Однак єврейське шкільництво міжвоєнної Польщі розвивалося в складних політичних умовах, оскільки держава лише частково дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов міжнародних договорів. За таких умов єврейські парламентарі зосередилися на створенні законодавчого підґрунтя для розвитку єврейського шкільництва з мовами навчання їдиш чи іврит.

Діяльність єврейських послів у Законодавчому сеймі, які відстоювали громадянські та національні права своїх виборців, представлена у працях українських та іноземних учених. Проблеми шкільництва та освіти в роботі Законодавчого сейму, законодавчі ініціативи, відстоювання послами освітніх прав своїх виборців представили польські дослідники Й. Шабліцька-Жак² та Ш. Рудницький³. Підготовку та проведення виборів до Законодавчого сейму, його діяльність проаналізував український учений О. Турчак⁴. Л. Алексієвець дослідила особливості державотворення в Польщі після 1918 р., формування суспільно-політичного устрою⁵. Діяльність єврейських політичних сил на західноукраїнських землях висвітлив М. Гон⁶. Однак українські та польські вчені лише опосередковано торкалися відстоювання єврейськими послами національного шкільництва та права учнів-євреїв навчатися рідною мовою.

Мета дослідження – висвітлити діяльність єврейських послів у Законодавчому сеймі (1919–1922) та відстоювання ними освітніх прав своїх виборців.

Вибори до Законодавчого сейму, призначені на 26 січня 1919 р., зважаючи на польсько-радянську війну 1919–1920 рр. і нерегульованість територіально-адміністративного поділу держави, відбулися лише на колишніх теренах Королівства Польського та Західної Галичини, де мандати здобули 296 послів. З територій, на яких або точилися воєнні дії, або які офіційно ще не належали до Польщі, було вирішено без виборів визнати послами поляків – депутатів парламентів держав-учасниць поділів Речі Посполитої: сейму Пруссії, парламенту Німеччини, Галицького крайового сейму та російської Думи. Лише згодом вибори відбулися в Познаньщині, Білостоцькому та Бельському повітах (червень 1919 р.), на Помор'ї (1920) та Віленщині (1922). Не мали представників у сеймі Волинське, Поліське та частина Новогрудського воєводств, які були приєднані до Польщі за умовами Ризького мирного договору 1921 р. Проблемним також залишалося представництво східної частини Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств⁷.

¹ Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. *Нариси з історії та культури євреїв України*: 3-те вид. / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 296.

² Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. 198 s.

³ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2004. 476 s.

⁴ Турчак О. В. Законодавчий сейм і Мала Конституція 1919 р. як перший етап побудови незалежної Польської держави. *Право і суспільство* (Дніпро). 2014. № 6.2 (3). С. 33–38.

⁵ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави, 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 448 с.

⁶ Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на західноукраїнських землях у контексті політичних процесів початку ХХ століття. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*: монографія. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 43–67.

⁷ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 227.

Каденція Законодавчого сейму тривала з 10 лютого 1919 р. до 26 вересня 1922 р., загальна кількість послів становила 432 особи⁸. Серед польських політичних партій перемогу отримали праві сили, які здобули 37 % голосів виборців, лівиця – 34 %, а партії центру – 15 %⁹. На початку роботи сейму інтереси німецької меншини представляли два депутати, і лише після виборів 2 травня 1920 р. на Помор'ї до них долучилося ще шестеро послів. Відчутну перевагу на виборах здобула німецька правниця, яка у виборчій кампанії виступила під гаслами національно-релігійної єдності, висунувши на перший план постулат захисту національних і релігійних прав німців¹⁰. Українці та білоруси своїх клубів у сеймі не мали. Частково їхні інтереси представляли німецькі та єврейські депутати, а також послі від Польської народної партії «Визволене» (ПСЛ «Визволене») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie») та Польської соціалістичної партії (ППС) (Polska Partia Socjalistyczna), які з-поміж іншого вносили подання щодо нищення українського та білоруського шкільництва¹¹.

Єврейське населення держави в сеймі представляли 15 послів, 10 з яких належали до таких п'яти партій: Сіоністської партії в Польщі (Histachdruth ha'Cyjonith be'Polonijah) – 4 (Аполінарій Гартглас (Apolinary Hartglas), Єжи Розенблатт (Jerzy Rosenblatt), Озіаш Тон (Ozjasz Thon), Ісаак Грюнбаум (Izaak Grünbaum)); «Мізрахі» («Merkaz Ruhani») – 1 (Шія Фарбштайн (Szyja Farbstein)); «Поалей Ціон» (Jidisze Socjalistisz-Demokratisze Arbeter Partaj «Poalej Cion») – 1 (Ігнацій Шіпер (Ignacy Schiper)); Єврейської народної партії в Польщі (Jidisze Folks-Partaj in Pojlen) – 2 (Самуель Гіршгорн (Samuel Hirszhorn), Ноях Прилуцький (Nojach Pryłucki) (після анулювання його мандату в травні 1919 р. послом став Давід Номберг (Dawid Nomberg), а після складання ним мандату в січні 1921 р. – Хаїм Раснер (Chaim Rasner)); «Агудат Ізраель» (Agudas Yisroel) – 2 (Мойжеш Галперн (Mojżesz Halpern), по його смерті в 1921 р. послом став Ушер Мендельсон (Uszer Mendelsohn)), Абрахам Перлмуттер (Abraham Perlmutter))¹². Оскільки виборів на колишніх пруських і галицьких теренах не проводили, то на підставі розпоряджень від 28 листопада 1918 р. щодо Галичини¹³ та 7 лютого 1919 р. щодо земель, які перебували під владою Пруссії¹⁴, до сейму ввійшло ще п'ять послів-євреїв, які представляли асиміляційний напрям у єврейському політикумі. Четверо з них приєдналися до Клубу конституційної праці –

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 2–14; Алексієвєць Л. М. Польша: утвердження незалежної держави... С. 218; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 33.

⁹ Турчак О. В. Законодавчий сейм і Мала Конституція 1919 р. ... С. 35.

¹⁰ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Częstochowa: Wyd-wo WSP, 2000. S. 18–25.

¹¹ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 137.

¹² Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 110–111; Bacon G. Agudat Israel in Interwar Poland. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 23–24; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 29–30.

¹³ Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. *Dziennik Praw Państwa Polskiego* (Warszawa). 1918. Nr 18. Poz. 46. S. 109–129.

¹⁴ Dekret w przedmiocie powołania do Sejmu Ustawodawczego Polaków, którzy w 1918 r. posiadali mandat poselski do parlamentu Rzeczy Niemieckiej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. 193.

Генрик Колішер (Henryk Kolischer), Натан Льовенштайн (Nathan Löwenstein), Ігнацій Штайнгаус (Ignacy Steinhaus) та Бернард Штерн (Bernard Stern), один виступав як безпартійний – Саломон Вайнцігер (Salomon Weinzieher). Через дотримання євреями Галичини нейтралітету в польсько-українському конфлікті Леон Райх (Leon Reich), який мав мандат від Львова, до сейму не потрапив¹⁵.

Єврейські депутати об'єдналися на фракційних засадах у Вільне об'єднання послів єврейської національності, в якому Національно-єврейський посольський клуб, Клуб Єврейської народної партії в Польщі, Клуб організації євреїв ортодоксів та сіоністський Клуб зберегли повну самостійність¹⁶. Об'єднання на фракційних засадах засвідчило наявність засадничих відмінностей між ключовими єврейськими політичними партіями. Сіоністів та фолькістів, представників Єврейської народної партії в Польщі, різнило як бачення місця фактичного існування майбутньої Єврейської держави, так і трактування поняття «єврейська національність»¹⁷. Сіонізм розглядав євреїв як об'єднану історичними умовами спільноту, виходив із тези про існування окремої єврейської національності на польських землях та вважав за потрібне за допомогою національно-культурних і суспільно-економічних чинників спонукати євреїв до створення незалежної Єврейської держави на території Палестини та організацію їхньої масової еміграції з усіх держав¹⁸. Фолькізм натомість стверджував, що існування єврейської національності впливає з їхнього відмінного способу життя, звичаїв, мови, культури, окремої духовної структури, а також виняткового економічного та політичного становища. Тому потрібно культивувати єврейську самобутність, борючись за національні права в державах, де вони проживають, а не прагнути до створення штучного духовного центру в Палестині. Декларуючи підтримку польській владі, фолькісти вимагали для єврейського народу культурно-національної автономії¹⁹. Вони виступали за розвиток їдишомовного шкільництва та надання йому й культурі світського характеру²⁰. Сіоністи вважали, що мовою євреїв з усього світу мав стати іврит, міцно пов'язаний з історичними традиціями, саме тому докладали зусиль до розвитку національного івритомовного шкільництва²¹.

¹⁵ Halpern L. *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1931*. Warszawa: Drukarnia Techniczna Spółka Akcyjna, 1933. S. 8; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 29.

¹⁶ Mendelsohn E. *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / z ang. przeł.: A. Tomaszewska*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1992. S. 81.

¹⁷ Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 30.

¹⁸ Hartglas A. *Zasady naszego programu politycznego w Polsce*. (Referat odczytany na 3-iej konferencji syjonistycznej w Warszawie w listopadzie roku 1917. Warszawa: Drukarnia «Współczesna», 1918. S. 5–14; Apenziak J. XIII Kongres Syjonistyczny i sprawa palestyńska. *Nasz Przegląd* (Warszawa). 1923. 5 sierpnia. Nr 131.

¹⁹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 44–47; Polska Akademia Umiejętności w Krakowie (далі – PAU w Krakowie). Sygn. Rps PAN Kr. 4256. K. 3.

²⁰ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 7; Mendelsohn E. *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*. S. 95; Urbański Z. *Mniejszości narodowe w Polsce*. Warszawa: Wyd-wo «Mniejszości Narodowe», 1932. S. 255–256.

²¹ Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. S. 109–110.

Головні програмні засади ортодоксальної сіоністської партії «Мізрахі» зводилися до поширення релігійної свідомості, знань Талмуду, підтримки еміграції євреїв до Палестини задля відродження національної держави²². Від загальних сіоністів «Мізрахі» відрізнялася трактуванням місця релігії в житті єврейської спільноти, яка, на думку партійців, мала верховодити над усіма аспектами єврейського життя, і лише в шкільництві могли бути запроваджені світські предмети. Партійці обстоювали повну шкільну автономію для євреїв Польщі із правом контролю з боку влади. Національною єврейською мовою вважали іврит²³.

Партія «Поалей Ціон», яка представляла ліве крило сіоністського руху, виступала за створення на території Палестини Єврейської соціалістичної держави. У Польщі партійці вимагали національної та культурної автономії для єврейських гмін, які мали мати світський характер. Мовою єврейських шкіл вони визнавали їдиш, однак було передбачене вивчення на належному рівні івриту²⁴.

Представники ортодоксальної партії «Агудат Ізраель» поширювали думку, що єврейським діаспорам вдалося зберегти свою окремішність лише завдяки релігії, і через це вони вимагали, щоб усе життя євреїв, як приватне, так і політичне, було підпорядковане юдаїзму²⁵. Ортодокси зосереджували увагу на проблемах боротьби за існування власного народу, дотримання релігійних заповідей, звичаїв і традицій, доклали зусиль до збереження «закритості» єврейської спільноти на підставі релігійної окремішності. Вони були політично близькими до асимільованої групи єврейської інтелігенції²⁶. «Агудат Ізраель» хоч і визнавала євреїв окремим народом, все ж на перший план висувала релігію, а на другий – єврейську національність. Для партійців національною мовою був іврит як мова релігійної літератури та філософських праць, та їдиш як повсякденна мова²⁷. Члени «Агудат Ізраель» виявляли лояльність до влади, оскільки повністю ідентифікували поняття держави з поняттям державної влади²⁸.

Вибори до Законодавчого сейму продемонстрували, що більшість євреїв, які брали в них участь, проголосували за представників сіоністського руху та наближених до них партій, а також за ортодоксальні політичні сили, а не за єврейські ліві партії чи польські політичні сили. Поразки зазнали політичні партії асимільованих євреїв, що свідчило про втрату популярності ідеї асиміляції навіть у середовищі

²² Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій... С. 48.

²³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4; Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi». *Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna oprac. J. Belcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 493–494.*

²⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 12.

²⁵ Bacon G. *Agudat Israel in Interwar Poland*. P. 27–35; Brzoza Cz., Sowa A. L. *Historia Polski 1918–1945*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2006. S. 247.

²⁶ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 49; PAU w Krakowie. Sygn. Rps PAN Kr. 4256. K. 2–3.

²⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 84–85; Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko Polaków...* S. 108.

²⁸ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 84; Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій... С. 53.

єврейської інтелігенції. Причин цього слід шукати як в антиєврейській агітації польських правих політичних сил, так і в зростанні впливів єврейських національних партій. Перемога сіоністів засвідчила не стільки зацікавленість євреїв ідеєю будови майбутньої держави на теренах Палестини, скільки активну участь партійців у вирішенні соціально-економічних проблем, відстоюванні рівноправності євреїв, а також висуненні гасла національної автономії. Як зазначав польський дослідник Ш. Рудницький, на результати голосування за партію «Агудат Ізраель» значною мірою вплинуло те, що вона заручилася підтримкою рабинів, які мали найбільший вплив на ортодоксальних євреїв. Своїми мандатами Єврейська народна партія в Польщі завдячувала послові Н. Прилуцькому, який проводив активну передвиборчу агітацію. Натомість «Поалей Ціон» здобула свій єдиний мандат у холмському окрузі лише завдяки тому, що сіоністи не виставили тут свого кандидата. Натомість ліві партії, зокрема Загальноєврейський робітничий союз («Бунд») (Algemajner Jidiszer Arbajter Bund) і «Поалей Ціон лівіця», не набрали достатньої кількості голосів виборців через слабку підтримку євреями соціалістичної ідеї²⁹.

На початку роботи Законодавчого сейму діяло вісім польських клубів і два від національних меншин: єврейський і німецький. Згодом унаслідок перегрупування кількість клубів збільшилася. Єврейським послам, як і німецьким, доводилося працювати у складних умовах. Представників Єврейського клубу не запрошували на зустрічі політичних партій у сеймі з кандидатами на посади прем'єра чи на важливі наради клубів, їхні виступи переривали викриками та звинуваченнями в зраді, заглушували гамором. Однак єврейські депутати застосовували всі доступні правові інструменти для діяльності в сеймі: промови, внесення законопроектів, подань та інтерпеляцій. Інтерпеляції використовували всі клуби, з одного боку, як форму парламентського контролю за державним апаратом, а з іншого – як засіб привернути увагу громадськості до актуальних проблем. Однак внесенню інтерпеляцій суттєво перешкождало те, що, відповідно до регламенту сейму, інтерпеляцію мали підписати не менше 15 послів, так само як і звичайне депутатське подання, а для термінового потрібно було 30 підписів. Загалом за час роботи Законодавчого сейму було внесено 2 077 депутатських подань, з яких 151 порушувало проблеми освіти, шкільництва та виховання. Водночас депутати подали 3 730 інтерпеляцій, близько 160 з яких стосувалися освітньої проблематики, зокрема, відбудови чи ремонту шкільних приміщень, шкільництва національних та релігійних меншин, внесення змін до розкладу руху поїздів відповідно до навчальних годин, залізничних пільг для учителів та учнів, виділення стипендій для дітей з малозабезпечених сімей тощо. Згідно з регламентом, делегувати представників до комісій, виступати на пленумах сейму в межах часу, відведеного для виступів клубів, вносити подання мали право лише ті клуби, до яких входило не менше 12 осіб. З огляду на це представники національних меншин змушені були шукати союзників і серед польських послів з інших клубів, зокрема, ППС та ПСЛ «Визволене», і між собою. У такий спосіб до освітньої комісії потрапив єврейський посол Д. Номберг. Зауважмо, що відповідне подання щодо створення окремої сеймової комісії з 15 членів для вирішення єврейських питань внесли представники Народно-національного союзу (ЗЛН) (Związek Ludowo-Narodowy). Натомість за підтримки польської лівіці

²⁹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 28.

спеціальна комісія з єврейських питань зібралася на засідання двічі. Також ППС внесла низку інтерпеляцій проти антисемітизму, а представники ЗЛН у своїх поданнях, навпаки, звинувачували євреїв у державній зраді. Характерною для Законодавчого сейму була тісна співпраця німецьких і єврейських послів. До Єврейського кола інколи зверталися українські політики з проханням внести подання щодо переслідувань українського шкільництва чи закриття громадських організацій³⁰.

На початку роботи Законодавчого сейму через воєнні події, невизначеність державних кордонів, важку економічну ситуацію в державі тощо освітнім питанням приділяли значно менше уваги, ніж економічним, соціальним чи політичним. Для новообраних послів однією з важливих освітніх проблем була розбудова мережі початкового шкільництва. Найбільшою перешкодою на шляху реалізації цього завдання стала відсутність шкільних приміщень: частина з них зазнала руйнувань у роки війни, решта була передана на інші цілі, а в деяких місцевостях початкових шкіл взагалі не було. 9 липня 1919 р. на 66-му засіданні сейму схвалили резолюцію комісії з відбудови краю та фінансово-бюджетної комісії щодо будівництва нових і ремонту старих шкільних приміщень. Польські парламентарі та послі від меншин закликали уряд до якнайшвидшої відбудови знищених війною навчальних закладів і завершення будівництва нових шкільних приміщень. 9 липня 1920 р. на 161-му засіданні сейму депутати у першому читанні розглянули законопроект про заснування та утримання початкових шкіл, однак з огляду на відсутність відповідного законодавства та коштів у державному бюджеті активних зрушень у цій справі до 17 лютого 1922 р., часу прийняття законів про заснування та утримання початкових навчальних закладів і про будівництво шкіл, не відбулося³¹.

Важливою освітньою проблемою, яку намагалися вирішити представники всіх політичних сил у сеймі, було покращення матеріального становища педагогів початкових і середніх навчальних закладів. Значну увагу депутати, серед них і єврейські, приділяли проблемам учителів початкових шкіл, які опинилися в найважчому матеріальному становищі. 27 травня 1919 р. сейм ухвалив закон, який урівняв педагогів у правах із державними службовцями та запровадив фіксовану заробітну плату, а також систему надбавок. Однак через те, що весь тягар фінансових витрат, пов'язаних із фінансуванням учителів ліг на гміни, які не були спроможні покрити ці витрати, закон не був реалізований. Закон про нарахування заробітної плати вчителям початкових шкіл, шкільним інспекторам і заступникам інспекторів ухвалено 13 липня 1920 р.³² Цього ж дня парламентарі більшістю голосів підтримали закон про заробітну плату вчителів, директорів та інструкторів державних професійних шкіл, педагогів учительських семінарій і семінарій для учителів професійних шкіл³³.

³⁰ Sejm Ustawodawczy (далі – SU). Druki. Nr 119; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 37–41; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 38.

³¹ SU. Spr. sten. z 66 pos. 9 lipca 1919 r. Łam. 38–39; Ibid. Spr. sten. z 161 pos. 9 lipca 1920 r. Łam. 21; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata...S. 73.

³² Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych, inspektorów szkolnych i zastępców inspektorów szkolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Dz. U.). 1920. Nr 65. Poz. 434. S. 1131–1135.

³³ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli, dyrektorów, inspektorów państwowych szkół zawodowych oraz seminariorów dla nauczycieli szkół zawodowych. *Dz. U.* 1920. Nr 65. Poz. 435. S. 1135–1137.

Найважливіші освітні законопроекти, зокрема, про будівництво загальноосвітніх шкіл і про тимчасовий устрій шкільної влади, були представлені на розгляд сейму у травні 1920 р. Однак законопроект про будівництво шкіл після першого читання посли повернули на доопрацювання до освітньої комісії. Проект закону про тимчасовий устрій шкільної влади складався з 10 статей. Керівництво та нагляд за публічним вихованням та вищим шкільництвом переходили до Міністерства віросповідань та освіти (МВіО) (ст. 1). Стаття 2 запроваджувала поділ на шкільні округи на чолі з куратором, призначеним Начальником держави за поданням МВіО (ст. 3). Обов'язки куратора визначала ст. 4. Для співпраці з куратором міністр освіти міг скликати Окружну шкільну раду з педагогів та представників громадськості. Відповідно до ст. 6 було ліквідовано всі органи тогочасної адміністрації, окрім повітових і гмінних адміністрацій. Унезалеження шкільної влади від політичної адміністрації передбачала ст. 9. Однак запропонований законопроект зумовив критику діяльності МВіО. Активну участь у його обговоренні брали єврейські послы, парламентарі від ППС, ПСЛ «Визволене», ЗЛН, Міщанського об'єднання. Представники від непольського населення та члени польських лівих політичних партій критикували розширення повноважень міністра освіти та кураторів, а також наголошували, що очікують від МВіО остаточного закону про устрій шкільної влади та органів самоврядування. Німецькі та єврейські послы вимагали, щоб, відповідно до принципу рівності всіх громадян перед законом, вони мали своїх представників в органах місцевого самоврядування та шкільних радах, зокрема в тих регіонах, де переважало непольське населення. Виявами дискримінації вони вважали відсутність своїх представників у шкільних радах, ускладнений доступ до польських шкіл, ревізування шкільних приміщень, недостатнє фінансування шкіл меншин тощо. Закон про тимчасовий шкільний устрій, на їхню думку, суперечив статтям Малоого Версальського трактату 1919 р. у частині гарантування національних і релігійних прав. Після внесення деяких поправок, 4 червня 1920 р. на 153-му засіданні сейму закон про тимчасовий устрій шкільної влади був підтриманий більшістю голосів, проти висловилися лише депутати від Клубу ПСЛ «Визволене»³⁴.

Менш дискусійним виявився законопроект про заробітну плату вчителів і директорів державних середніх шкіл, учительських семінарій і препаранд, а також шкільних візитаторів³⁵. Нечисленні поправки до нього були схвалені більшістю голосів. Натомість закон про заробітну плату професорів, інших викладачів і навчально-допоміжного персоналу у державних академічних школах, який був схвалений сеймом у другому та третьому читаннях без обговорення, не поліпшив матеріального становища цих категорій працівників. Саме тому тиск на уряд із вимогою поліпшити матеріальне забезпечення науковців не припинявся до 31 березня 1922 р., часу прийняття нового закону про заробітну плату професорів і навчально-допоміжного персоналу в академічних школах, який скасував відмінності між оплатою праці різних професійних груп і зміцнив статус викладачів вищих навчальних закладів³⁶.

³⁴ SU. Spr. sten. z 150 pos. 28 maja 1920 r. Łam. 10–53; SU. Druki. Nr 1602, załącznik; Ibid. Nr 1761; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo... S. 64–65, 68, 138.

³⁵ SU. Druki. Nr 1936, załącznik 1.

³⁶ Ustawa z dnia 31 marca 1922 r. o uposażeniu profesorów i pomocniczych sił naukowych w szkołach akademickich. Dz. U. 1922. Nr 28. Poz. 226. S. 411–412; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 104.

Сеймові дебати щодо закону про вищі навчальні заклади розпочалися 9 липня 1920 р., після внесення МВіО відповідного законопроекту. Фактично цей закон ухвалили без суттєвих змін. Більшість лише підтримала поправку польського посла Генрика Радзішевського (Henryk Radziszewski), яка стосувалася чинних приватних вищих навчальних закладів. Поправки до цього закону вносили двічі – у 1921 і в 1922 рр.³⁷

Співпраця єврейських депутатів з Вільного об'єднання послів єврейської національності з німецькими парламентарями наочно виявилася у висуненні спільної вимоги щодо надання їм широкої автономії, в межах якої вони погоджувалися підтримувати державну освітню політику³⁸. Зауважмо, що співпраця в сеймі німецьких і єврейських депутатів частково була наслідком того, що за час перебування теренів давньої Речі Посполитої у складі Пруссії місцеве єврейське населення зазнало сильної хвилі асиміляції. Знання німецької мови серед євреїв окреслених теренів стало повсюдним, намітилося культурне зближення між німецьким і єврейським народами. Оскільки після здобуття Польщею незалежності 1918 р. німецьке та єврейське населення отримало статус меншин, то налагодження співпраці (додулилися єврейські політики з інших польських теренів) дало їм змогу ефективно відстоювати власні права. Однак критикуючи польську владу, в опозицію до панівних урядів вони не переходили і здебільшого підтримували урядові законопроекти³⁹.

Однією з важливих проблем, яку неодноразово порушували послы від різних політичних сил під час сеймових дебатів, була діяльність релігійних шкіл. Депутати від ЗЛН дотримувалися думки, що школа має давати ґрунтовне релігійне виховання, тобто виховувати не лише «добрих поляків, а й добрих католиків»⁴⁰. Найактивнішими під час розгляду питання релігійного шкільництва були парламентарі від єврейського населення, які вимагали дотримання Польщею статей Малого Версальського трактату, що гарантували створення релігійних навчальних закладів. Вони сподівалися на фінансову підтримку цих шкіл з боку держави, зокрема на цьому 1 червня 1920 р. на 152-му засіданні сейму акцентував єврейський посол С. Гіршгорн, зазначаючи, що національні та релігійні меншини мають самі керувати своїм шкільництвом⁴¹. Зауважмо, що послы від ЗЛН неодноразово перешкоджали євреям у вирішенні проблем релігійного шкільництва. До прикладу, член ЗЛН Казимир Лютославський (Kazimierz Lutosławski) поширював думку про те, що з усіх виховних напрямів саме єврейський релігійний напрям розпалює ненависть до інших конфесій. Також К. Лютославський ще наприкінці червня 1919 р. на засіданні конституційної комісії запропонував поправку до Конституції, відповідно до якої кожен громадянин держави мав право на те, щоб його діти навчалися рідною мовою, відповідно до їхнього віросповідання з учителем такої ж віри та мови⁴². Цю поправку підтримав єврейський парламентар С. Вайнцігер, який на той момент заступав І. Грюнбаума, не до кінця усвідомлюючи, що К. Лютославський мав на меті розділити учнів різних національностей і заборонити

³⁷ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 92–93.

³⁸ Ibid. S. 37.

³⁹ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej... S. 31–32, 42–43.

⁴⁰ Adamski S. Szkoła wyznaniowa czy mieszana. Poznań: Księgarnia Społeczna, [1921]. S. 3.

⁴¹ SU. Spr. sten. z 152 pos. 1 czerwca 1920 r. Łam. 14–21.

⁴² Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 98.

учителям від національних меншин навчати у польських школах. Єврейський посол сподівався, що це положення може бути використане на користь єврейського шкільництва⁴³. Ситуацію роз'яснила поправка до ст. 124 Конституції, внесена на другому засіданні комісії, яка й викликала найбільше критики. У поправці йшлося про те, що винятки, зумовлені надто малою кількістю дітей релігійних меншин чи браком відповідних учительських кадрів, будуть узгоджені окремим законом. 10 березня 1921 р. на 217-му засіданні сейму єврейський посол І. Грюнбаум назвав цю поправку дискримінаційною та небезпечною для меншин. На його переконання, влада з легкістю могла відмовляти меншинам у відкритті навчальних закладів, оскільки уряд не зможе відкрити таку кількість учительських семінарій, яка б забезпечила педагогічними кадрами школи єврейського, протестантського чи православного населення. Натомість працювати у польських школах учителям некаатолицького віросповідання забороняли⁴⁴. Критику єврейських послів викликали й інші пункти проекту Конституції щодо релігійних шкіл, які, на їхню думку, порушували релігійні та національні права непольського населення, забезпечуючи привілейоване становище панівній у Польщі католицькій релігії. Зокрема, на цьому у своєму виступі наголошував І. Грюнбаум⁴⁵. За вилучення з Конституції положень ст. 124, 125 та 126, відповідно до яких кожен громадянин мав право на те, щоб у загальноосвітній школі його дітей навчав і виховував учитель такого ж віросповідання, а також запроваджувалося обов'язкове навчання релігії у початкових і середніх школах, які фінансувала держава чи органи самоуправління, виступили послі від польських лівих партій, а також сіоністи, для яких національна освіта була найважливішим тереном реалізації національно-культурної автономії⁴⁶. Перші побоювалися запровадження релігійних шкіл, зокрема посол від ПСЛ «Пяст» Владислав Кернік (Władysław Kiernik) наголошував, що релігійна школа створює гетто, розвиває сепаратизм і ділить державу на різноманітні касти⁴⁷, другі – що запропоновані зміни, з одного боку, призведуть до усунення єврейських учителів із державних шкіл і створять передумови для того, щоб не відкривати релігійних шкіл для меншин, а з іншого – що запровадження підтриманого урядом релігійного шкільництва зміцнить позиції ортодоксальних політиків, які виступали проти вилучення ст. 126, а також унеможливить запровадження прогресивного національного виховання. З огляду на те, що ця проблема спричинила гострі дискусії в сеймі, в остаточному варіанті Конституції пункту про релігійні школи не було⁴⁸.

Нерідко у полеміці з освітніх питань виявлялися відмінності в поглядах єврейських послів: одні з них підтримували розвиток шкіл з мовою навчання іврит, інші – їдиш. Водночас частина євреїв виступала за релігійні навчальні заклади, а решта – за світські. До прикладу, ці відмінності увиразнилися 27 січня 1922 р. під час

⁴³ Ibid. S. 98–99; Żyndul J. Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-wschodniej w XX wieku. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2000. S. 125–126.

⁴⁴ SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 71; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 138–139.

⁴⁵ SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 59.

⁴⁶ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 94.

⁴⁷ SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 29–30.

⁴⁸ Ibid. Łam. 69–76; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 99.

обговорення звіту освітньої комісії щодо законопроекту про створення, утримання та будівництво загальноосвітніх шкіл. Посол від сіоністського руху І. Шіпер у своєму виступі наголосив на тому, що МВіО і шкільні кураторії зумисне чинили перешкоди розвитку єврейських шкіл із мовою навчання їдиш. Йшлося про закриття цих навчальних закладів, перешкоджання у виданні концесій чи про примусову зміну мови навчання на іврит чи польську з огляду на нібито поширення у них соціалістичної ідеології. Він звинуватив уряд у підтримці хедерів старого зразка ортодоксальної партії «Агудат Исраель», що потребували реформування, а також навів низку прикладів утисків світського єврейського шкільництва з мовою навчання їдиш⁴⁹. І. Шіпер акцентував на необхідності збільшення матеріальної та законодавчої допомоги всім типам єврейських шкіл, оскільки допомога, яку виділяли, була недостатньою⁵⁰. 7 лютого 1922 р. на 283-му засіданні єврейський посол У. Мендельсон, протестуючи проти висловлювань І. Шіпера щодо шкідливості хедерів із суспільно-виховного погляду та підтримку їх урядом лише через те, що вони дають євреям мінімальні знання, заявив, що упродовж тисячоліття школи цього типу поширюють знання серед євреїв, вони є тією виховною інституцією, яка «виховує морально та суспільно здоровий елемент»⁵¹. У подібних заявах свого колеги він убачав наступ на ортодоксальне єврейство.

Серед нагальних освітніх проблем, на яких акцентували єврейські парламентарі, була підготовка законопроекту про публічні початкові школи для національних і релігійних меншин, оскільки урядовці намагалися відтермінувати його ухвалення. Попри певні суперечності, єврейські депутати одностайно підтримали звернення І. Шіпера до уряду з вимогою впродовж двох місяців внести відповідний законопроект. Хоч звернення підтримали послі від інших національних меншин, сеймова більшість відхилила його. Апелюючи до посла І. Шіпера, міністр освіти Тадеуш Лопушанський (Tadeusz Łopuszański) у своєму виступі зазначав, що побоювання меншин щодо обмеження прав непольського шкільництва є безпідставними, адже в Польщі безперешкодно діють тисячі непольських шкіл, розвитку яких уряд не чинить жодних перепон. Однак подібні твердження посадовця не відповідали дійсності, підтвердженням цього є численні інтерпеляції та виступи послів, у яких вони скаржилися на репресії щодо українських, білоруських, єврейських навчальних закладів, що полягали у звільненні вчителів, закритті шкіл та загалом невиконанні зобов'язань щодо меншин, прописаних в Малому Версальському трактаті 1919 р. та Конституції 1921 р.⁵² Оскільки уряд і польські парламентарі не вважали закон про організацію шкіл для національних і релігійних меншин потрібним, представники від непольського населення самі підготували відповідний проект закону, що був внесений до сейму 10 лютого 1922 р. Вільним об'єднанням послів єврейської національності за підтримки семи німецьких депутатів, окрім Оскара Фрізе (Frieze Oskar)⁵³. У ст. 1 йшлося про те,

⁴⁹ SU. Spr. sten. z 281 pos. 27 stycznia 1922 r. Łam. 48–53.

⁵⁰ Ibid. Łam. 50, 53.

⁵¹ SU. Spr. sten. z 283 pos. 7 lutego 1922 r. Łam. 4; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 100.

⁵² Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 140.

⁵³ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2014. S. 76.

щоб «у гмінах, де проживало не менше 40 дітей шкільного віку одної національності або віросповідання, для них мали бути засновані окремі публічні загальноосвітні школи з рідною мовою викладання». Ступінь організації школи регулювала ст. 6, у якій зазначалося: якщо у гміні не буде потрібної для відкриття навчального закладу кількості учнів однієї національності чи віросповідання, дозволяється об'єднувати сусідні гміни за умови, що дорога дитини з дому до школи не перевищуватиме 3 км. Відповідно до ст. 2 ці школи мали бути уведені до загальної шкільної мережі⁵⁴. Водночас передбачалося, що в публічних школах національних і релігійних меншин навчання відбуватиметься відповідно до планів інших державних шкіл з урахуванням окремішності та культурних потреб цих меншин. І саме представники меншин мали визначати перелік спеціальних предметів, які б враховували ці особливості. Також запроваджувалося обов'язкове вивчення польської мови у такій же кількості годин, як і в інших державних початкових навчальних закладах. Отже, цей законопроект передбачав, що в початкових школах усім дітям будуть забезпечені умови для навчання рідною мовою та освоєння власної релігії, а представники від національних меншин матимуть вирішальний вплив на виховання учнів. Цей пункт викликав найбільше застереження влади, яка відводила особливе значення формуванню світогляду школярів. Законопроект так і не був ухвалений⁵⁵.

На засіданнях Законодавчого сейму послы також порушували такі важливі й гострі проблеми, як переслідування шкільництва національних меншин, закриття культурно-освітніх товариств і організацій, арешти громадських діячів тощо. Парламентарі від меншин вносили подання та інтерпеляції щодо репресій проти єврейського, українського, німецького, білоруського шкільництва, переслідувань учителів, невиконання статей міжнародних договорів і Конституції 1921 р., які гарантували права непольському населенню. Наприклад, на прохання українських політиків єврейські послы 8 листопада 1921 р. внесли низку інтерпеляцій щодо закриття української школи в Тростянці Луцького повіту, переслідування українських і єврейських шкіл на Волині, ревізії шкільних приміщень тощо. Ще одна інтерпеляція, внесена єврейськими депутатами 22 квітня 1922 р. на прохання українців, стосувалася закриття філії «Просвіти» в Мацейові (зараз Луків)⁵⁶.

Союзниками єврейських парламентарів у відстоюванні інтересів шкільництва національних і релігійних меншин поряд з німецькими послами були також депутати від лівого крила польських партій у сеймі. Так, парламентар від ПСЛ «Визволене» Евстахій Рудзінський (Eustachy Rudziński) 5 травня 1922 р. на 303-му засіданні сейму вимагав чіткого визначення державної політики щодо національних меншин. Він наголошував на помилковості як національної, так і освітньої політики щодо непольського населення так званих східних кресів, наслідком якої стало зростання антипольських настроїв. Застосована владою політика репресій призвела до необґрунтованого зменшення кількості навчальних закладів меншин, зокрема білоруських, закриття їхніх

⁵⁴ SU. Druki. Nr 3361; Ibid. Nr 3361, załącznik 1; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. *Studia Żydowskie. Almanach* (Zamość). 2013. R. 3. Nr 3. S. 106.

⁵⁵ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 76–77.

⁵⁶ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 41.

газет і часописів, економічних утисків тощо. Е. Рудзінський наголосив, що політика Польської держави щодо українців, білорусів, євреїв має відповідати духові та основним положенням Конституції 1921 р. щодо гарантування прав меншин⁵⁷. Посли від ППС Антоні Залевський (Antoni Zalewski) і Станіслав Ланцуцький (Stanisław Łańcucki), акцентуючи на колонізаційній політиці Польщі у Галичині, спрямованій на штучну полонізацію краю, наводили приклади дискримінації українського шкільництва, звільнення з роботи українських учителів, масового переміщення їх на етнічні польські терени, заміни українських педагогів польськими, закриття шкіл тощо. Водночас депутат А. Залевський вважав, що Польщі треба змінити національну, освітню та економічну політику щодо так званих східних кресів, оскільки місцеве польське населення не думає про поширення польськості, а лише про збереження власних маєтків. Держава зобов'язана зацікавити національні меншини у зміцненні позицій Польщі, зробити державу привабливою для непольського населення по інший бік кордону, продемонструвати демократичність та лояльність щодо меншин, замінити політику денационалізації політикою толерантності та мирного співіснування народів⁵⁸. Однак ці заяви не були почуті ні урядовцями, ні польською більшістю у сеймі, яка не підтримувала подібних подань.

Наприкінці каденції Законодавчого сейму єврейські послы виступили з інтерпеляцією, яка підсумовувала ситуацію в єврейському шкільництві. У ній стверджувалося, що всупереч ст. 9 Малого Версальського договору єврейські навчальні заклади не отримували матеріальної допомоги від державних і місцевих органів влади (хоча незначні кошти й були виділені на їх розвиток, однак повністю ст. 9 договору так і не була реалізована). В інтерпеляції було зазначено, що євреї сплачують податки державі, однак утримувати шкільництво змушені власним коштом⁵⁹. Більшість із численних скарг послів від національних і релігійних меншин, які стосувалися неналежного розвитку і матеріальної підтримки різних освітніх закладів, залишалися без відповіді.

Отже, єврейські послы в Законодавчому сеймі відстоювали освітні права своїх виборців з парламентської трибуни, на засіданнях освітньої комісії, вносячи подання та інтерпеляції. Вони порушували важливі освітні проблеми, пов'язані з національним шкільництвом, однак у них не було єдиної візії щодо місця євреїв у Польщі, ролі релігії в освіті, національної мови, а також мови викладання у навчальних закладах (їдиш, іврит, польська). Одні з парламентарів підтримували розвиток шкіл з мовою навчання іврит, інші – їдиш, частина виступала за релігійні навчальні заклади, а решта – за світські. Суперечності серед єврейських політиків та в єврейському середовищі загалом щодо національної мови – їдиш чи іврит, лише ускладнювали розв'язання мовної проблеми. Ці розбіжності в поглядах частково перешкождали консолідованій діяльності послів щодо захисту освітніх прав власного населення. Однак попри відсутність в єврейському політикумі єдиного бачення вирішення освітнього питання, єврейські парламентарі, заручившись підтримкою німецьких послів та представників польських лівих сил у сеймі, вимагали прийняття узгодженого з меншинами освітнього законодавства, розбудови непольських навчальних закладів,

⁵⁷ SU. Spr. sten. z 303 pos. 5 maja 1922 r. Łam. 40–42, 47.

⁵⁸ Ibid. Łam. 74, 79–81, 99; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata... S. 140–141.

⁵⁹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 100.

припинення утравкізації та ліквідації шкільництва меншин, переслідування учителів української, білоруської, німецької та єврейської національностей. Використовуючи парламентську трибуну для захисту освітніх інтересів виборців, своє головне завдання єврейські парламентарі вбачали у забезпеченні євреям основних освітніх і мовних прав, гарантованих внутрішнім законодавством і міжнародними договорами.

REFERENCES

1. Adamski, S. (1921). *Szkola wyznaniowa czy mieszana*. Poznań: Księgarnia Społeczna [in Polish].
2. Aleksievets, L. M. (2006). *Polscha: utverzhennia nezaleznoi derzhavy, 1918–1926*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
3. Apenziak, J. (1923, Sierpień 5). XIII Kongres Syjonistyczny i sprawa palestyńska. *Nasz Przegląd*, 131 [in Polish].
4. Bacon, G. (1989). Agudat Israel in Interwar Poland. In Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk (Eds.), *The Jews of Poland between Two World Wars* (pp. 23–24). Hannover; London: University Press of New England [in English].
5. Brzoza, Cz., & Sowa, A. L. (2006). *Historia Polski 1918–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
6. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. (1918). *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, 18 (46), 109–129 [in Polish].
7. Dekret w przedmiocie powołania do Sejmu Ustawodawczego Polaków, którzy w 1918 r. posiadali mandat poselski do parlamentu Rzeszy Niemieckiej. (1919). *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, 14, 193 [in Polish].
8. Fałowski, J. (2000). *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. Częstochowa: Wydawnictwo WSP [in Polish].
9. Halpern, L. (1933). *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1931*. Warsaw: Drukarnia Techniczna Spółka Akcyjna [in Polish].
10. Hartglas, A. (1918). *Zasady naszego programu politycznego w Polsce. Referat odczytany na 3-ej konferencji syjonistycznej w Warszawie w listopadzie roku 1917*. Warsaw: Drukarnia «Współczesna» [in Polish].
11. Hauser, P. (2014). *Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej*. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
12. Hon, M. M. (2014). Działalność żydowskich politycznych partii na zachodnioukraińskich ziemiach u kontekście politycznych procesów początku XX stulecia. In *Żydowska nacjonalna wspólnota w kontekście integracji ukraińskiego społeczeństwa: monografia* (pp. 43–67). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
13. Kerzhner, A. (2005). Tradycja i obecność żydów Ukrainy. In L. Finberh & V. Liubchenko (Eds.), *Narys z historii i kultury żydów Ukrainy* (pp. 275–299). (3d rev. ed.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
14. Mendelsohn, E. (1992). *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym* (A. Tomaszewska, Trans.). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
15. Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi». (1925). In A. Bělčikowska, *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r.* (pp. 493–494). Warsaw: Dom Książki Polskiej [in Polish].

16. Romantsov, R. (2013). Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. *Studia Żydowskie. Almanach*, 3 (3), 95–137 [in Polish].
17. Rudnicki, S. (2004). *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
18. Szablicka-Żak, J. (1997). *Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej*. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
19. Tomaszewski, J. (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warsaw: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza [in Polish].
20. Turchak, O. V. (2014). Zakonodavchyi seim i Mala Konstytutsiia 1919 r. yak pershyi etap pobudovy nezalezhnoi Polskoi derzhavy. *Pravo i suspilstvo*, 6.2 (3), 33–38 [in Ukrainian].
21. Urbański, Z. (1932). *Mniejszości narodowe w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo «Mniejszości Narodowe» [in Polish].
22. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych, inspektorów szkolnych i zastępców inspektorów szkolnych. (1920). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 65 (434), 1131–1135 [in Polish].
23. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli, dyrektorów, inspektorów państwowych szkół zawodowych oraz seminariów dla nauczycieli szkół zawodowych. (1920). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 65 (435), 1135–1137 [in Polish].
24. Ustawa z dnia 31 marca 1922 r. o uposażeniu profesorów i pomocniczych sił naukowych w szkołach akademickich. (1922). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 28 (226), 411–412 [in Polish].
25. Żyndul, J. (2000). *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku*. Warsaw: Wydawnictwo DiG [in Polish].

Oksana RUDA

Doctor of Sciences in History

Senior Researcher at the

Department of Contemporary History

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

e-mail: oxana.ruda@gmail.com

EDUCATIONAL ISSUE IN THE ACTIVITIES OF JEWISH PARLIAMENTARIANS IN THE LEGISLATIVE SEJM OF THE POLISH STATE (1919–1922)

Jewish ambassadors' activities in the Legislative Sejm (1919–1922) aimed at protecting and developing national schooling are analyzed. Emphasis is placed on Jewish deputies defending their voters' educational rights during parliamentary speeches, political debates, submissions, and interpellations. The ambassadors raised such important educational issues as the adoption of educational legislation agreed with national minorities, the development of non-Polish educational institutions of all types, the "utraquisition" and liquidation of minority schooling, and the persecution of Jewish, Ukrainian, Belarusian, and German teachers. There are differences in Jewish ambassadors' views on the interpretation of the place of Jews in Poland, approaches to determine the role of religion in education, the national language, and the medium of instruction

in educational institutions (Yiddish, Hebrew, Polish). Such differences partially hindered the consolidated activities of Jews to protect the educational rights of their people. It is noted that some of the parliamentarians supported the development of schools with Hebrew as the medium of instruction, others – Yiddish. At the same time, some advocated for religious schools and the rest for secular ones. Despite the lack of a unified vision of solving the educational issue among Jewish politics, Jewish parliamentarians, getting the support of German deputies and representatives of Polish left-wing political parties, used the parliamentary platform to protect the educational interests of electors. They joined in providing Jews with fundamental rights guaranteed by domestic law and international agreements, as well as in expanding the network of schools with Yiddish, Hebrew, or bilingual instruction.

Keywords: Legislative Sejm, educational issues, national schooling, Polish state, Jewish parliamentarians.

Оксана ПАСИЦЬКА

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
відділу новітньої історії Інституту українознавства*

ім. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2957-5935>

e-mail: pasitska@ukr.net

«СВІЙ ДО СВОГО ПО СВОЄ»: СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ВИСТАВКОВО-ЯРМАРКОВІ ЗАХОДИ В ГАЛИЧИНІ У 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі матеріалів періодичних видань висвітлено виставкову діяльність українців, зокрема, проаналізовано організаційні аспекти та особливості проведення ярмарків та виставок сільськогосподарської продукції, які відбувалися з ініціативи економічних установ та громадських організацій, як-от «Сільський господар», «Маслосоюз», «Центросоюз», РСУК, «Союз українок», «Українське народне мистецтво», «Гуцульське мистецтво», «Пасічничка спілка», «Рій», «Просвіта», повітові союзи кооперативів тощо. До участі в господарських виставках також долучалися економічні навчальні заклади. Перші українські агротехнічні виставки проходили у Стрию в 1909 та 1907 роках, а згодом вони відбувалися в різних галицьких містах та селах: у Старому Самборі, Дашаві, Сокалі. Важливу роль у їхньому проведенні відігравали кооперативні діячі: Д. Сембратович, Є. Олесницький, О. Нижанківський, О. Луцький, А. Жук, М. Хронов'ят тощо. Охарактеризовано також основні функції, які виконували виставково-ярмаркові заходи. Детально описано асортимент популярних серед відвідувачів товарів. Кожна з виставок поділялася на окремі секції, де глядачі та покупці могли ознайомитися з результатами праці українських підприємливих людей та господарів у галузі рослинництва, садівництва, огородництва, тваринництва, бджільництва, домашнього народного промислу, а також виготовлення сільськогосподарського реманенту. На агротехнічних виставках користувалися популярністю товари «Маслосоюзу», вироби народного мистецтва та медпродукція. Виставково-ярмаркові заходи були виявом конкурентоспроможності на місцевому ринку, чинником економічного та культурного розвитку регіону, оскільки супроводжувалися розважальними та пізнавальними заходами, зокрема лекціями, виступами, ознайомленням з новими економічними виданнями.

Ключові слова: виставки, ярмарки, Галичина, сільськогосподарські виставково-ярмаркові заходи.

Галицькі міста та села з давніх-давен славилися виставково-ярмарковими заходами. Вони виникли як засіб публічної демонстрації досягнень людства в різних сферах, задовольняли інтереси виробників, продавців, посередників, споживачів товарів та послуг. У міжвоєнній Галичині в умовах активного зростання конкуренції між

українськими, польськими та єврейськими підприємцями виставково-ярмаркова діяльність була важливим засобом зміцнення позицій на ринку, мала не лише інформаційно-комерційний, а й національний характер.

Виставковий бізнес як суспільний резонанс економічної діяльності українців не висвітлено в сучасній історіографії. Всебічне дослідження сільськогосподарських виставково-ярмаркових заходів уможливили записи в тогочасних часописах «Господарсько-кооперативний часопис», «Новий час», «Сільський господар», «Стрийський голос», «Нова хата», «Український бескид», їх публікували кореспонденти, організатори та очевидці виставок.

Мета роботи – проаналізувати суспільний резонанс сільськогосподарських виставково-ярмаркових заходів у Галичині у 20–30-х роках ХХ ст.

Українські виставки та ярмарки в Галичині були скромними за розміром, однак багаті своїм виховним змістом. Здебільшого їх організовували кооперативи. Першими установами, які намагалися поставити український виставковий промисел на високий рівень, були «Центросоюз», «Маслосоюз», «Сільський господар» та РСУК, вони тісно співпрацювали з кооперативом студентів вищих торговельних шкіл «Торговельник», ГКЦ, Союзом українських купців і промисловців, «Союзом українок» та іншими громадськими товариствами й економічними інституціями¹. Вони організовували сільськогосподарські, промислово-технічні, книжкові виставки. Організацію виставкових заходів всіляко підтримували українські видавництва та часописи, які друкували інформаційний матеріал у вигляді оголошень, рекламних одноднівок, покажчиків, провідників тощо.

Перша українська сільськогосподарська (хліборобська) виставка відбулася в місті зі славними торговельними традиціями – у Стрию 19–26 вересня 1909 р.: «З усіх сторін Галичини плив народ до Стрия. Крізь доли і гори мчалися осібні потяги замаєні синьо-жовтими хоруговками, повні відвідувачів на виставу. З тих потягів неслася на весь край, вибігала на шпилі гір стелилася по килимах рідна пісня, та не самовита, а повна радости і віри, бадьора і визиваюча»². Організацією виставки займалися Краєвий господарсько-молочарський союз, Краєвий ревізійний союз та інші економічні інституції Стрия. Її ініціатором був один із активних кооперативних діячів Стрийщини Д. Сембратович. Серед організаторів виставки були також Є. Олесницький, О. Нижанківський, М. Гнатюк, М. Залізняк, І. Бачинський, О. Бачинська, А. Жук³. Першу хліборобську виставку в Стрию назвали «найкращим ділом на нинішні часи на Галицькій Україні»⁴. Вона стала поштовхом до активізації діяльності товариства «Сільський господар» та інших галицьких економічних установ у виставковому та інших економічних напрямках.

Виставкова активність української громадськості знайшла продовження і після Першої світової війни. 25 вересня – 2 жовтня 1927 р. з ініціативи «Сільського

¹ Ільницький Р. Перед великою імпрезою. *Новий час* (Львів). 1936. 13 лютого. С. 5.

² Р. К. Недавнє минуле Стрия. *Стрийський голос* (Стрий). 1927. 28 вересня. С. 4; Р. Р. Дещо з історії міста Стрия. *Стрийський голос*. 1927. 28 вересня. С. 4.

³ Хліборобська виставка в Стрию. *Економіст* (Львів). 1909. 30 червня. С. 9–11; Хліборобська виставка і участь союзних стоваришень. *Економіст*. 1909. 31 липня. С. 6.

⁴ Фахівець. Маслосоюз на хліборобській виставі в Стрию 25.IX – 2.X. *Сільський господар* (Львів). 1927. 1 листопада. С. 257–261; По виставі. *Економіст*. 1909. 31 жовтня. С. 1.

господаря», «Повітового союзу кооператив» і «Маслосоюзу» відбулася велика сільськогосподарська виставка у Стрию⁵. В її організації та проведенні взяли участь представники економічних установ, хлібороби Стрийщини, Сколівщини, Жидачівщини, стрийські міщани та академічна молодь.

Стрийську виставку організували у приміщеннях «Народного дому», «Маслосоюзу», «Рідної школи», «Просвіти» (сільськогосподарські машини) та на торговиці (худоба). У проведенні виставки були зацікавлені всі галицькі економічні установи та підприємці. Допомогу в підготовці та проведенні виставкових заходів надали РСУК, «Сільський господар», «Просвіта» у Львові та вся галицька преса, яка публікувала оголошення, запрошення, звернення до громадськості та всіх економічних установ із закликами до активної участі.

Напередодні проведення виставки у Стрию були й певні перешкоди. По-перше, в тогочасному галицькому суспільстві поляки, євреї та українці конкурували між собою у різних сферах життя, а надто в економічному просторі. До речі, поляки у цей час організували під патронатом Господарського товариства у Львові воєводську сільськогосподарську виставку, в якій українці відмовилися брати участь, оскільки український виставковий комітет виступив за окремішність проведення виставки. Завадили запланованим заходам і кліматичні умови – повінь пошкодила дороги, мости та залізничні шляхи. Особливо постраждало від повені сільське населення Підгір'я і Стрия⁶. Незважаючи на всі ці чинники, виставковий захід відбувся.

Кореспондент «Сільського господаря» писав про початок виставки: «З самого ранку в неділю 25 вересня з прибуттям кожного потягу місто Стрий наповнювався все більшою кількістю людей, які прямували до Українського народного дому. По одягу можна було розпізнати, що приїхали представники зі всіх сторін Галицького краю. На будинках вистави красувалися під осіннім сонцем синьо-жовті прапори. О 12 годині голова виставкового комітету О. Луцький вийшов перед брамою Народного дому, багатотисячна народна громада стихла і слухала промовця О. Луцького»⁷. Привітавши п'ятитисячну громаду як ініціатор проведення заходу, О. Луцький наголосив, що стрийське селянство перебуває у складному становищі, однак за допомогою виставки воно має показати, що вміє господарювати та заслуговує на те, щоб бути повноправним господарем на своїй землі. У тому ж дусі промовляв голова РСУК Юліан Павликовський: «Сьогорічна хліборобська вистава буде доказом не лише селянської праці і великих господарських спосібностей українського народу, але також показом його організаційних здібностей. Український народ власними силами, без сторонн[ь]ої допомоги, поборюючи всі перепони, які ставлять йому сусіди, організує своє народне господарство та підносить його до того рівня, який має воно у всіх інших культурних вільних народів»⁸.

Виставка складалася з кількох секцій. У першій секції – «Рослинна продукція» – було показано українське рільництво на західноукраїнських землях. Рослинна

⁵ Волинець Б. Українські установи на виставі в Стрию. *Сільський господар*. 1927. 1 листопада. С. 266–268.

⁶ О. Л. Друга українська Сільсько-хліборобська вистава в Стрию. *Сільський господар*. 1927. 1 листопада. С. 245–246.

⁷ Там само. С. 246.

⁸ Там само.

продукція задовольняла насамперед потреби виробника, лише п'ята частина українських господарств продавала свою продукцію, і ціни на неї були порівняно низькими.

На виставці відвідувачі мали змогу оглядати науково-довідкові експонати Української господарської академії, товариства «Сільський господар» і його філій, крайових і повітових кооперативів, Спілки українських агрономів, а також видавництв «Сільський світ», «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативне молочарство». За допомогою графічних ілюстрацій вони продемонстрували еволюцію своєї діяльності та економічний розвиток регіону.

Свою продукцію виставляли філії «Сільського господаря» зі Стрия і Перемишля, Повітові союзи кооперативів у Стрию, Чорткові, Станіславові, Дрогобичі, Копичинцях. Глядачі могли ознайомитися також зі зразковими галицькими господарствами.

У другому відділі було представлено молочарство. Найпрогресивнішою українською економічною установою Стрийщини був «Маслосоюз». Експонати цієї спілки демонстрували у власному приміщенні, у великій залі на першому поверсі. Продукцію естетично розмістили, а стіни прикрасили фотографіями, діаграмами, планами, графіками. На чільному місці був портрет О. Нижанківського – засновника і першого директора «Маслосоюзу». Кожен міг ознайомитися з інформацією про розвиток молочарського промислу в регіоні. «Маслосоюз» об'єднував у цей період близько 11 районних молочарень, до яких належало по 7–12 споживчих кооперативів.

«Маслосоюз», крім своєї продукції під маркою «МС» (молоко, масло, сир, сметана тощо), презентував технічно укомплектовану молочарню, продемонстрував машинне доїння корів, яке у той час застосовували здебільшого у великих господарствах. Представники спілки також організували конкурс на виробництво найкращого масла серед кооперативів⁹.

У технічно-машинному відділі виставили для ознайомлення трієри фірм «Glauton-Shuttleworth» і «Phömix», які належали фірмі «Melixar-Umrat i S-ka». Також були сівалки: 12-рядкова «Unikum» фірми «Melixar-Umrat i S-ka» – «королева сівалок», 11-рядкова «Patria» від цієї ж фірми та 11-рядкова «Hoosier» фірми «Clauton-Shuttleworth». Цю техніку часто рекламували в часописі «Сільський господар». Вона мала попит серед селян Чехії та Німеччини. Відвідувачі виставки могли оглянути й іншу техніку та знаряддя праці (культиватори, копачки, плуги, січкарні, шатківниці для капусти, млинки для чищення збіжжя), виготовлені у столярському кооперативі «Промисл» у Верхньому Синьовидному (до 1946 р. – Синьовидсько Вижне) та Спілкою українських агрономів.

Велику частину виставкової площі машинного відділу зайняла Стрийська філія «Левицький і С-ка», яка показала понад 40 експонатів різної техніки (млинки для чищення збіжжя, плуги залізні і дерев'яні, борони тощо). Крім власних виробів, фірма представила техніку неукраїнських виробників: фірм «Wolski» з Любліна, «Vis» зі Станіславова, «Rolna» з Перемишля, «Ventzki», «Baltis» і «Diabolo» та ін. Одним з найцікавіших експонатів був трактор австрійської фірми «Simmering», роботу якого демонстрував на практиці Іван Фіцалович зі Стрия¹⁰.

⁹ Фахівець. Маслосоюз на хліборобській виставі в Стрию 25.IX–2.X. *Сільський господар*. 1927. 1 листопада. С. 257–261.

¹⁰ Мосора В. Відділ машин на сільськогосподарській виставі в Стрию. *Сільський господар*. 1927. 1 листопада. С. 268–269.

Бджільництво представляли кілька спеціалізованих організацій та окремі пасічники. Красєве пасічницьке об'єднання «Рій» та Пасічничка спілка зі Львова виставляли штучну вошину та вироби з неї, віск, мед різних видів, медові напої, вулики, а також різноманітне пасічницьке приладдя. Редакція часопису «Українське пасічництво» висвітлювала культурне та економічне становище українського бджільництва в Україні, зокрема в західному регіоні. Було представлено номери часопису від початку його виходу у світ (1906), неперіодичні видання, іншу довідкову літературу, фотографії відомих пасічників та меценатів українського пасічництва, фотографії різних пасік з усіх українських земель, фотозбірки про побут українських пасічників за кордоном, плакат Всеслов'янського з'їзду і виставки в Празі з фотографіями українських експонатів та учасників з'їзду українських пасічників. Окремим куточком пам'яті вшанували відомого українського бджоляра, основоположника раціонального рамкового бджільництва П. Прокоповича. Представлені експонати були свідченням того, що українське бджільництво розвивається, організовується, а з кожним роком кількість пасічників збільшується¹¹.

Стрийську виставку доповнював відділ домашнього промислу, який організували «Українське народне мистецтво» зі Львова, «Гуцульське мистецтво» з Косова, жіноча спілка «Труд» зі Львова і Стрия, «Товариство українських жінок» зі Стрия та О. Бачинська зі Стрия¹². Вони представили різноманітні вишивки, одяг, білизну, скатертини, серветки і подушки, виконані у буковинському, гуцульському, яворівському, станіславівському та інших стилях. Гуцульські різьблені вироби привезли з Косова. Килимарську галузь яскраво репрезентували сестри Кульчицькі з Перемишля та підприємство Хамули з Глинян. Олена Кульчицька спеціалізувалася на культурній обстановці української хати і мала авторитет серед громадськості, а її власний дім у Перемишлі був справжнім музеєм. Організатори надзвичайно цінували її участь у виставці, оскільки художниця сприяла якнайширшому ознайомленню з народним промислом¹³. Українські мисткині були нагороджені дипломами та почесними листами. Кращі килими на виставці придбали львівські підприємці та громадські діячі К. Авдикович-Глинська, О. Щепарович, О. Луцький, Н. Пеленська, М. Заячківський¹⁴.

Під час виставки організовували пізнавальні заходи: читання рефератів та лекцій. Глядачам безкоштовно роздавали брошури, одноднівки зі статтями на економічні теми, які видали з нагоди проведення виставки. Зокрема, спеціально до виставкового заходу підготували одноднівку, так званий виставковий часопис «Стрийський голос».

Всього у виставці було задіяно 315 учасників з 1 895 експонатами, здебільшого зі Стрийщини, Жидачівщини, Сколівщини та інших повітів. У відділі рослинної продукції (збіжжя і городина) працювало 114 учасників, було представлено 466 експонатів; у секції садівництва – 30 і 116, відповідно, бджільництва – 16 і 27, годівельний відділ представляло 126 учасників. Виставку відвідали понад 17 тис. осіб, переважно селяни. Проведення виставки обійшлося у 13 тис. зл. Фінансували

¹¹ М. Б. Краєвий з'їзд пасічників. *Сільський господар*. 1927. 1 листопада. С. 262.

¹² Українське народне мистецтво на хліборобській виставці в Стрию. *Нова хата* (Львів). 1927. Жовтень. С. 1–2.

¹³ Святочне відкриття Стрийської вистави. *Стрийський голос*. 1927. 28 вересня. С. 1–4.

¹⁴ І. М-х. Вистава домашнього жіночого промислу. *Сільський господар*. 1927. 1 листопада. С. 262–265.

виставкові заходи Міністерство сільського господарства, РСУК, Центробанк, повітове самоврядування, виділивши разом 4 200 зл. Решту коштів покрили за рахунок оплати за вхід та виставкові місця. Комітет видав нагороди за окремі експонати в сумі близько 1000 зл. Виставку завершило урочисте кооперативне свято, на якому роздали під 300 сільськогосподарських експонатів¹⁵.

Відвідавши виставку та поспілкувавшись із місцевими селянами, кореспондент «Стрийського голосу» писав: «Селяни одушевлялися всім, що бачили в Стрию, вони хвалили виставу та лад і порядок на ній, тішились великим натовпом учасників та з захопленням дивилися на синьо-жовті прапори, що звисали з Народного дому. Але ті селяни вже і турбувались дечим. Вони питалися, чому не виставлено в Стрию цього всього, що вже було раз виставлене на ярмарку в Станиславові, і чому то багато дечого не було в Станиславові з цього, що бачиться сьогодні в Стрию. Вони застановлялися над тим, якби то справу повести, щоби в найближчих роках можна урядити велику виставу, на якій бачилося б образ цілого нашого народно-господарського життя»¹⁶.

Стрийська виставка мала важливе значення для господарського піднесення регіону і була свідченням того, що економіка західноукраїнських земель розвивається. Цей виставковий захід став яскравим прикладом організаційної єдності українського села і сільськогосподарських установ не лише Стрийщини, а й усієї Галичини.

У 1928 р. святкували ювілеї знані організатори національно-економічного та культурного життя українців – товариства «Просвіта», «Сільський господар» та РСУК. З цієї нагоди товариство «Сільський господар» виступило з ініціативою провести хліборобську виставку у Львові, аргументуючи, що в інших країнах такі виставки мають важливе значення та їх підтримують на державному рівні. Відповідно до чинного законодавства, керівництво «Сільського господаря» 22 серпня 1928 р. внесло подання до Міністерства торгівлі і промислу з планом та кошторисом проведення виставки протягом 21–29 вересня 1929 р. Однак міністерство заборонило проведення такої виставки без жодних пояснень¹⁷.

Незважаючи на низку перешкод, крім стрийської виставки, у міжвоєнний період було організовано ще кілька сільськогосподарських виставок у різних містах і містечках Галичини. Зокрема, 21–23 вересня 1928 р. відбулася повітова хліборобсько-кооперативна виставка в Копичинцях (тепер – Гусятинського району Тернопільської області)¹⁸, 8 жовтня 1933 р. в Дашаві (тепер – Стрийського району Львівської області)¹⁹, 26 вересня – 2 жовтня 1935 р. філії «Сільського господаря», «Союзу українок» та місцеві кооперативи Старого Самбора вперше організували хліборобську виставку у місті²⁰,

¹⁵ Святочне відкриття Стрийської вистави. *Стрийський голос*. 1927. 28 вересня. С. 3–4.

¹⁶ Макарушка Л. Куди поїдемо на ярмарок в найближчому році? *Стрийський голос*. 1927. 28 вересня. С. 4.

¹⁷ Заборонили українську хліборобську виставу. *Господарсько-кооперативний часопис* (Львів). 1929. 21 квітня. С. 1–2.

¹⁸ Українські кооперативні ярмарки і хліборобські вистави в повоєнних часах. *Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття* / ред. М. Творидло. Львів, 1931. С. 139–140.

¹⁹ Сільськогосподарська вистава в Дашаві. *Стрийська думка* (Стрий). 1933. 19 жовтня. С. 3.

²⁰ Перша хліборобська виставка в Старому Самборі. *Український бескид* (Перемишль). 1935. 27 жовтня. С. 3.

5–6 жовтня 1937 р. у Сокалі²¹. Здебільшого вони відбувалися з ініціативи товариства «Сільський господар».

З метою ознайомлення жіноцтва з нововведеннями в господарстві, зокрема в куховарстві, дрогобицькі панянки запрошували представниць «Союзу українок», «Українського народного мистецтва» та часопису «Нова хата» поділитися своїми фаховими знаннями та досвідом. 21–25 листопада 1937 р. у Дрогобичі провели курси-виставку домашнього господарства²², на яких читали лекції та проводили практичні заняття – демонстрували приготування страв. На першому вечорі говорили про вітаміни і показали, як приготувати різноманітні креми, багаті на вітаміни. Наступного дня продемонстрували кілька рецептів приготування печива. Розповідали про різні види печива, демонстрували приготування пампушків, півфранцузьких пиріжків, та різноманітні способи прикрашання тортів. Наступні покази стосувалися приготування канапок і салатів, а останній – сервірування, на якому навчали, як правильно накривати стіл на сніданок, обід чи вечерю і подавати різноманітні страви. Окремо було представлено фуршетний стіл. Наприкінці усі охочі могли покуштувати будь-яку страву.

Важливу роль в організації господарських виставок відігравали економічні навчальні заклади. У 1939 р. за їхньої участі відбулося кілька виставок²³. Наприклад, у Станіславові такий показ провели сестри Василянки після 8-місячних господарських курсів. У заході взяли участь фахові господарські школи із Шибалина на Тернопільщині, спілки «Труд», слухачі фахових курсів «Сільський господар», «Союз українок» зі Львова та інші галицькі установи. Під час таких заходів обговорювали організаційні проблеми, зокрема створення господарських шкіл у Львові, Дрогобичі, Самборі, при Інституті для дівчат у Перемишлі.

Упродовж 1920–1930-х років з метою подолання конкуренції, підтримки українського виробника, популяризації народних традицій у Галичині з ініціативи представників українських економічних та культурно-просвітніх організацій періодично проводили агротехнічні виставково-ярмаркові заходи, які стали віддзеркаленням соціально-економічного та національно-культурного розвитку регіону.

REFERENCES

1. Burachynska, L. (1939, Lypen). Nashe hospodynske shkilnytstvo. *Nova khata*, 9 [in Ukrainian].
2. Fakhivets. (1927, Lystopad 1). Maslosoiuz na khliborobskii vystavi v Stryiu 25.IX – 2.X. *Silskyi hospodar*, 257–261 [in Ukrainian].
3. Hist. (1937, Zhovten 15). Silskohospodarskyi pokaz v Sokali. *Holos z nad Buha*, 2 [in Ukrainian].
4. Hospodarski pokazy v Drohobychi. (1937, Hruden). *Nova khata*, 8 [in Ukrainian].
5. Ilnytskyi, R. (1936, Liutyi 13). Pered velykoiu imprezoiu. *Novyi chas*, 5 [in Ukrainian].

²¹ Гість. Сільськогосподарський показ в Сокалі. *Голос з над Буга* (Сокаль). 1937. 15 жовтня. С. 2.

²² Господарські покази в Дрогобичі. *Нова хата*. 1937. Грудень. С. 8.

²³ Бурачинська Л. Наше господинське шкільництво. *Нова хата*. 1939. Липень. С. 9.

6. Khliborobska vystavka i uchast soiuzynykh stovaryshen. (1909, Lypen 31). *Ekonomist*, 6 [in Ukrainian].
7. Khliborobska vystavka v Stryiu. (1909, Cherven 30). *Ekonomist*, 9–11 [in Ukrainian].
8. M. B. (1927, Lystopad 1). Kraievyyi zizd pasichnykiv. *Silskyi hospodar*, 262 [in Ukrainian].
9. Makarushka, L. (1927, Veresen 28). Kudy poidemo na yarmarok v naiblyzhchomu rotsi? *Stryiskyi holos*, 4 [in Ukrainian].
10. M-kh, I. (1927, Lystopad 1). Vystava domashnoho zhinochoho promyslu. *Silskyi hospodar*, 262–265 [in Ukrainian].
11. Mosora, V. (1927, Lystopad 1). Viddil mashyn na silskohospodarskii vystavi v Stryiu. *Silskyi hospodar*, 268–269 [in Ukrainian].
12. O. L. (1927, Lystopad 1). Druha ukrainska Silsko-khliborobska vystava v Stryiu. *Silskyi hospodar*, 245–246 [in Ukrainian].
13. Persha khliborobska vystavka v Staromu Sambori. (1935, Zhovten 27). *Ukrainskyi beskyd*, 3 [in Ukrainian].
14. Po vystavi. (1909, Zhovten 31). *Ekonomist*, 1 [in Ukrainian].
15. R. K. (1927, Veresen 28). Nedavne mynule Stryia. *Stryiskyi holos*, 4 [in Ukrainian].
16. R. R. (1927, Veresen 28). Dshcho z istorii mista Stryia. *Stryiskyi holos*, 4 [in Ukrainian].
17. Silskohospodarska vystava v Dashavi. (1933, Zhovten 19). *Stryiska dumka*, 3 [in Ukrainian].
18. Sviatochne vidkryttia Stryiskoi vystavy. (1927, Veresen 28). *Stryiskyi holos*, 1–4 [in Ukrainian].
19. Ukrainske narodne mystetstvo na khliborobskii vystavtsi v Stryiu. (1927, Zhovten). *Nova khata*, 1–2 [in Ukrainian].
20. Ukrainski kooperatyvni yarmarky i khliborobski vystavy v poviennykh chasakh. (1931). In M. Tvorydlo (Ed.), *Yuvileinyi almanakh Tsentrosoiuzu v 30-littia* (pp. 139–140). Lviv [in Ukrainian].
21. Volynets, B. (1927, Lystopad 1). Ukrainski ustanovy na vystavi v Stryiu. *Silskyi hospodar*, 266–268 [in Ukrainian].
22. Zaboronyly ukrainsku khliborobsku vystavu. (1929, Kviten 21). *Hospodarsko-kooperyativnyi chasopys*, 1–2 [in Ukrainian].

Oksana Pasitska

*Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher at the
Department of Contemporary History of the
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2957-5935>
e-mail: pasitska@ukr.net*

«TRADE LOCAL, BUY LOCAL, BE LOCAL»: AGRICULTURAL EXHIBITIONS AND FAIRS IN HALYCHYNA IN THE 20–30S OF THE 20TH CENTURY

The article focuses on the exhibition activities of the Ukrainians, which were reflected upon in periodicals. In particular, it analyzes the organizational aspects and features of fairs and exhibitions of the agricultural products that were held upon the initiative of economic institutions and

public organizations such as «Silskyi Hospodar» («The Farmer»), «Maslosoiuz», «Tsentrosoiuz», RSUK («The Auditing Union of Ukrainian Cooperatives»), «Soiuz ukrainok» («The Union of Ukrainian Women»), «The Ukrainian Folk Art» («Ukrainske narodne mystetstvo»), «The Hutsul Art» («Hutsulske mystetstvo»), «The Beekeeping Union» («Pasichnycha spilka»), «Rii» («The Swarm»), «Prosvita» («The Education») county unions, cooperatives, etc. Economic educational institutions also took part in the exhibitions. The first Ukrainian agrotechnical exhibitions were held in Stryi in 1909 and 1907, and later they took place in various Halychyna towns and villages, including Stryi Sambir, Dashava, and Sokal. Cooperative figures, such as D. Sembratovych, E. Olesnytskyi, O. Nyzhankivskyi, O. Lutskyi, A. Zhuk, M. Khronoviat, etc., played an important role in the organization of the given exhibitions. The article outlines the main functions performed by the exhibitions and fairs and the range of goods in demand among the visitors. Each exhibition was divided into separate sections, where the passers-by and the buyers could get acquainted with the results of work of the Ukrainian entrepreneurs and farmers in crop production, horticulture, vegetable growing, animal husbandry, beekeeping, crafts, and agricultural equipment. «Maslosoiuz» products, folk art products, and a wide range of medical products were especially popular at agro-technical exhibitions. Exhibitions and fairs were the manifestation of competitiveness in the local market, a factor of the region's economic and cultural development, as they were accompanied by entertainment and educational activities, including lectures, speeches, and presentations of new economic publications.

Keywords: exhibitions, fairs, Halychyna, agricultural exhibitions and fairs

Віктор СЕНИЦЬКИЙ
*Зберігач фондів II категорії
Національного музею-меморіалу жертв
окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1071-1802>
e-mail: exacted51@gmail.com*

ВОЄННА ОКРУГА УПА «ГОВЕРЛЯ» В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1943–1944)

Вперше висвітлено формування і діяльність воєнної округи Української повстанської армії (УПА) «Говерля» на території Станіславської області в період німецької окупації. З'ясовано, що воєнну округу почали створювати саме в грудні 1943 р., тоді ж першим її командиром був призначений Іван Белейович-«Дзвінчук». Підтверджено, що воєнна округа «Говерля» формувалася на основі Української народної самооборони (УНС), яка діяла на території Станіславської області протягом 1943 р. і була продовженням українського визвольного руху на Станіславщині. Воєнну округу «Говерля» розбудовували на теренах, де вже давно діяла підпільна мережа ОУН, тож воєнна округа за потреби могла на неї спертися. «Говерля» була підпорядкована Генеральній воєнній окрузі (ГВО) УПА-Захід, тобто виконувала її накази. Визначено, що згідно з наказами та інструкціями Крайового військового штабу (КВШ) УПА-Захід, воєнна округа «Говерля» мала розбудувати свій штаб, налагодити друкарську справу, створити лінії зв'язку, підготувати запасні табори для відділів УПА, налагодити лінії доставки харчів для повстанців, забезпечити повстанців зброєю, амуніцією, продуктами та одягом. Всі розконспіровані члени ОУН мусли перейти в УПА і там пройти вишкіл, ряди повстанців планували очистити від ненадійних елементів. Відділи УПА мали взяти під свій контроль Карпатські і Підкарпатські ліси. Досліджено формування, кількість сотень і куренів УПА. Розглянуто старшинські і підстаршинські школи УПА, де новобранці проходили вишкіл, програми для рядових бійців і кандидатів у старшини та підстаршини. Особливу увагу приділено німецьким і угорським окупаційним силам на території Станіславської області. Висвітлено боротьбу українських повстанців з німецькими та угорськими військами, червоними партизанами і радянськими парашутистами.

Ключові слова: воєнна округа УПА «Говерля», УПА, УНС, німецькі окупанти, угорські війська, червоні партизани, радянські парашутисти, фронт.

Незважаючи на зацікавленість науковців тематикою українського визвольного руху (ОУН та УПА) та досить велику кількість досліджень, період німецької окупації і боротьба українських повстанців проти німецьких окупантів висвітлені недостатньо. Це стосується і діяльності воєнної округи (ВО) УПА «Говерля» в період німецької окупації. Ретельне вивчення антинімецької боротьби українського визвольного руху

могло побороти у свідомості частини громадян України уявлення про ОУН і УПА як німецьких агентів, зрадників, колаборантів.

Діяльність ВО «Говерля» в період німецької окупації досліджували Лев Шанковський¹, Петро Арсенич², Володимир Сілецький³, Григорій Дем'ян⁴, хоча інформація у їхніх працях фрагментарна і не достатньо висвітлює ВО «Говерля» в період німецької окупації. Також небагато відомостей з цієї теми можна знайти в працях Анатолія Русначенка⁵, Анатолія Кентія⁶ та Івана Патриляка⁷. Цікавими є роботи історика Василя Ільницького⁸, хоча більше уваги він приділяє радянській окупації та післявоєнному періоду⁹. Виокремимо також працю дослідника Олександра Пагірі, в якій він аналізує протистояння і відносини між українським визвольним рухом і угорськими окупантами в Західній Україні¹⁰.

Мета статті – висвітлити створення і діяльність ВО «Говерля» на території Станіславської області в період німецької окупації, особливості формування сотень і куренів УПА, вишкіл повстанців; боротьбу українських повстанців проти німецьких

¹ Шанковський Л. Тринадцять літ... (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені військової округи ч. 4 «Говерля» в 1943–1956 рр.). *Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини* / ред.-упоряд.: Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1975. Т. 1. С. 163–193.

² Арсенич П. Сторінки збройної боротьби УПА на Прикарпатті. *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність*: матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (м. Івано-Франківськ, 16–17 січня 1993 р.). Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. С. 58–62.

³ Сілецький В. Боротьба УНС та УПА проти гітлерівських окупантів на території Станіславської області. *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність*: матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (м. Івано-Франківськ, 16–17 січня 1993 р.). Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. С. 99–100.

⁴ Дем'ян Г. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фольклористики. (Частина 2). *Визвольний шлях*. 2000. Кн. 4. С. 36–55.

⁵ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Булорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. С. 125–130.

⁶ Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси: у 2-х т. Київ, 2008. Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. С. 242–260.

⁷ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960): монографія. Львів: Часопис, 2012. С. 346–348.

⁸ Ільницький В. Функціонування старшинських і підстаршинських шкіл у ВО-4«Говерля» (1943–1944). *Spheres of Culture*. Lublin, 2016. Vol. XIII. Р. 384–391; Ільницький В., Пантюк М. Діяльність старшинської школи УПА імені полк. Є. Коновальця на Коломийщині (із особистих зізнань Федора Стефановича-«Кропиви»). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 163–181.

⁹ Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія. Дрогобич: Посвіт, 2016. 696 с.

¹⁰ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. С. 207–277. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека», т. 12).

та угорських окупантів, а також проти червоних партизанів і радянських парашутистів, яких закидали в Станіславську область не тільки для боротьби проти німців, а й проти українського визвольного руху.

5 грудня 1943 р., згідно з рішенням Головної Визвольної Ради, Українська народна самооборона (УНС) в Галичині отримала назву УПА-Захід¹¹, але вживали й стару назву УНС. Тоді ж і почався процес створення на території Галичини воєнних округів¹². На основі УНС в Станіславській області було створено ВО «Говерля».

Першим командиром цієї воєнної округи став Іван Белейович-«Дзвінчук», який перед тим командував УНС в Станіславській області¹³. В лютому 1944 р. його замінив Іван Бутковський-«Гуцул»¹⁴, а в липні 1944 р. цю посаду зайняв Микола Твердохліб-«Грім»¹⁵. Територія діяльності ВО «Говерля» збігалася з територією, яку охоплювала Станіславська область ОУН¹⁶. Обласним провідником на території Станіславської області ОУН був Роман Мокрій-«Байда» (жовтень 1943 – травень 1944)¹⁷, а після нього – Мельник Ярослав-«Роберт» (травень 1944 – листопад 1944)¹⁸.

Станіславська область ОУН складалася з трьох округ (Калуська, Станіславська і Коломийська), 10 повітів (Калуський, Долинський, Галицький; Станіславський, Надвірнянський, Товмацький; Коломийський, Снятинський, Городенківський і Косівський), 32 районів, близько 130 підрайонів і станиць¹⁹.

ВО «Говерля» мала військовий штаб, який був створений ще навесні 1943 р. для УНС в Станіславській області, свою діяльність, ймовірно, продовжували окружні та повітові військові штаби²⁰. На 1943 р. було три окружні і десять повітових військових штабів, які очолювали, відповідно, окружні й повітові організаційно-мобілізаційні (військові) референти²¹.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 62. Арк. 94; Чижевський В. Організація військової праці ОУН. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 22, 35.

¹² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 217–218.

¹³ Там само. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 3, 140; Ф. 6. Спр. 33286фп Т. 1. Арк. 129; «Грім» полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / упоряд.: Р. Грицьків. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. С. 55. (Літопис УПА. Серія «Події і Люди», кн. 5); Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2012. С. 33. (Літопис УПА. Серія «Події і Люди», кн. 21); Ремесло Повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / упоряд.: Р. Забілий. Львів, 2007. С. 50; Історія Гуцульщини / упоряд.: М. Домашевський. Чикаго: Гуцульський дослідний інститут, 1985. Т. 2. С. 452.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286фп Т. 1. Арк. 129.

¹⁵ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. С. 126.

¹⁶ Там само. Довідник П. Нью-Йорк: Пролог, 1995. С. 174.

¹⁷ Там само. Довідник. С. 105–106.

¹⁸ Там само. С. 103.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 9.

²⁰ Там само. Ф. 5. Спр. 67448. Т. 1. Арк. 196.

²¹ Там само. Арк. 121.

У наказі Крайового військового штабу (КВШ) УПА-Захід ч.1/44 від 20 січня 1944 р. було зазначено, що кожна воєнна округа мусить мати друкарню. Якщо друкарні немає, то хоча б циклостіль. Створювали запаси паперу, матриць, фарби. Можна було перекладати військові книги з інших мов, але тільки за попередньою згодою із КВШ УПА-Захід, щоб не видавати однакових книг у кількох воєнних округах краю²².

Планували створити лінії зв'язку між військовим штабом воєнної округи і КВШ, для цього до 18 лютого 1944 р. потрібно було мати два телефонні апарати (основний та резервний), а також місцевість і код, як до них телефонувати. Військовий зв'язок мав бути готовий до 20 лютого 1944 р., а запасні військові лінії – до 1 березня 1944 р.²³.

Також згідно з цим наказом всі відділи ВО «Говерля» розташовували в лісах, і, крім основного табору, готували два запасні до 15 березня 1944 р., і ще по два запасні табори мали бути готові до 16 квітня 1944 р. Загалом передбачалося п'ять таборів на сотню. До кожного табору підводили лінію доставки харчів, готували пункти передачі харчів та харчові магазини. Місця розташування таборів та магазинів із харчами визначали командир воєнної округи разом із командирами відділів. Також військова мережа ОУН мусила забезпечити викопані криївки і біля них підготовлені магазини до 20 лютого 1944 р.²⁴.

Згідно з наказом КВШ УПА-Захід ч.2/44 від 1 лютого 1944 р., на території воєнної округи формували військові штаби. Тут радше йдеться про переформування військового штабу, адже штаб на території ВО «Говерля» вже був. На чолі військового штабу стояв начальник, який був заступником командира воєнної округи. Начальнику штабу підпорядковувалися шість відділів: оперативний, розвідувальний, тилловий, організаційно-персональний, вишкільний і виховний. Кожен відділ мав очолювати окремий керівник, але через брак фахових людей одна особа могла займати посаду в декількох відділах, наприклад: начальник штабу, начальник оперативного відділу і начальник вишкільного відділу в одній особі. При командирові воєнної округи міг бути створений спеціальний відділ інспекторів. На цьому розпорядження щодо діяльності військового штабу не закінчилися²⁵.

В інструкції КВШ УПА-Захід ч.2/44 від 6 лютого 1944 р. було зазначено, що в теперішній політичній ситуації перед УПА стоять завдання, які потрібно виконати до 30 квітня 1944 р.

По-перше – організувати і розбудувати військові штаби, забезпечити їх фаховими людьми, стягнути з терену всіх військових.

По-друге – розбудувати окремі відділи штабу воєнної округи із такими підвідділами:

Відділ розвідки – більшовицький відтинок, польський відтинок, німецький відтинок, український відтинок, господарчий відтинок, політичний відтинок;

Відділ тилу – озброєння, виряду, харчування, транспорту, санітарний, ветеринарний, механічно-технічний;

²² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 62. Арк. 94.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. Арк. 95.

Організаційно-мобілізаційний відділ – організаційний, персональний, мобілізаційний, зв'язку;

Вишкільний відділ – піхоти, кавалерій, артилерії (легкої, протипанцерної, протилетунської), зв'язку, видавничий, тиловий.

По-третє – забезпечити УПА:

а) зброєю і амуніцією – здобувати і купувати її, де тільки можна.

б) харчами – розбудувати відділ тилу штабу, залучивши до нього всіх фахових молодих людей із господарських установ, магазинерів, господарських організаторів. Звідусіль забирати харчі й усякі засоби виживання, магазинувати їх.

в) вирядом – збирати і магазинувати одяг, взуття, різні матеріали та організувати власні робітні, верстати та фабрики.

г) санітарно – забрати в терені всі аптеки разом із українською обслугою; жоден молодий лікар, фельдшер чи фармацевт не може емігрувати, всі мусять бути залучені до праці при війську. Організувати при військовому штабі воєнної округи кількох ветеринарів.

Відповідно до інструкції кожна воєнна округа мала, не покладаючись на організаційну сітку ОУН, сама зробити власні запаси на шість місяців, щоб можна було забезпечити десять тисяч людей²⁶.

Згідно з додатком до інструкції «А», який був виданий організаційною референтурою Крайового проводу західноукраїнських земель (КП ЗУЗ) від 3 березня 1944 р., всі розконспіровані члени ОУН мали перейти у відділи УПА і там отримати вишкіл, бо пізніше це буде складно зробити. Ці заходи планували завершити до 31 березня 1944 р.

У цій інструкції також було зазначено, що всі відділи УПА військова референтура і референтура СБ має очистити від ненадійних елементів. Наближалася фронтова фаза і час «фронтового хаосу», який планували використати для збільшення зброї і боєприпасів. Потрібно було знищити зачіпні пункти – фільварки і більші будинки (по містах)²⁷.

У наказі організаційної референтури КП ЗУЗ ч. 7/44 від 2 травня 1944 р. йшлося, що відділи УПА мусять зайняти Карпатські і Підкарпатські ліси²⁸.

Станом на грудень 1943 р. ВО «Говерля» мала у своєму розпорядженні один курінь і три окремі сотні: вишкільний курінь «Гайдамаки» (командир Степан Фрасуляк-«Хмель») ²⁹, сотні «Змії» (командир Василь Андрусак-«Різун»), «Месники» (командир Михайло Дарабан-«Дон») ³⁰ і сотню «Сурми» (під командуванням Миколи Яворського-«Козака») ³¹.

Впродовж зими–весни 1944 р. на території ВО «Говерля» формуються нові сотні³². В Калуській окрузі було створено і діяло три сотні: сотня «Журавлі» (командир

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 62. Арк. 100.

²⁷ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). Ф. 9. Т. 32.

²⁸ Там само.

²⁹ Ремесло Повстанця... С. 50.

³⁰ Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажених». *Український визвольний рух*. Львів, 2003. 36. 1. С. 126–127.

³¹ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник II. С. 116.

³² Надвірнянщина: хресна дорога народного болю / упоряд.: О. Зварчук. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2008. С. 174.

Ярослав Юсип-«Журавель»), сотня «Заграва» (командир Роман Мончаківський-«Ромко») і сотня «Гайдамаки» (командир Володимир Верещинський-«Ясмінь»). Ці сотні формували курінь УПА «Промінь», яким командував Іван Кобилиця-«Козак»³³.

Сотня «Хорти» під командуванням Казимира-Ярослава Яворського-«Бея» почала формуватися в червні 1944 р.³⁴. У липні 1944 р. було створено сотню «Загроза» під командуванням Йосипа Діденка-«Старого»³⁵.

В Станіславській окрузі до сотень «Змії» і «Месники» додалися новосформовані сотні «Дружинники» (командир Ярослав Струтинський-«Новий»)³⁶ і «Довбуш» (командир Іван Гонта-«Гамалія»)³⁷. Всі ці сотні творили курінь «Скажені» під командуванням Василя Андрусяка-«Різуна»³⁸.

Окремо від куреня «Скажені» існували: сотня узбеків під командуванням «Кольцова»³⁹, сотня «Верховинці» (командир Ігор Дячишин-«Іскра»)⁴⁰, сотня Степана Будрина-«Шрама»⁴¹, сотня Луки Гринішака-«Довбуша»⁴², вишкільна сотня «Кривейка»⁴³, сотня Миколи Болюка-«Нечоси», сотня Василя Бринського-«Блакитного»⁴⁴ і резервна сотня Михайла Дарабана-«Дона»⁴⁵.

У першій половині липня 1944 р. І. Гонта-«Гамалія» створив курінь в складі двох сотень⁴⁶, перша сотня «Довбуш» під його командуванням, друга сотня «Лебеді» під командуванням «Шума»⁴⁷.

³³ Лесів С., Ганцюк П. Курінь УПА «Промінь»: історія формування та бойовий шлях відділів. Івано-Франківськ: Історичний клуб «Магура», 2016. С. 7, 15; Ремесло Повстанця... С. 52–55.

³⁴ Лесів С., Ганцюк П. Курінь УПА «Промінь»... С. 36.

³⁵ Там само. 32.

³⁶ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник II. С. 92.

³⁷ Там само. С. 28.

³⁸ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник. С. 64.

³⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1992. Т. 19: Група УПА «Говерля». Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру / упоряд.: П. Содоль. С. 128.

⁴⁰ Мельник Петро сотник УПА Хмара. В огні повстання. УПА на відтинку Чорного Лісу 1943–1945 / упоряд.: С. Лесів, Я. Коретчук. Калуш: Карпатський акцент, 2014. С. 62; Проданик Д. Шлях боротьби Василя Сенчака-«Ворона». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2011. С. 33. (Літопис УПА. Серія «Події і Люди», кн. 15).

⁴¹ Архів Управління Служби безпеки України у Івано-Франківській області (далі – Архів УСБУ ІФО). Спр. 8230. Арк. 39, 79.

⁴² Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник II. С. 25.

⁴³ Ремесло Повстанця... С. 39.

⁴⁴ Мельник Петро сотник УПА Хмара. В огні повстання... С. 62.

⁴⁵ Андрусяк М. Командири відділів 21-го (Коломийського) тактичного відтинку УПА «Гуцульщина». Історико-біографічне дослідження. Коломия: Вік, 2005. С. 27.

⁴⁶ Мельник Петро сотник УПА Хмара. В огні повстання... С. 64, 67.

⁴⁷ Коретчук Я., Ганцюк П. Командири відділів ТВ 22 УПА «Чорний ліс». Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. С. 54. (Літопис УПА. Серія «Події і Люди», кн. 27).

В останні липневі дні німецької окупації 1944 р. були створені сотні Михайла Дикуна-« Степа», Михайла Москалюка-« Спартана» і сотня « Стріла» під командуванням Петра Мельника-« Хмари»⁴⁸.

У Коломийській окрузі виникли і діяли сотні Кавацюка Михайла-« Байди», Гураля Івана-« Гайворона», сотня військово-польової жандармерії Хариняка Михайла-« Довбуша», Бабинського Михайла-« Магістра», Котика Степана-« Махна», « Березівська» Дмитра Негрича-« Мороза», сотня « ім. І. Богуна» під командуванням Юліана Матвіїва-« Недобитого», Данилюка Назарія-« Перебийноса», Горнякевича Дмитра-« Книша», сотня « Сурма» – Дмитра Гаха-« Скуби», Скляновського-Гордієнка Івана-« Чорногори» і Бойка Антона-« Шума»⁴⁹.

Крім сотень і куренів УПА, на території ВО «Говерля» були вишкільні школи, де проходили навчання новобранці. Вищезазначений вишкільний курінь «Гайдамаки» другого складу (грудень 1943 – лютий 1944), старшинську школу «Олені-1» (березень–липень 1944 р.), яка складалась із трьох сотень: «Чмелика», «Коника» і «Грома», очолював Степан Фрасуляк-«Хмель»⁵⁰. Старшинську школу «Олені-2» (липень–жовтень 1944 р.), що складалась із трьох сотень, очолював Федір Польовий-«Поль»⁵¹. Також існувала школа кадрів ОУН «Тигри» (травень–серпень 1944 р.), яка складалась із двох сотень курсантів, нею керували Михайло Федоришин-«Стефаник» та Петро Федун-«Волянський»⁵². Всі ці вишкільні школи діяли на території Калуської округи.

У Станіславській окрузі ОУН була підстаршинська школа «Беркути» (липень–вересень 1944 р.) під командуванням «Чмелика», на території Коломийської округи – старшинська школа ім. Є. Коновальця (травень–серпень 1944 р.), в ній навчалась 31 особа під керівництвом Федора Степановича-«Кропиви»⁵³.

Програма для старшинських шкіл складалась з двох частин: вишкіл рядового повстанця і вишкіл кандидатів на старшин. Рядовий повстанець мусив вивчати такі предмети: польова служба, зброезнавство, впоряд, стрілецький вишкіл, піонерка і мінерка, внутрішня служба, теренознавство, політичне виховання і санітарна служба. Всього на навчання було передбачено 359 годин⁵⁴.

Кандидати на старшин вивчали: польову службу, впоряд, стрілецький вишкіл, піонерку та мінерку, внутрішню службу, картознавство, інструктаж (подавання команд), організацію війська, інтендатуру, розвідку, зв'язок, військове книговодство,

⁴⁸ Мельник Петро сотник УПА Хмара. В огні повстання... С. 64–68.

⁴⁹ Андрусак М. Командири відділів... С. 11, 19, 27, 38–40, 42, 48, 50, 54, 63, 64.

⁵⁰ Ремесло Повстанця... С. 50–52; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник. С. 130.

⁵¹ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник. С. 113.

⁵² Ільницький В. Функціонування старшинських і підстаршинських шкіл у ВО-4 «Говерля» (1943–1944). *Spheres of Culture*. Lublin, 2016. Vol. XIII. P. 389.

⁵³ Ільницький В., Пантюк М. Діяльність старшинської школи УПА імені полк. Є. Коновальця на Коломийщині (із особистих зізнань Федора Стефановича-«Кропиви»). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 165–166, 170–171.

⁵⁴ Хмель С. Ф. Українська партизанка (з крайових матеріалів). Лондон: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1959. Бібліотека українського підпільника. Ч. 8. С. 60.

кореспонденцію, звітування, санітарну службу і політичне виховання. На навчання було визначено 409 годин⁵⁵.

Схожа програма була в підстаршинських школах, тільки різнилася кількістю годин і відсутністю деяких предметів. Так, вишкіл рядового повстанця займав 318 годин, а не 359, як у старшинській школі⁵⁶. Кандидати на підстаршин витрачали на навчання 261 годину і не вивчали: інструктажу, інтендатури, розвідки, військового книговодства, кореспонденції і звітування⁵⁷.

Існував також скорочений варіант вишколу для підстаршинських шкіл: 234 години вишколу для рядового повстанця⁵⁸ і 169 годин для кандидатів на підстаршини⁵⁹.

На території Станіславської області були розташовані різноманітні німецькі поліцейські та армійські структури, які мали забезпечувати порядок на окупованій території, а саме: шуцполіція, жандармерія, зондерінст (допоміжна поліція із фольксдойче) із німецької поліції. Шуцполіція була у великих і середніх за розміром містах, а жандармерія – в маленьких містечках і сільській місцевості⁶⁰. У м. Станіславі перебувала поліція безпеки та СД, а в Коломиї – тільки поліція безпеки без СД через нестачу німецького персоналу⁶¹. Пости прикордонної поліції встановили в м. Снятині, с. Татарові і с. Вишкові⁶².

У Станіславській області були розташовані армійські комендатури: в м. Коломия – 407⁶³, м. Станіслав – 412⁶⁴; у м. Калуш – 837 орсткомендатури⁶⁵. В м. Станіслав також був 582-й ландшутц-батальйон, а в м. Снятині одна рота із 615-го транспортно-охоронного батальйону⁶⁶. Крім цих формувань, у Станіславській області розмістились і інші німецькі армійські підрозділи⁶⁷. Із наближенням німецько-радянського фронту в Станіславській області ставало все більше частин німецької та угорської армій.

З утворенням ВО УПА «Говерля» німці провели наступ на сили УПА. Так, з 10 по 12 грудня 1943 р. в Долинщині німецькі сили намагалися знищити вишкільний курінь «Гайдамаки»⁶⁸, оточивши його між селами Кропивник – Кальна – Розтічка –

⁵⁵ Хмель С. Ф. Українська партизанка (з крайових матеріалів)... С. 65.

⁵⁶ Там само. С. 71.

⁵⁷ Там само. С. 77.

⁵⁸ Хмель С. Ф. Українська партизанка... С. 81.

⁵⁹ Там само. С. 86.

⁶⁰ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munchen: Oldenbourg, 1997. S. 82–83.

⁶¹ Ibid. S. 88.

⁶² Ibid. S. 89.

⁶³ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht... Sechzehnter Band. Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1932–1939 und Stationierungen im Kriege 1939–1945. Teil 3: Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Sudost. Osnabruck: Biblio Verlag, 1996. S. 150.

⁶⁴ Ibid. S. 167.

⁶⁵ Ibid. S. 149.

⁶⁶ National Archives and Records Administration (NARA). T. 501. R. 218. F. 000 393.

⁶⁷ Ibid. F. 000 397, 000 399, 000 401, 000 402.

⁶⁸ Ремесло Повстанця... С. 50.

Слобода Болахівська – Липа – Мізунь. Повстанцям вдалося вийти з оточення в останній момент і відійти на південь. Німці зайшли в уже порожній повстанський табір і спалили його⁶⁹. Вночі, з 20 на 21 грудня 1943 р., українські повстанці напали на м. Богородчани, пошкодили зв'язок і роззброїли українську поліцію, місто було під їхнім контролем з 23:00 до 3:00 години⁷⁰. 24 грудня 1943 р. німецькі сили провели наступ на Чорний ліс. Ця німецька операція завершилася провалом, знищити сили УПА в Чорному лісі не вдалося⁷¹.

Бої проти німецьких окупантів продовжувалися і на початку 1944 р. Так, 1 січня 1944 р. німці напали на курінь «Скажені» в Чорному лісі, підступаючи із сіл Завій, Грабівка і Посіч. Вели вогонь по повстанцях із польових гармат. Повстанцям вдалося відступити без втрат⁷². Загалом період січня–лютого 1944 р. не був часом великих боїв⁷³, відбувалися лише дрібні бої, сутички та перестрілки з німецьким окупантом⁷⁴.

У березні 1944 р. бойові дії активізувалися. Українські повстанці напали на німецькі та угорські війська та роззброювали їх⁷⁵. Так, у березні українські повстанці біля с. Старі Кути⁷⁶ здійснили напади на німецькі війська і роззброїли їх, а 23 березня 1944 р. вояки УПА в с. Болохові Калуського району роззброїли фольксдойчерів, які їхали на 40 підводах, забрали у них зброю, уніформу і харчі⁷⁷. 26 березня 1944 р. повстанців біля с. Мізунь Старий роззброїли 180 угорських солдатів⁷⁸.

Наприкінці березня 1944 р. українські повстанці атакували німецьку колону на Коломийщині, яка складалася із гестапо, шуцполіції, зондердінсту та гренадерів, і розбили її⁷⁹. Тоді ж наприкінці березня сотня Олексія Химинця-«Благого» разом із сотнею узбеків під командуванням «Кольцова» в с. Лінелів взяла в полон 280 німців, роззброїла їх і відпустила⁸⁰.

Окрім боїв з німцями та угорцями, повстанці проводили ліквідацію лігеншафтів*. До кінця березня 1944 р. в Станіславщині було ліквідовано близько 30 лігеншафтів, а в Коломийщині майже всі. За таких операцій в охорони відбирали зброю, худобу,

⁶⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 24.

⁷⁰ Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні 1941–1944. Торонто: [б. в.], 1989. С. 119.

⁷¹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 25.

⁷² Там само. С. 128.

⁷³ Там само. С. 27.

⁷⁴ Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів: в 2 т. Рівне: ПП ДМ, 2008. Т. 2: Галичина та Східна Україна. С. 36–37.

⁷⁵ Там само. С. 37–42.

⁷⁶ Близнюк В. Кривавими стежками визвольних змагань на Гуцульщині 1939–1955 рр. Косів: [б. в.], 2002. С. 103.

⁷⁷ АЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 10.

⁷⁸ Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Т. 2. С. 39.

⁷⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 28.

⁸⁰ Там само. С. 128.

* Лігеншафт – німецьке державне господарство.

коней, харчі та інше майно. Харчі пізніше могли обмінювати на ліки, а господарський реманент ділили між селянами⁸¹.

Після лігеншафтів українські повстанці взяли за ліквідацію лісової адміністрації, виганяли з лісу всіх лісових робітників. Щоб забезпечити лісові роботи, які належали до категорії воєнно важливих, німці створювали навколо лісів свої опорні пункти з озброєною охороною, а повстанці нападали на них. Так вони ліквідували опорні пункти в селах Майдан, Мислів, Завій та інших⁸².

4 березня 1944 р. розпочалася Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція Червоної армії (4 березня – 17 квітня 1944 р.). Їй вдалося просунути вглиб Галичини, зайняти м. Коломию і, крім того, захопити значну частину Коломийської округи ОУН⁸³.

Фронт тепер безпосередньо проходив по території воєнної округи «Говерля». Регіон був насичений великою кількістю німецько-угорських і радянських військ. Така ситуація не сприяла формуванню нових відділів у воєнній окрузі «Говерля».

Німецько-угорські сили в Станіславській області це: 1-ша угорська армія, яку почергово очолювали генерал-лейтенант Геза Лакатош (01.04 – 15.05.1944) і генерал Каролі Берегфі (15.05.1944 – 01.08.1944)⁸⁴. У складі цієї армії були 6-й, 7-й, 9-й угорські армійські корпуси⁸⁵ і 11-й німецький армійський корпус, підпорядкований цій угорській армії⁸⁶.

11-й німецький корпус очолював генерал піхоти Рудольф фон Бюнау⁸⁷. В німецький корпус входили 68-ма⁸⁸, 168-ма піхотні дивізії⁸⁹ і 101-ша егерська дивізія⁹⁰. Частково на території Станіславської області розташовувалися частини 1-ї німецької танкової армії⁹¹, командирами якої по черзі були генерал-полковник Ганс Валентін Хубе (29.10.1943 – 21.04.1944), генерал танкових військ Карл фон дер Шевалері

⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 71. Арк. 197–198; Історія українського війська (1917–1991) / упоряд.: Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1995. С. 547.

⁸² Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 26–27.

⁸³ Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил–С. С. 39–40.

⁸⁴ Залесский К. А. Кто есть кто во Второй мировой войне. Германия и союзники. Москва: Вече, 2010. С. 330.

⁸⁵ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. Москва: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. С. 418, 792.

⁸⁶ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45. Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1974. Bd. 3: Die Landstreitkräfte 6–14. S. 195.

⁸⁷ Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха. История организации, структура, боевое применение. Москва: Издатель Быстров, 2008. С. 146.

⁸⁸ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht... Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1977. Bd. 5: Die Landstreitkräfte 31–70. S. 280.

⁸⁹ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht... Osnabruck: Biblio Verlag, 1973. Bd 7: Die Landstreitkräfte 131–200. S. 157.

⁹⁰ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht... Osnabruck: Biblio Verlag, 1972. Bd 6: Die Landstreitkräfte 71–130. S. 169.

⁹¹ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht. 1–5. Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1973. Bd. 2: Die Landstreitkräfte. S. 5, 9.

(21.04 – 18.05.1944), генерал танкових військ Ерхард Раус (18.05 – 15.08.1944)⁹², а також 531-й армійський тиловий район⁹³.

Після стабілізації фронту в Станіславській області у квітні 1944 р. німецькі невеликі з'єднання поліції та вермахту розпочали наступ на сили УПА в північній Калушині⁹⁴ та в районі Солотвина⁹⁵ з метою очищення тилу німецько-угорських військ від сил УПА. Нагальна потреба ліквідації УПА на півдні дистрикту «Галичина» (Станіславська область) була зумовлена тим, що, як писав у своєму донесенні від 22 квітня 1944 р. командир поліції безпеки та СД в дистрикті «Галичина» оберштурмбаннфюрер СС Йозеф Вітєска: «окремі групи [УПА – С.В.], особливо в південних районах дистрикту, не бояться нападати навіть на підрозділи вермахту»⁹⁶.

У квітні 1944 р. сотня Л. Гринішака-«Довбуша» разом із боївкою ОУН напала на німецьких солдатів та жандармерію біля с. Бистриця і розбила німецький загін. Серед вбитих німців був начальник німецької жандармерії з Надвірної Метцлер. Полонених німецьких солдатів роззброїли та відпустили⁹⁷. 5 квітня 1944 р. повстанці роззброїли в лісі між селами Боднарів і Вістовою чотири вантажівки з угорськими солдатами⁹⁸. Активні бойові дії між українськими повстанцями та угорськими військами розгорнулися в Долинщині, Калушині і Надвірнянщині⁹⁹. Так, 11–15 квітня 1944 р. на Калушині повстанці розбили угорські війська, що спалили села Копанки і Томашівці¹⁰⁰.

На підконтрольну німцям частину Станіславської області в квітні 1944 р. починають проникати червоні партизани, туди закидають радянських парашутистів з метою диверсії та розвідки в німецькому тилу. Ці формування мали пришвидшити прихід Червоної армії. Висадку радянських парашутистів і їхню діяльність фіксують у своїх звітах оунівці¹⁰¹. 7 квітня 1944 р. відділ Василя Андрусика-«Різуна» ліквідував групу парашутистів, 6 парашутистів було вбито, одну парашутистку захоплено живою. Ще одного парашутиста зловили 11 квітня¹⁰².

У квітні 1944 р. червоні партизани під командуванням «Жоржа» напали на чоту «Славка» із сотні «Змії». За даними повстанців, «червоних» було 200 осіб.

⁹² Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 152.

⁹³ Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht... Osnabruck: Biblio Verlag, 1975. Bd. 11: Die Landstreitkräfte 501–630. S. 89.

⁹⁴ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 32.

⁹⁵ Боляновський А. Німецька окупаційна адміністрація і національний рух опору України у 1941–1944 роках. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1999. Т. 238. С. 378.

⁹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4628. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 263.

⁹⁷ Надвірнянщина: хресна дорога... С. 204.

⁹⁸ АЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 11.

⁹⁹ Історія українського війська (1917–1991). С. 548–549; Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 32–33.

¹⁰⁰ Пагіря О. Між війною та миром... С. 219.

¹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 74. Арк. 235.

¹⁰² Там само. Т. 80. Арк. 4

Повстанці втратили двох людей убитими, а «червоні» – шістьох¹⁰³. Того ж місяця через лінію німецько-радянського фронту перекинули загін червоних партизанів «Іскра» під командуванням І. Кулагіна¹⁰⁴. Цей загін мав завдання взяти під контроль трасу Долина – Густа¹⁰⁵, він закріпився в Чорному лісі в 20-х числах і проводив бої з УПА¹⁰⁶. 29 квітня 1944 р. червоні партизани із загону «Іскри» напали на с. Грабівка, вбили 18 селян і 5 стрільців із відділу «Різуна»¹⁰⁷.

7 і 9 травня 1944 р. продовжили прибувати радянські парашутисти, об'єднавшись у групу (300 осіб), вони 11 травня рушили до Чорного лісу¹⁰⁸. Курінь «Скажені» та сотня «Верховинці» взяли Чорний ліс, де перебували червоні партизани і радянські парашутисти, в облогу¹⁰⁹. За повстанськими даними, в Чорному лісі було три загоны, тобто понад 700 осіб¹¹⁰.

Тим часом німці займалися розвідкою і складали план з ліквідації українських повстанців. У німецькому звіті за 17 травня 1944 р. було написано, що значні сили УПА концентруються в Чорному лісі та в лісах навколо Болехова і Долини¹¹¹. В останні дні травня, коли йшла підготовка УПА до ліквідації червоних партизанів в Чорному лісі, розвідка повстанців донесла, що німці готуються до наступу на Чорний ліс¹¹². За даними повстанців, до операції були залучені німецькі солдати із 7-ї танкової дивізії¹¹³, в той час її командиром був оберст* Герхард Шмідхубер (02.05 – 09.09.1944)¹¹⁴. Німецька операція на Чорний ліс розпочалася 31 травня 1944 р., німецькі сили сконцентрувались на півночі лісу, а сили УПА перемістились на південну ділянку, тож червоні партизани опинилися між німецькими військами і силами УПА¹¹⁵.

3 червня 1944 р. червоні партизани спробували вирватися з оточення і в двох кілометрах від с. Гринівка зіткнулися з відділом «Різуна». Під час бою червоні партизани зазнали

¹⁰³В рядах УПА. Збірка споми́нів бувших Вояків Української Повстанської Армії / упоряд.: П. Мірчук, В. Давиденко. Нью-Йорк: Т-в б. Вояків УПА в ЗДА і Канаді, 1957. С. 62; Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 128–129.

¹⁰⁴Бажан О. В., Кентій А. В., Лозицький В. С. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): наук.-довід. вид. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ: Парламентське в-во, 2001. С. 112.

¹⁰⁵Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: науч. сб. / ред. кол. Н. П. Патрушев (председатель) и др. Москва: Кучково поле, 2007. Т. V. Кн. 1. Вперед на запад (1 января – 30 июня 1944 г.). С. 577.

¹⁰⁶Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 33–35, 43–51, 129.

¹⁰⁷ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 81. Арк. 203.

¹⁰⁸Там само. Арк. 210.

¹⁰⁹Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 46–47.

¹¹⁰АЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 15–16.

¹¹¹Літопис Української Повстанської Армії / упоряд.: Т. Гунчак. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1983. Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944. С. 137–138.

¹¹²Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 34–35.

¹¹³Там само. С. 35, 48.

* Оберст (нім. Oberst) – полковник.

¹¹⁴Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 294.

¹¹⁵Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 49.

поразки, втративши 32 вбитих, вони відступили. 5 червня 1944 р. німці оточили червоних партизанів в околиці с. Слобода Небилівська й атакували їх. Частина партизанів провалася на Захід, інша частина, яка зазнала більших втрат, повернулася до Чорного лісу. 6 червня 1944 р. німецька операція завершилася, німці повернулися до м. Станіслава¹¹⁶.

Після завершення німецької операції сили УПА продовжили зачищати Чорний ліс від залишків червоних партизанів. До середини червня 1944 р. Чорний ліс повністю зачистили, він знову був під контролем відділів УПА¹¹⁷.

27 червня 1944 р. командир УПА-Захід Василь Сидор-«Шелест» віддав наказ сотням В. Андрусяка-«Різуна» («Змії»), Олександра Химинця-«Благого» («Месники») і Михайла Марушака-«Черника» («Дружинники») йти на Захід. Перші дві сотні рушили в Дрогобиччину для боротьби з червоними партизанами, а третя – в Перемищину для захисту українського населення від польських банд¹¹⁸.

Останні великі зіткнення на завершальному етапі німецької окупації України між УПА і німецько-угорськими військами відбувалися з 6 по 16 липня 1944 р. Бої проходили на межі Дрогобицької та Станіславської областей, охоплювали простір понад 1000 км² і відомі як «Бій на горі Лопата»¹¹⁹. З боку УПА участь в цій битві брали: курінь «Скажені», сотні «Змії» і «Месники»¹²⁰, курінь «Промінь» у складі сотень «Заграва», «Журавлі» і «Гайдамаки»¹²¹, підстаршинська школа «Берути» (командир «Чмелик») та старшинська школа «Олені» (командир Ф. Польовий «Поль») ¹²². Крім того, в зоні проведення німецької антиповстанської операції опинилися: вишкіл юнацьких кадрів ОУН, кандидати на новий курс старшинської школи, два курси радистів, курс медсестер, польовий шпиталь і зброярські верстати¹²³.

Що стосується німецько-угорських військ, які брали участь у цій операції, то це був один угорський полк із 1-ї угорської армії. Із німецьких, найімовірніше, частини з 11-го армійського корпусу. В документах 11-го німецького армійського корпусу за 4 липня 1944 р. є згадка про розташування в його тилу «української національної банди» чисельністю 1000–1300 осіб¹²⁴. Дозволити вільно діяти в своєму тилу такої великій групі українських повстанців вони не могли. Тому очевидно, що хотіли її знищити. Лев Шанковський вважав, що до боїв на горі Лопата був залучений 59-й армійський корпус¹²⁵ під командуванням генерала піхоти Едгара Реріхта (10.06.1944 – 29.01.1945)¹²⁶.

Упродовж десятиденних боїв повстанцям вдалося відбитися від німецько-угорських військ і вистояти. За даними повстанців, ворог втратив приблизно

¹¹⁶ АЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 16.

¹¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 35.

¹¹⁸ Там само. С. 52.

¹¹⁹ АЦДВР. Ф. 9. Т. 9. Од. зб. 001. Арк. 5.

¹²⁰ Там само. С. 56.

¹²¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 96; Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 57.

¹²² Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Мюнхен: «CICERO». 1953. С. 49.

¹²³ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 57.

¹²⁴ NARA. Т. 314. R. 499. F. 000 069.

¹²⁵ Шанковський Л. Тринадцять літ... С. 176.

¹²⁶ Залесский К. А. Вооруженные силы III Рейха... С. 159.

200 солдатів вбитими і пораненими¹²⁷, а українські повстанці не дорахувалися близько 50 вояків¹²⁸.

13 липня 1944 р. розпочалася Львівсько-Сандомирська наступальна операція Червоної армії¹²⁹. Німецька операція проти УПА могла тривати і довше, але внаслідок радянського наступу її припинили. Німецькі війська відступали з України, і продовжувати боротьбу довелося вже проти нового окупанта. На кінець німецької окупації в тій частині Станіславської області, яку ще контролювали німці (Калуська та Станіславська округи), мало бути два курені і тринадцять сотень УПА. Та ще приблизно 12 сотень УПА мало бути в Коломийській окрузі, яку захопила Червона армія в березні–квітні 1944 р. Тобто станом на липень 1944 р. на території Станіславської області мало бути два курені і 25 окремих сотень УПА (4000–4500 бійців).

У протистоянні з німецькими окупантами УПА провела близько п'ятдесяти великих і малих боїв¹³⁰. За даними дослідника Олександра Пагірі, УПА в той час мала 13 великих і 15 дрібних боїв і сутичок з угорцями, 22 акції з роззброєння угорських солдатів¹³¹. Для порівняння, німецьких солдатів УПА вдалося роззброїти лише 9 разів¹³². Проти червоних партизанів і радянських парашутистів повстанці провели близько 13 боїв¹³³.

Отже, в кінці 1943 на початку 1944 р. на основі УНС Станіславської області була сформована воєнна округа «Говерля», створено військовий штаб воєнної округи. Українські повстанці проводили заходи із забезпечення воєнної округи всім необхідним, вишколами, створювали нові сотні й курені. Ліквідовували на місцях німецьку владу, брали під контроль Карпатські ліси, боролися з німецькими та угорськими окупантами, червоними партизанами і радянськими парашутистами. Подальші дослідження цієї теми мають детальніше розкрити боротьбу УПА проти німецьких окупантів, містити аналіз німецьких та угорських частин і з'єднань, які боролися проти УПА.

REFERENCES

1. Andrusiak, M. (2005). *Komandyry viddiliv 21-ho (Kolomyiskoho) taktychnoho vidtyunku UPA «Hutsulshchyna». Istoryko-biografichne doslidzhennia*. Kolomyia: Vik [in Ukrainian].
2. Arsenych, P. (1993). *Storinky zbroinoi borotby UPA na Prykarpatti. Orhanizatsiia Ukrainykykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armii. Istoriia, uroky, suchasnist.:*

¹²⁷АЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 17.

¹²⁸Пагіря О. Між війною та миром... С. 256.

¹²⁹Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол: В. М. Литвин (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 369.

¹³⁰Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Т. 2. С. 34–57.

¹³¹Пагіря О. Між війною та миром... С. 276.

¹³²Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Т. 2. С. 34–57.

¹³³АЦДВР. Ф. 9. Т. 6. Од. зб. 023. Арк. 11, 12, 16; Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Кн. 2. С. 33–34, 45–46, 49, 128–129.

- materialy naukovoï konferentsii Vseukrainskoho Bratstva voiakiv UPA*, 58– 62 [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. V., Kentii, A. V., & Blyzniuk, V. (2002). *Kryvavymy stezhkamy vyzvolnykh zmahaniï na Hutsulshchyni 1939–1955 rr.* Kosiv [in Ukrainian].
 4. Bolianovskiy, A. (1999). Nimetska okupatsiina administratsiia i natsionalnyi rukh oporu Ukrainy u 1941–1944 rokakh. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofskoi sektiï*, 238, 378 [in Ukrainian].
 5. Chyzhevskiy, V. (2019). *Orhanizatsiia viiskovoï pratsi OUN*. Ivano-Frankivsk: «Lileia-NV» [in Ukrainian].
 6. Dashkevych, Ya. (Comp.). (1995). *Istoriia ukrainskoho viiska (1917–1991)*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
 7. Demian, H. (2000). Hutsulshchyna u vyzvolnii borotbi OUN i UPA. *Narys istorii ta folklorystyky. Vyzvolnyi shliakh*, 4, 36–55 [in Ukrainian].
 8. Denyshchuk, O. S. (2008). *Borotba UPA proty nimetskykh okupantiv v 2 tomakh* (Vol. 2). Rivne: PP DM [in Ukrainian].
 9. Domashevskiy, M. (Comp.). (1985). *Istoriia Hutsulshchyny* (Vol. 2). Chicago: Hutsulskiy doslidnyi instytut [in Ukrainian].
 10. Hrytskiv, R. (Comp.). (2008). «Hrim» polkovnyk UPA Mykola Tverdokhlib. *Spohady i materialy. Litopis UPA. Seriia Podii i Liudy* (Vol. 5). Toronto; Lviv [in Ukrainian].
 11. Hunchak, T. (Comp.). (1983). UPA v svitli nimetskykh dokumentiv. *Knyha persha: 1942–cherven 1944*. Litopys UPA (Vol. 6). Toronto: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
 12. Ilnytskyi, V. (2012). *Provid OUN Karpatskoho kraiu*. Litopys UPA. Seriia Podii i Liudy (Vol. 21). Toronto, Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
 13. Ilnytskyi, V. (2016). Funktsionuvannia starshynskykh i pidstarshynskykh shkil u VO-4 “Hoverlia” (1943–1944). *Spheres of Culture*, 13, 389 [in Ukrainian].
 14. Ilnytskyi, V. (2016). Karpatskyi krai OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954). *Drohobych: Posvit* [in Ukrainian].
 15. Ilnytskyi, V., & Pantiuk, M. (2018). Diialnist starshynskoi shkoly UPA imeni polk. Ye. Konovaltsia na Kolomyishchyni (iz osobystykh ziznan Fedora Stefanovycha-«Kropyvy»). *Shhidnoievropeiskiy istorychnyi visnyk*, 6, 163–181 [in Ukrainian].
 16. Kentii, A. V. (2008). *Zbroiny chyn ukrainskykh natsionalistiv. 1920–1956. Istoryko-arkhivni narysy* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
 17. Khmel, S. F. (1959). *Ukrainska partyzanka (z kraiovykh materialiv)* (Vol. 8). London: Vydannia Zakordonnykh Chastyn Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv [in Ukrainian].
 18. Koretchuk, Ya. & Hantsiuk, P. (2014). *Komandyry viddiliv TV 22 UPA «Chornyi lis»*. *Litopis UPA. Seriia Podii i Liudy* (Vol. 27). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
 19. Lesiv, S. & Hantsiuk, P. (2016). *Kurin UPA «Promin»: istoriia formuvannia ta boiovyi shliakh viddiliv*. Kalush; Ivano-Frankivsk: Istorychnyi klub «Magura» [in Ukrainian].
 20. Lesiv, S., & Koretchuk, Ya. (Comps.). (2014). *Melnyk Petro sotnyk UPA P. Khmara. V ohni povstannia. UPA na vidtyнку Chornoho Lisu 1943–1945*. Kalush: Karpatskyi aktsent [in Ukrainian].
 21. Mirchuk, P. (1953). *Ukrainska Povstanska Armiia 1942–1952*. Munich: «CICERO» [in Ukrainian].

22. Mirchuk, P., & Davydenko, V. (Comps.). (1957). *V riadakh UPA. Zbirka spomyniv buvshykh Voiakiv Ukrainskoi Povstanskoï Armii*. New York: T-v b. Voiakiv UPA v ZDA i Kanadi [in Ukrainian].
23. Miuller-Hyllebrand, B. (2002) *Sukhoputnaia armiia Germanii 1933–1945 gg*. Moscow: Izohrafus, Izd-vo Eksmo [in Russian].
24. Pahiria, O. (2014). *Mizh viinoiu ta myrom: vidnosyny mizh OUN i UPA ta zbroinymy sylamy Uhorschchyny (1939–1945)*. *Litopys UPA. Seriiia «Biblioteka»* (Vol. 12). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
25. Patrushev, N. P. (Comp.). (2007). *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine* (Vol. 5, Pt. 1). Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
26. Patryliak, I. K. (2012). *«Vstan i borys! Slukhai i vir...»: ukrainske natsionalistychnie pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960)*. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
27. Pohl, D. (1997). Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich [in German].
28. Prodanyk, D. (2011). *Shliakh borotby Vasylia Senchaka-«Vorona»*. *Litopys UPA. Seriiia Podii i Liudy* (Vol. 15). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
29. Rusnachenko, A. (2002). *Narod zburennyi: Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bulorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh*. Kyiv: Univ. Vyd-vo «Pulsary» [in Ukrainian].
30. Shankovskiy, L. (1975). Trynadtsiat lit... (Dii UPA y zbroinoho pidpillia OUN na tereni viiskovoi okruhy ch. 4 «Hoverlia» v 1943–1956 rr.). In B. Kravtsiv (Ed), *Almanakh Stanyslavivskoi zemli. Zbirnyk materialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny* (Vol. 1, pp. 163 – 193). New York; Toronto; Munich: Naukove tovarystvo im. Shevchenka [in Ukrainian].
31. Siletskyi, V. (1993). Borotba UNS ta UPA proty hitlerivskykh okupantiv na terytorii Stanislavskoi oblasti. *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armiiia. Istoriiia, uroky, suchasnist.: materialy naukovoi konferentsii Vseukrainskoho Bratstva voiakiv UPA*, 99–100 [in Ukrainian].
32. Smolii, V. A. (Ed.). (2012). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 9). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
33. Sodol, P. (1994). *Ukrainska Povstancha Armiiia. 1943–1949. Dovidnyk I*. New York: Proloh [in Ukrainian].
34. Sodol, P. (1995). *Ukrainska Povstancha Armiiia. 1943–1949. Dovidnyk II*. New York: Proloh [in Ukrainian].
35. Sodol, P. (Comp.). (1992). *Hrupa UPA «Hoverlia»*. *Knyha druha: Spomyny, statti ta vydannia istorychno-memuarnoho kharakteru*. *Litopys UPA* (Vol. 19). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
36. Tessin, G. (1972). *Verbande und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 6). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].
37. Tessin, G. (1973). *Verbande und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 2). Frankfurn/Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn [in German].
38. Tessin, G. (1973). *Verbande und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 7). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].

39. Tessin, G. (1974). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 3). Frankfurt/Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn [in German].
40. Tessin, G. (1975). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 11). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].
41. Tessin, G. (1977). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 5). Frankfurt/Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn [in German].
42. Tessin, G. (1996). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–45* (Vol. 16, Pt. 3). Osnabruck: Biblio Verlag [in German].
43. Yashan, V. (1989). *Pid brunatnym chobotom. Nimetska okupatsiia Stanyslavivshchyny v Druhii svitovii viini 1941–1944*. Toronto [in Ukrainian].
44. Zabilyi, R. (2003). Narys istorii kurenia «Skazhenykh». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 1, 126–127 [in Ukrainian].
45. Zabilyi, Z. (Comp.). (2007). *Remeslo Povstantsia. Zbirnyk prats pidpolkovnyka UPA Stepana Frasuliaka-«Khmelia»*. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu [in Ukrainian].
46. Zalesskyi, K. A. (2008). *Vooruzhennyye sily III Reikha. Istoriia organizatsyi, struktura, boievoie primienieniie*. Moscow: Izdatel Bistrov [in Russian].
47. Zalesskyi, K. A. (2010). *Kto yest kto vo Vtoroi mirovoi voine. Germaniia i soiuzniki*. Moscow: Veche [in Russian].
48. Zvarchuk, O. (Comp.). (2008). *Nadvirnianshchyna: khresna doroha narodnoho boliu*. Ivano-Frankivsk: «Lileia-NV» [in Ukrainian].

Viktor SENYTSKYI

*Keeper of Archival Funds of the II category
The National Museum-Memorial of Victims of the
Occupation Regimes «Loncky Street Prison»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1071-1802>
e-mail: exacted51@gmail.com*

MILITARY DISTRICT «HOVERLIA» OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY DURING THE GERMAN OCCUPATION (1943–1944)

For the first time, the article describes the formation and activities of the military district of the Ukrainian Insurgent Army (UIA) «Hoverlia» in the territory of the Stanislav region during the German occupation. It is shown that the military district started to be created in December 1943, at the same time Ivan Beleiovych-“Dzvinchuk” was appointed its first commander. The «Hoverlia» military district was formed based on the Ukrainian People’s Self-Defense (UNS), which worked in the Stanislav region’s territory during 1943, thus showing that it is a continuation of the Ukrainian liberation movement in the Stanislav region. The «Hoverlia» military district was being built on the territory where the underground OUN network operated for a long time. Therefore, the military district could rely on it if necessary. The «Hoverlia» military district was subordinate to the UIA-West General Military District, that is, to execute its orders. It is shown that according to orders and instructions issued by the UIA-West Regional Military Staff, the «Hoverlia» military district had to build its headquarters, set up a printing business, set up lines

of communication, prepare reserve camps for UIA departments, and establish lines, delivering insurgent supplies, providing the insurgents with weapons, ammunition, food, and clothes. All the disunited OUN members had to go to the UIA and be trained there; the insurgent ranks had to be cleared of unreliable elements. The UIA divisions had to control the Carpathian and Subcarpathian forests. The formation and number of «sotnias» and «kurins» of the UIA are shown. Particular attention is paid to the UIA officers' and sub-officers' schools where recruits were trained, the programs for ordinary soldiers, and candidates for officers and sub-commanders. Special attention was paid to German and Hungarian occupation forces in the territory of the Stanislav region. The fight of Ukrainian insurgents against German and Hungarian troops, red partisans, and Soviet paratroopers is covered.

Keywords: Military district of UIA «Hoverlia», UIA, UNS, German invaders, Hungarian troops, red partisans, Soviet paratroopers, front.

Євген ЛУНЬО

*кандидат філологічних наук
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту народознавства
Національної академії наук України,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1543-7008>
e-mail: lunyoe@gmail.com*

НАРОДНО-ОПОВІДНА ТРАДИЦІЯ ПРО ЗНИЩЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЇ ПИШІВКА ВЕСНОЮ 1944 РОКУ

Досліджено, як українська народно-оповідна традиція у різножанрових записах початку ХХІ ст. відображає й осмислює одну з численних подій польсько-українського збройного конфлікту 1940-х років на західноукраїнських землях – знищення українським збройним підпіллям весною 1944 р. польської колонії Пишівка. Констатовано, що народна епічна пам'ять українців відтворює подію шістдесятилітньої давності досить виразно, в різних аспектах і численних деталях.

Зазначено, що осмислення оповідною традицією знищення Пишівки відбувається у двох площинах – суспільно-політичній, мілітарній, з одного боку, й християнсько-моральній, гуманістичній – з іншого. При цьому вони не завжди виступають у своїй чистій окремій сутності: або одна, або інша. Простежено із розповідей, що в одного оповідача вони можуть органічно поєднуватися із певним домінуванням тієї чи іншої складової. Констатовано, що оповідачі суспільно-політичного скерування – передовсім учасники й очевидці, відображали й осмислювали конкретну подію знищення Пишівки в ширшому аспекті польсько-українського протистояння під впливом інформації про ворожий намір поляків стосовно їхнього села, а також розповідей про попередні подібні польські акції проти українських сіл. Водночас простежено таку тенденцію: що більше оповідачі віддалені від реальностей національно-визвольної боротьби, не були її очевидцями і глибше не цікавляться нею із друкованих чи інших джерел, то більшою мірою їхнє осмислення набирає гуманістично-морального наповнення. Вони щиро сумують через те, що сталося, виявляють підсвідомий комплекс вини і тому концентрують увагу на мирних доброзичливих стосунках до війни, з симпатією говорять про високі морально-духовні якості й вищі господарські успіхи польських колоністів.

Ключові слова: оповідна традиція, польсько-український збройний конфлікт, історична пам'ять, Пишівка, Яворівщина.

До сьогодні між Польщею та Україною на державно-урядовому, суспільно-політичному й науковому рівні все ще не дійшло до цілковитого консенсусу у поглядах на збройний польсько-український конфлікт у 1940-х роках на українських етнічних

землях, які тривалий час були окуповані Польщею. І це попри те, що з обох боків на цю тематику з'явилося немало публікацій. У теперішній геополітичній ситуації, коли Україні Росія, окупувавши частину територій, нав'язала збройний конфлікт – так звану гібридну війну, нашій державі важливо мати партнерські перспективні взаємини зі своїм західним сусідом Польщею. Тому-то на сьогодні залишається актуальним досягнення з поляками на широкому рівні спільної думки в питанні історичної пам'яті, передовсім згаданого збройного протистояння. Адже взаєморозуміння й тісніша співпраця допоможуть обом державам успішно вирішувати складні проблеми, що ставить перед ними теперішня геополітична ситуація в Європі та й взагалі у світі.

Дослідження історичних подій є справою передовсім історичної науки. Водночас вагомий потенціал у цьому має і фольклористика, адже усна народна творчість з її специфічною властивістю масового й перманентного побутування охоплює найрізноманітніші, оригінальні сторони і нюанси суспільного буття, особливо ті, які не можуть бути відображені в історичних документах. Фольклористичний аспект у дослідженні й осмисленні історичних явищ і подій дає змогу відкрити їхні нові й цікаві особливості.

Що стосується аналізу українського фольклору, зокрема й оповідної традиції про польсько-українське збройне протистояння у 40-х роках ХХ ст., то цією темою до нас майже ніхто не займався. Лише нещодавно наші колеги з відділу фольклористики Інституту народознавства Марина Демедюк, Марія Качмар і Оксана Чікало розпочали дослідження польсько-українського збройного протистояння на Волині.

Автор на основі власних записів пісенного фольклору опублікував статті «Сатира на іноземних поневолювачів у гаївках новотворах ХХ ст.»¹, «Політична сатира у гаївках ХХ століття»², «Польська антирадянська фольклорна сатира в українському середовищі»³, «Сатира на польських поневолювачів у стрілецьких піснях»⁴, «Сатирична рецепція комуністичної Польщі у повстанській пісні «Гей у Москві»⁵, «Стереотип польських окупантів в українських народних піснях міжвоєнного періоду»⁶, «Сатирична візія комуністичної Польщі у повстанському пісенному фольклорі»⁷. Перелічені публікації хоча безпосередньо й не стосуються збройного конфлікту, проте надзвичайно важливі і для істориків, і для фольклористів, оскільки виразно висвітлюють суспільно-політичне, ідеологічне, економічне й культурне підґрунтя цього явища; презентують ідейно-художні засоби й морально-етичні принципи відображення й осмислення в оповідній традиції самої події – об'єкта дослідження

¹ Луньо Є. Сатира на іноземних поневолювачів у гаївках новотворах ХХ ст. Визвольний шлях (Київ). 2005. Кн. 4 (685). С. 76–95.

² Луньо Є. Політична сатира у гаївках ХХ століття Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2006. Вип. 37. С. 130–145.

³ Луньо Є. Польська антирадянська фольклорна сатира в українському середовищі Народознавчі зошити (Львів). 2009. № 5–6. С. 608–621.

⁴ Луньо Є. Сатира на польських поневолювачів у стрілецьких піснях. Міфологія і фольклор (Львів). 2010. № 2 (6). С. 46–55.

⁵ Луньо Є. Сатирична рецепція комуністичної Польщі у повстанській пісні «Гей у Москві». Проблеми слов'янознавства: міжвід. наук. зб. Львів, 2011. Вип. 60. С. 287–294.

⁶ Луньо Є. Стереотип польських окупантів в українських народних піснях міжвоєнного періоду. Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2011. Зб. № 15. С. 49–61.

⁷ Луньо Є. Там само.

цієї статті – через різножанрові народно-епічні розповіді про знищення польської колонії Пишівка. Адже збройне протистояння – це з обох боків фаза радикального за історично зумовленими формами й методами вирішення усіх наболілих за попередні десятиліття питань і проблем українсько-польських стосунків.

У процесі об'ємного фольклористичного проекту польових досліджень «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників і очевидців» – над ним працюємо вже понад двадцять років й опублікували два томи матеріалів. Том 1 стосується сіл Наконечне Перше і Наконечне Друге⁸, том 2 – міста Яворова⁹, а решта матеріалів у домашньому архіві очікують виходу у світ – ми записали велику кількість розповідей про українсько-польські стосунки у I пол. XX ст., серед іншого і про збройне протистояння у 1940-х роках. На основі цієї оригінальної джерельної бази автор у форматі об'ємних статей надрукував дослідження «Українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. в оповідній традиції Яворівщини»¹⁰, «Оповідна традиція Яворівщини про українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р.»¹¹, «Радянський вивіз польських колоністів із Західної України 1940 р. в оповідній традиції українців»¹², «Депортація українців Надсяння в УРСР у оповідній традиції Яворівщини»¹³. У цих статтях теж подано генезис польсько-українського збройного протистояння, що, своєю чергою, сприяє глибшому проникненню у його суспільно-політичну й ідейно-смыслову сутність.

З доповіддю про знищення с. Пишівка ми виступили на III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український визвольний рух першої половини XX ст.: краєзнавчі контексти» (до 90-річчя створення Організації українських націоналістів та 110-річчя від дня народження Степана Бандери) (м. Дрогобич, 8 листопада 2019 р.): «Знищення польської колонії Пишівка навесні 1944 р. у відображенні й осмисленні народно-оповідної традиції»¹⁴. У ній в межах регламентованого часу зупинилися лише

⁸ Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / запис. і упоряд. Є. Луцько. Львів: Літопис, 2005. Т. 1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. 576 с. + XXXII с.

⁹ Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / запис. і упоряд. Є. Луцько. Львів: Растр-7, 2015. Т. 2: Яворів. 1080 с.

¹⁰ Луцько Є. Українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. в оповідній традиції Яворівщини. Український визвольний рух. Львів, 2016. Зб. 21. С. 5–18.

¹¹ Луцько Є. Оповідна традиція Яворівщини про українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша половина XX ст.): вибрані питання: / за ред. В. Галика. Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 193–213.

¹² Луцько Є. Радянський вивіз польських колоністів із Західної України 1940 р. в оповідній традиції українців. Масовий репресії в СРСР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці: навуковы зб. / пад рэд. А. Смаленчука, О. Кондратюк. Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2018. С. 410–430.

¹³ Луцько Є. Депортація українців Надсяння в УРСР у оповідній традиції Яворівщини. Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.: зб. наук. праць. Львів: Левада. 2018. С. 236–245.

¹⁴ Луцько Є. Знищення польської колонії Пишівка навесні 1944 р. у відображенні й осмисленні народно-оповідної традиції. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія історична. 2019. № 2. (44). С. 221–252.

на головних питаннях, адже не було змоги проаналізувати значну частину оригінальних джерельних матеріалів. Опісля ми записали про ліквідацію цього села ще низку цінних розповідей, які допомагають глибше проникнути в суть цієї трагічної події.

У запропонованій статті ставимо за мету дослідити, як українська народно-оповідна традиція у записах кінця ХХ – початку ХХІ ст. відображає й осмислює одну з численних подій зазначеного вище конфлікту – знищення українським збройним підпіллям весною 1944 р. польської колонії Пишівка. Вважаємо доцільним заглянути у творчу лабораторію розповідей на цю тематику, відстежити мотивацію й імпульси їхнього виникнення, динаміку побутування; спробувати виділити компонент суб'єктивний – привнесений оповідачами художній вимисел, та об'єктивний – безпосереднє відображення історичної реальності, висвітлити їхню органічну єдність.

Методологічна основа – метод герменевтики як мистецтво розуміння текстуального дискурсу, а також як коментування та інтерпретація мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його художнього смислу.

Село Пишівка було польською колонією в колишньому Яворівському повіті. За Австро-Угорщини це було поселення австрійських колоністів Реберг, за народним переказом, їх поселив тут сам цісар Франц Йосиф після своєї поїздки Галичиною. У 1914 р. всі австрійці звідти виїхали (очевидно, перед наступом російської армії), а десь через два-три роки колонію зайняли поляки. У 1927 р. колишню назву Реберг замінено на Пишівка – на честь першого багаторічного польського солтиса Пиша. Це виразний приклад, як польська влада для полонізації окупованих українських земель використовувала топоніміку. За народним переказом, до війни у Пишівці було до сорока господарів, стояло тридцять шість чи тридцять вісім хат. Згідно зі статистичними даними на 1.01.1939 р., населення Пишівки становило 210 осіб, всі польської національності¹⁵.

Локальна народно-оповідна традиція про спалення Пишівки є доволі об'ємною і відзначається перманентною динамікою побутування. Адже навіть через понад сімдесят років у сусідньому селі Сарни на цю тему ми записали розповіді – народні оповідання й перекази від близько десятка респондентів. Також маємо розповіді із сусідніх до Пишівки сіл: Мельники, Любині, Сарнівська Воля. Кілька наших оповідачів – особи старшого віку, учасники й очевидці події, інші – середнього віку, переказують те, що чули від батьків чи інших літніх людей. Така ситуація має свої об'єктивні й суб'єктивні причини, які простежимо в процесі подальшого дослідження наших матеріалів.

Найперше проаналізуємо розповідь безпосереднього учасника цієї збройної акції, наведемо її повністю: «Перша наша акція, на яку пішло більшість хлопців, була на Пишівку. То польське село там, коло Мельників, ми його тоді спалили. То було в 1944 році на весну, чи не в польську Великодну п'ятницю. Акцією керував «Цяпка», сам з Іваніків, великий був організатор.

Були ми там хлопці переважно з Першого, з Другого Наконечного, були там ще, напевно, з Бунова і з інших сіл. Всіх могло нас бути, може, десь трийцять. Ми в двох хатах на Іваніках ночували, були через день, а ввечері пішли на Пишівку. А ще скорше в Наконечнім нам дали зброю, кожен вже тримав карабін вдома. Якихось вишкочів зі стрільби ми ще не проводили, але кожен вже менше-більше вмів обходитися зі зброєю, хто був при війську польським, хто при вершусах, одні другим підказували.

¹⁵ Луцько Є. Депортація українців Надсяння в УРСР... С. 31.

Ми дістали розказ обкружити село і підпалити. Чи воно мало багато хат, я не знаю, бо перед тим ніколи в ньому не бував, а тоді вночі теж не можна було всьо вздріти. Але, видно, чи полякам вже дав хтось знати, чи самі щось причували, що має бути на них напад, іно що там дуже мало людей було, частина перед тим втікли. Побили їх тоді ми мало що, вони навіть не ставили якоїсь оборони. Ми просто підпалили село з кількох сторін, трохи постріляли, забралися і пішли. На рано ми вже були в себе вдома»¹⁶.

Значимо, що цей текст взято із широкого контексту – об'ємної розповіді про особисту участь у збройній боротьбі ОУН і УПА, поранення, арешт, слідство, табір. І ця розповідь про минуле майже вісімдесятилітнього чоловіка ведеться не просто як механічне відтворення з пам'яті колишніх подій, а крізь призму їхнього осмислення з позицій цьогочасного його світобачення й морально-етичних принципів. Примітно, що порівняно з розповіддю про участь у боях з московським військом розповідь про напад на Пишівку є досить стисненою, схематично-інформативною та сухою, беземоційною. І це тому, що йдеться не про бій зі збройним відділом ворога, а про каральну акцію проти загалом польського населення. Хоча з великою імовірністю там мала перебувати боївка чи відділ польської Армії Крайової. З власного досвіду знаємо, що учасники збройного підпілля й вояки УПА не надто охоче розповідали нам про свою особисту участь у каральних діях. Хай якою необхідною чи справедливою була акція, як-от знищення сексотів, зрадників – все ж це не бій із нарівні озброєним ворогом, де є однаковий шанс вбити чи бути вбитим, каральні операції в моральному плані не роблять честі воякові. У народній традиції вони не є виявом героїзму і слави – цих найбільших військових чеснот. Звідси й ідейно-тематичний зміст аналізованої розповіді.

Як особа похилого віку, оповідач не замовчує цієї події, бо правда, хоч і з гірким присмаком, для нього є вагомою моральною цінністю, і зрештою ні перед Богом, ні перед історією її не приховаєш. Він не вникає у конкретні причини й мотиви цього нападу, а передовсім констатує факт і в узагальнено-особовій формі описує окремі дії їхнього кущового самооборонного відділу. Заразом оповідач змальовує себе як дисциплінованого військового, який без обговорення й сумнівів виконує наказ: «Ми дістали розказ обкружити село і підпалити». Досить скупю, сухо й, так би мовити, невинно описує і безпосередню акцію: «Ми просто підпалили село з кількох сторін, трохи постріляли, забралися і пішли». І при цьому оповідач уникає драстичних сцен, яких у цій ситуації просто не могло не бути. Адже горіло ціле село з людьми, які, заскочені пожежею зненацька, намагалися якомсь рятуватись. Також горіла живцем худоба, коні, свині, яких здебільшого не встигали відв'язати і випустити зі стайні. Якщо припустити, що оповідач цього не бачив, то не чути не міг, бо страшний рев худоби й іржання коней чули в сусідніх селах. Очевидно, учасник акції свідомо чи підсвідомо не бажає про це говорити через моральний дискомфорт, почуття вини за знищення мирних людей та їхнього майна.

Психоемоційний комплекс вини, вважаємо, спонукав оповідача акцентувати увагу на жертвах з польського боку, а власне, на його думку, мізерній кількості саме вбитих. Він підкріплює це доволі правдоподібним припущенням, що якась частина поляків задалегідь покинула село. Значимо, що питання загиблих жителів

¹⁶ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 170–171.

Пишівки, їхньої кількості, є одним з основних в оповідній традиції. При це говорять приблизно й узагальнено, у широкому, від малого до великого, кількісному діапазоні. Конкретніше про це йтиметься далі. Зазначимо, що точну кількість жертв у Пишівці подає польський історик Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka), він вважає, що внаслідок нападу українського збройного формування 7 квітня 1944 р. на Пишівку загинули 52 особи поляків, які головно згоріли у вогні чи вчаділи від диму, а також знищено 45 господарств¹⁷. Отож, якщо відштовхуватись від попередньо наведених статистичних даних на 1.01.1939 р., то в Пишівці загинула приблизно четверта частина жителів. Інформація, почерпнута в Г. Мотики, важлива для глибшого аналізу розповідей українців. Найперше вона підтверджує сказане в тексті, що від куль повстанців загинуло небагато людей. Можна припустити, що вбили передовсім тих поляків-мужчин, хто у відчаї пробував чинити якийсь стихійний опір. Бо, за твердженням оповідача, якогось організованого збройного опору нападники не зустріли.

Відносно мала кількість застрелених жертв спричинена ще й іншими обставинами. Основна з них мала політичний характер і виводилася із тогочасної суспільно-політичної ситуації – кризи у переговорах між польським та українським національно-визвольними рухами про кордон між їхніми майбутніми державами. Польський еміграційний уряд у березні 1943 р. заявив, що ніколи не відмовиться від так званих східних територій Польщі, тобто від загарбаних у минулому українських етнічних земель. Як наслідок, ОУН-Б восени 1943 р. вирішила за допомогою УПА «очистити» терени майбутньої Української держави від поляків, витіснивши їх за Буг і Сян. У листопаді було поширено відозви до всього польського населення під загрозою смерті переселитися за Буг і Сян¹⁸.

Зрозуміло, що польське керівництво виступало проти цього переселення, бо ж саме польське населення було базою їхнього партизанського руху – відділів АК. Водночас польська людність на українських етнічних землях мала слугувати політичним аргументом включення цих теренів у Польську державу. Тож українські акції (і досліджувана нами, й інші) мали на меті передовсім змусити поляків до переселення, а не винищити їх фізично. Застосування ж зброї, можливо, було настрах реалізацією попередньо оголошеної «загрози смерті».

Потрібно зважати й на те, що цей куц самооборони, по суті, проводив свою першу збройну акцію. Переважна більшість стрільців ще не брала участі ані в боях, ані в каральних діях і не подолала релігійного й морально-етичного бар'єра вбивати людей, ще й не озброєного ворога, а мирних осіб. На Яворівщині, як і взагалі в Галичині, майже в кожному селі проживало щонайменше кілька польських сімей, і українці були з ними в мирних, добросусідських, а навіть і в родинних взаєминах. Убивати їх без конкретної причини, лише тому, що вони були поляками, для звичайної людини ставало надзвичайним психоемоційним потрясінням, викликало крах її моральних принципів і світоглядних цінностей. Ми записали немало різних випадків про те, як українці, ризикуючи життям своєї сім'ї, переховували від знищення боївкою СБ своїх односельчан-поляків. Окремі з них стосуються саме мешканців Пишівки, про що

¹⁷ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Rytm, 2006. S. 386.

¹⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів, 2002. С. 527.

йтиметься далі. Так само зафіксовано розповіді про порятунок поляками від смерті знайомих українців. Все-таки високі гуманістичні християнські цінності в народному середовищі генетично й історично закорінені дуже глибоко й готові виявитися навіть у ситуаціях із загрозою смерті.

Загалом в оповідній традиції питанню людського життя як найбільшої універсальної цінності приділяється особлива увага. Бо ж, говорячи про життя інших, людина водночас думає і про своє, інстинктивно й підсвідомо сприймає його як найбільшу онтологічну цінність. Маємо розповідь про одного національно свідомого, ідейного чоловіка, який через те, що «не міг вбивати», попри загрозу бути знищеним своїми, таки покинув відділ УПА. Інший чоловік розповідав нам, що як солдат радянської армії на фронті, не бажаючи брати на своє сумління чуже життя, спеціально скривив мушку свого карабіна, щоб влучно не стріляв. І хвалився, що на війні він так нікого і не вбив.

Перехід мирної свідомості на воєнну з її «правом» і необхідністю вбивати могли полегшувати і прискорювати певні імпульси, наприклад, особиста помста. Саме так трапилося з керівником акції «Цяпкою», комендантом повітової боївки СБ Ільком Дутком. Оповідна традиція повідомляє, що 7 березня 1944 р. – рівно за місяць до нападу на Пишівку – німецький каральний відділ, який складався з фольксдойчерів-поляків, розлютившись, що не зловили Ілька, замордував його батька, матір, дружину, старшого брата і їхнього кількарічного сина. А брата два чи три дні перед тим схопило й замордувало гестапо. Розповідають, що після цього «Цяпка» не мав до поляків найменшого милосердя.

І все ж, попри гуманістично-моральні нотки, в оповідач як в особи, причетної до партизанського руху, і тому з дещо вищою національною і суспільно-політичною свідомістю, закономірно виразно домінує політично-мілітарне бачення і трактування події як воєнного конфлікту між УПА й АК. Для нього всі поляки – історичні вороги України, які ще з княжих часів загарбали українські землі й дотепер відмовляють українській нації у природному праві на власне національно-державницьке життя. Саме в такому ракурсі формувала масову свідомість у Галичині ідейно-виховна діяльність ОУН, а також «Просвіта», «Сокіл», «Луг» та інші громадсько-культурні товариства. В народному середовищі інтенсивно поширювали культ героїчних предків – козаків, гайдамаків, січових стрільців, – борців за українську ідею та власну державність. Ефективність цього виховання підсилювала реальна національна політика Польської держави з її доволі інтенсивним політичним, економічним, культурним, релігійним гнітом українського населення. Усі ці процеси формування національної свідомості й націоналістичної ідеології серед широких верств українського населення Галичини міжвоєнного періоду широко й різнобічно представлені в оповідній традиції, що потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Розглянута вище розповідь презентує лише один короткий (у межах двох діб), хоча і найтрагічніший етап знищення Пишівки – напад на неї і її спалення. За жанром це народне оповідання, коли оповідач веде мову лише про випадок, у якому сам брав участь чи бачив усе на власні очі.

Тим часом розповіді, які ми записали від жителів сусіднього села Сарни, в жанровому плані більш різноманітні. Це, крім народних оповідань, ще й перекази, а також їхній синтез, за допомогою якого сутність трагедії Пишівки, її причини і наслідки подані глибше й різнобічніше. Тривале й активне побутування оповідної традиції про Пишівку засвідчує, що ця подія мала для мешканців сусідніх українських сіл

потужне резонансне значення. Її інтенсивно обговорювали й осмислювали у вужчому сімейному колі, а також в родинному, громадському середовищі. Для з'ясування й увиразнення суті цієї трагедії залучали до відображення й інші події чи явища, що в розумінні оповідачів були причиново-наслідково пов'язані зі знищенням сусіднього польського села. Хронологічні межі цих так би мовити допоміжних, додатково залучених подій і явищ дуже широкі – від передвоєнного часу і майже до сьогодні.

Оскільки формат статті не передбачає розгорнутого аналізу кожної розповіді зокрема, ми розглянемо їхнє ідейно-тематичне наповнення, органічно поєднане в колективному оповідному процесі.

Одним із найважливіших питань, яке турбувало народне середовище, було: чому, з якої причини знищили польське село. Про це маємо кілька цікавих, інформативних розповідей: «Ту, коло нас, було польське село, називали Пишівка. І ту Пишівку спалили потім українці. Йден поляк був жонатий на Мельниках, там присілок є Мельники, а сам він був з Гнойниць. Не скажу, як він ся писав. І він все ходив з Мельників на Пишівку карти грати. Карти грав, поляки собі тудя-сюда: “Будем палили Серни. – Так там поляки на картах говорили. – Волю Сернівську спалимо. І Мельники спалимо. Спалимо Любині”. ... Самі поляки на тій Пишівці жили, всі затяті. Хтіли то всьо навколо змастити. І той поляк про то розказав на Мельниках, там, де жив. А тоті з Мельників шо роблят – гов, ви не будете палили. Ту так дехто каже, шо то банда приїхала і ту Пишівку спалила. А то партизанка їхала і там на Мельниках остановилася. Вони ся поскаржили на поляків. А ті: “Гов, «спишемо» їх”»¹⁹.

З цієї розповіді виразно бачимо, що спалення Пишівки українськими партизанами мало вимушений випереджувально-оборонний характер. У розумінні оповідача єдиноможливим і цілком справедливим виходом у цій ситуації було застосувати до ворога ним же сплановану акцію, щоб врятувати від знищення українців навколишніх сіл. Оповідач П. Дуда бачить і осмислює подію, як і його попередник О. Хархаліс, у політично-мілітарній площині: це була воєнна операція проти ворога, щобільше – ворога-окупанта, який збирався винищувати українців на їхній землі.

Та водночас як релігійна особа старшого віку оповідач не може бути як на підсвідомому, так і на свідомому рівні вільним від християнських і народно-традиційних моральних принципів. Сталася до того не бачена жахлива подія: спалення разом з людьми цілого польського села. Щоб якось аргументувати необхідність цієї акції, зняти з українських нападників можливі звинувачення у безпідставному масовому знищенні людей, він акцентує увагу на тому, як саме українці дізналися, що поляки готуються їх знищити. І відбулося це у формі щасливого випадку, гей би сама доля чи Бог попередили українців.

Наскільки це твердження спирається на реальну основу, чи це художня фікція з метою вмотивувати потребу нападу, судити важко. З одного боку, розповідь досить логічна й переконлива, може бути цілком достовірною. Принаймні на той час українське та польське підпілля стежили за діями одне одного. З іншого боку – аналогічну версію ми записали про причину нападу українських повстанців і спалення на Яворівщині 7 квітня 1944 р. ще однієї польської колонії Мосберг, що була за тридцять кілометрів від Пишівки. Там теж українці випадково почули, як поляки між собою

¹⁹ Записав Євген Лунонь 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла, 1935 р. н. *Приватний архів Є. Луноня, м. Яворів.*

нахвалялися, що, мовляв, ми ще з'їмо великоднє яйце, а вони, українці, вже ні. То ж цілком можливо, що, плануючи каральні акції, підпілля навмисне розпустило такі чутки з метою аргументування для населення причин свого жорстокого вчинку.

Хай там як, ця інформація поширилася в народному середовищі, її сприймали як цілком достовірну. Про це свідчить принаймні те, що у с. Сарни ми записали ще два її варіанти дещо зміненої форми. В одному з переказів йдеться: «От, наприклад, казали, що то спалили наші хлопці, бандерівці. Бо десь розвідка дізналася, там якийсь з поляків казав, що ми Серни спалимо на Великдень. І то дійшло до хлопців. А польський Великдень скоріше, то їм то скоріше зробили. Але наскільки то правда, я не можу сказати. Але такі розмови були»²⁰. Узагальнено-особова форма розповіді без покликання на джерела засвідчує, що ця подія взагалі, а зокрема чутка, що поляки заздалегідь готувалися спалити українські села, в локальному народному середовищі мала важливе значення, широке й тривале обговорення. І цілком імовірно, що оповідач дізнався цю інформацію не відразу після трагедії, коли йому було п'ять років, а значно пізніше, вже старшим, коли свідомо прагнув з'ясувати правду про акцію.

Дещо іншу версію про особу, яка попередила й врятувала українців, зустрічаємо в переказі оповідача з сусіднього села з Пишівкою – Мельників. «Там, на Пишівці, повісти, такий Галіняк жив – так все розказували, і я так знаю, бо що то я ще можу пам'ятати – вони, ті Галіняки, мали восьмеро дітей. А ту, на Мельниках, якісь такі були, що пішли в партизанку. Я їх так троха пам'ятаю, тих кавалерів, їх тато мав дванадцятьоро дітей, було п'ять хлопців і решта дівки. Чи Грядовий, чи як вони ся писали, я вже то не можу пам'ятати. І той Галіняк, повісти, якби їм сказав, що Мельники будут палити і Серни. Так во то си люди розказували, що той Галіняк вийшов з тими дітьми, під самим лісом була його хата. То потім, як ми пасли худобу, розказували, що ті з Мельників партизани, брати ті, його з дітьми вирятували, бо він сказав, що будут Мельники палив, і так їх вирятував, розумієте. Бо той Галіняк так чув, що будут палив Мельники і Серни, і сказав їм. То вони його десь зараз вирятували – десь там на Мельники до Миська з тими дітьми забрали. Ше якісь маленькі, гадали, ті діти були»²¹.

Цей переказ поглиблює твердження, що поляки-пишівчани готувалися до нападу на українські села. Те, що інформація надійшла до українців саме від сім'ї Галіняка, вважаємо достовірним фактом. Адже його жінка, як відомо з іншої розповіді, була україною: «І навіть наші сернівські дівчата..., така Города Ганна вийшла гет заміж за Галіняка, Галіняк того поляка прізвище було, і вони врятувалися тоді, як наші партизани то село спалили»²². Можна припускати, що саме жінка Галіняка, в порозумінні з чоловіком чи ні, з морально-етичних причин і з національної солідарності вирішила попередити своїх про небезпеку. Водночас не могла вона не усвідомлювати як багатодітна матір, що кривава міжнаціональна конфронтація викличе жертви з обох боків, і це становитиме реальну загрозу для її дітей. Ну і те, що українські повстанці

²⁰ Записав Євген Луцько 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Кривка Мирона, 1939 р.н. *Приватний архів Є. Луцька, м. Яворів.*

²¹ Записав Євген Луцько 23.19.2019 р. у с. Малнів Мостиського р-ну Львівської обл. від Тимо Анни, 1931 р., уродженки с. Мельники Яворівського р-ну Львівської обл. *Приватний архів Є. Луцька, м. Яворів.*

²² Записав Євген Луцько 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни, 1949 р. н. *Приватний архів Є. Луцька, м. Яворів.*

врятували усю сім'ю Галіняків, значною мірою можна вважати платою за порятунок від знищення українців.

Так само важливим в ідейно-смісловому плані є наступний переказ із с. Сарни: «За німців ще ся таке стало, що ту Пишівку польську спалили. То було якраз в Великодну п'ятницю польську, бо поляки пекли паски. А то десь звідкись їхали на конях на Пишівку. А ті пишівчани казали: “То ся мало сернівцям стати, то сталося нам”. Шо поляки хтіли сернівців побити і спалити. Так самі ті пишівці казали. Мали там якийсь сейм. Казали, що там на костьолі мали канона поляки. Але поляки си зле не жили зі сернівцями. А хто казав, що поляки хтіли на Серни напасти, я того не віру. Вони си добре жили. Як ті на конях приїхали в Пишівку, зараз вогень розложили. То було ввечір»²³.

Кидається у вічі, що в цьому переказі використано один з найефективніших для оповідної традиції художніх прийомів удостовернення певної інформації – подання її у формі зізнання протилежної сторони, тобто коли людина говорить сама про себе. Адже в традиційному народному сприйнятті в серйозних, важливих нежартівливих ситуаціях самооббріхування – явище вельми рідкісне. А тут, по суті, йдеться про каяття – це позначене сакральністю, сповнене насиченого психоемоційного стану явище, коли людина перед власним сумлінням чи у сповіді перед Богом зізнається у скоєнні якогось зла й визнає свою провину за це. Отож, і сама оповідачка, і її слухачі не мають сумніву, що уцілілі після нападу поляки звинувачують у великій біді самих себе – мовляв, самі отримали те, що готували іншим.

Цікаве тут і переконання оповідачки, що поляки не мали наміру нападати на сусіднє українське село. Навіть переживши всі перипетії й лихоліття воєнного часу, вона так і не змогла перелаштуватися на сприйняття польсько-українського збройного конфлікту крізь призму його суспільно-політичної сутності. Війна, справедлива чи несправедлива, і пов'язані з нею смерть, страждання, руїни для оповідачки є злом, гріхом. І тому домінують для неї християнське й народно-традиційне світосприйняття це зло засуджує. Вона не може досягнути чи не хоче приймати, що люди здатні переступити через благодать мирних взаємовигідних добросусідських стосунків і вдатися до насильства, руїни, убивства. Звичайна, поважного віку сільська жінка просто не в силі зрозуміти, що цей конфлікт зародився не з побутових, господарських і культурних стосунків двох сіл, а лежав у вищій суспільно-політичній площині – у відстоюванні зі зброєю в руках поляками й українцями своїх національно-державницьких інтересів.

І ще одне не логічне за змістом твердження, що поляки мали на костелі гармату, на нашу думку, могло бути правдивим. Очевидно, оповідачка просто звела воедино дві різні, почуті від інших інформації. Перша – що поляки мали у Пишівці гармату. Друга, яку ми чули й від інших оповідачів, – що під час нападу поляки пробували боронитись із розміщеного на костелі кулемета.

Своє переконання, що поляки з Пишівки першими мали намір палити навколишні українські села, оповідач П. Дуда, крім наведеної вище інформації про підслухану розмову, підтверджує ще двома важливими розповідями. У них йдеться про те, що жителі Пишівки тривалий час накопичували зброю: «Там тих поляків сорок нумерів було на Пишівці. Мали там свого того канона з том люфом, шо коні тягнули. А яким способом вони мали того канона – як в сорок першим році москалів гнали і вони втікали, йден

²³ Записав Євген Луньо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Родич Параскевії, 1928 р. н. *Приватний архів Є. Луня, м. Яворів.*

німець їхав тудиль і тягнув канона кіньми. І тамдилька без Пишівку дорога була. Ну тай поляки влапили того німця, шось там його “списали” і того канона сховали до стодоли десь. А потім і ше якийсь їхав санітарном машином німецьком, сам йден шофер їхав. І вони го там, видно, теж “списали” в тім селі і сховали до шопи, ну, до стодоли ту машину. І як вже потім Пишівку спалили, а тої шопи, видно, не спалили, так Бог дав. І німці ту машину забрали. Вони шукали за нем ше перше, але то війна, де знайдеш»²⁴.

Усвідомлюючи важливість свого твердження, що їхнє сусідське польське село ще задалегідь, майже три роки перед тим, використовуючи кожду слухну нагоду, накопичувало зброю, П. Дуда намагається підтвердити достовірність своєї розповіді за допомогою чи не найбільш певного для оповідної традиції способу – представленням деталей, коли і як саме здобували цю зброю. Наведена інформація має важливе значення, адже засвідчує наявність чи щонайменше зародження на початку німецько-московської війни у Пишівці польського національного підпілля. Йшлося не про звичайну стрілецьку зброю, яку, згідно з оповідями, вже під час німецько-польської війни у 1939 р. організовано збирали українські націоналістичні структури для майбутніх воєнних дій, а також звичайні люди для самооборони. Захоплення важкого озброєння – гармати чи військової техніки, автомобіля – не схоже на стихійний вчинок звичайних селян. З великою імовірністю це була задалегідь спланована і добре організована акція, що могла бути під силу особам з певним військовим вишколом і досвідом, а ще й ідейно свідомим. Очевидно, вже тоді в Пишівці згуртувалися місцеві або й з дальших теренів жовніри, які після розгрому не мали змоги дістатися додому й влилися у структуру польського підпілля в цій місцевості.

На підтвердження про певну збройну структуру у Пишівці важливою є і розповідь про високу національну свідомість пишівчан ще у довоєнний час: «Ту, в Сернах, теж жили поляки. Ту був зараз наш сусід поляк. П’ять поляків жило. Ту, в Сернах, ті наші поляки то говорили по-українськи. А там на Пишівці були декотрі такі затяті, то він по-українськи слова не сказав, йно по-польськи. Во так як москаль – він по-українськи не буде гадав, йно по-руски»²⁵.

Відомо, що відновлена Польська держава вже з перших років з метою посилення свого впливу на окупованих західноукраїнських землях активно почала заселяти туди польських колоністів й осадників, надаючи їм відчутні економічні й фінансові преференції. Взамін покладала на колоністів різні обов’язки і завдання зі зміцнення польського елементу серед українського селянства, що також висвітлено в українській оповідній традиції. Так, зокрема, одна оповідачка згадує: «В нашому селі жили і поляки. Спочатку були поляки і добре було, жили з українцями так нічо. Були господарі польські, було то всьо. А пізніше, навіть не можу сказати коли, в яким то році, прийшли колоністи польські. І вони тоді заставили поляків, щоб вони говорили по-польськи. А до того поляки в селі говорили по-українськи, но по-сільськи, як кажут. Але то вже було пізно, вони ся так і не навчили по-польськи говорити»²⁶.

²⁴ Записав Євген Луцьо 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

²⁵ Записав Євген Луцьо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Родич Параскевії...

²⁶ Записав Є. Луцьо 6.07.2014 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Дмитерко Марії, 1923 р. н. уродженки с. Василів Великий, тепер Польща. *Приватний архів Є. Луця, м. Яворів.*

Зрозуміло, що, крім такої очевидної для оповідної традиції діяльності колоністів, була ще й їхня участь у різних патріотичних, політичних, напівмілітарних організаціях і структурах, таємна співпраця з поліцією та ін. Передовсім з цього активного елемента колоністів під час німецької окупації і формувалося на українських етнічних теренах польське національне підпілля і відділи АК. З великою імовірністю саме так відбулося і в Пишівці. На підтвердження наведемо ще одну розповідь П. Дуди: «А ті поляки там мали зброю, мали всьо. Вони в повнім бойовім були. А хто розказував – такий був Паляйко звігий з Сернів, його фамілія Сас Ілько, та вже вмер. А він в того пана Яніцького служив. А пан таким мудрим не давав робити. Той Сас такий не був глупий, але трошка, що пан його мав так за свого. А пан десь гет в Польщу їздив, бо кордон був відкритий, той Сас фірманом був в него і звітам цілу фіру зброї привіз. Він мені то розказував, той Сас, сам лічно розказував. Каже пан до него: “Завези на Пишівку”. І той завіз на Пишівку. Поляк гадає до него: “Ти йди там во гет від фіри, – фіра була накрита бризентом, – йди”. Той пішов гет, вони розгрузили: “Єдзь”. І поїхав він. То той пан, він дав приказ, шоби то всьо так зробити. Так могло бути»²⁷.

Пан Яніцький – це був управитель маєтку дідички с. Сарни пані Луцької, говорили, що і якимсь її дальшим родичем. За розповідями місцевих селян, їхня пані була дуже вороже налаштована проти національно свідомих українців. На підтвердження наведемо одну з кількох наявних у нас розповідей: «Ті Базилевичі були великі господарі на Мельниках. Старий Базилевич мав їх чотири сини. Один з них працював в Краковецькій сільській раді писарем дуже довгий час. А решта всі сини були вчені. ... І як вже четвертий пішов вчитися до гімназії до Яворова, той Михайло, що в Краківці працював. І вона там спитала: “А де Михайло?” – то тато розказав, що пішов вчитися. А вона каже: “То, українці, всі вчать, всі вчать, а хто буде свині пасти?” Так відповіла. “А хто буде свині пасти?”. Дуже вона була вороже до українців настроєна, вона не любила українців»²⁸. Також розповідали, що пані Луцька через свої впливи і зв'язки з владними структурами «вигнала» священника Тадея Камінського за те, що розпочав у селі активну національно-просвітницьку й культурну роботу з парафіянами. «Тоді в тридцять шостому році до нас на парафію прийшов Камінський Тадей і був тільки рік. І він був дуже великий патріот. За Сінкевича нічого такого не говорили, а отець Камінський був дуже великий патріот. Рік тільки був, і пані Луцька його “спрятала”. Бо його погляди, його робота, ті його проповіді не влаштовували паню. Він був за самостійність України. Він був дуже великим українським патріотом. Тай пані його приборала. Розказували, що поляки приїхали його забрали, взагалі заарештували, забрали його до Польщі і там його десь знищили, в тюрмі він там пропав. Він не мав сім'ї, був цілібат»²⁹.

Отже, пані Луцька, а разом з нею і її економ пан Яніцький були польськими шовіністами, послідовно втілювали на місці національну політику Польщі з деукраїнізації та полонізації українського населення окупованих західноукраїнських земель. І цю свою діяльність вони чи принаймні пан Яніцький продовжував у цій місцевості в часи німецької окупації. Бо про пані Луцьку у цей період говорять різне. Так, п. Дуда

²⁷ Записав Євген Луцько 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

²⁸ Записав Євген Луцько 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

²⁹ Там само.

розповідає: «А як перший раз москалі прийшли, то пан втік звітий, казали, десь гет в Польщу. А пані не втікла ніде. Пішла на Пишівку і там в йдного мазура була, в поляка була. Може, мала де золото, може гроші, і поляк її тримав. Коли Пишівка горіла, і та пані згоріла, йно ся кости лишили. Так мені розказували тато. А я з трийці п'ятого року, а то в сорок третім-четвертім, то я вже то пам'ятаю. Так шо згоріла та пані, а пан втік в Польщу»³⁰. Проте за іншою народно-оповідною версією пані опинилася у Львові: «А потім, як прийшли москалі і розгромили двір, пані Луцька втікла до нашого священника Борівця і в священника трохи жила. І священник боявся її тримати, бо вона була полька, а він був українець. І він потім десь якось спровадив її до Львова. Вона виїхала до Львова під чужим прізвищем. Працювала в якійсь там десь лікарні, санітаркою працювала. Носила відра з водою, працювала тяжко і під чужим іменем померла. І ніхто не знає, де похована»³¹.

Хай там як, а пан Яніцький, молодший за пані, був активно задіяним у місцево-му польському підпіллі, міг навіть займати там якесь керівне становище. Факт, що він постачав з Польщі сюди на українські терени зброю, на нашу думку, є цілком достовірним. Відомо ж бо, що у зв'язку з можливістю звільнення польських земель радянською армією керівництво АК і лондонський уряд у листопаді 1943 р. схвалили план операції «Бужа», який передбачав, що місцеві органи влади посядуть представники АК і Делегатури в той момент, коли німецькі війська залишали терен, а радянські ще не зайняли його³².

Зрозуміло, що поляки знали про плани ОУН творити на своїх етнічних землях власну державу. А тому дії АК значною мірою були орієнтовані на протистояння зі збройними формаціями і взагалі з українським населенням як основною базою і ресурсом партизанського руху. Проте вважати, що доставлена паном Яніцьким зброя мала бути застосована для нападу на сусідні з Пишівкою українські села, немає конкретних підстав. Та й, як вже йшлося вище, сумнівною є і сама достовірність планування поляками такого нападу.

У селі, віддаленому від Пишівки через одне село, причиною спалення називали відплатну акцію за напади пишівчан на українські села. «Про поляків я вам можу розказати таке. Фактично ота самооборона, шо була в селі, вони як би захищали село, розумієте, повідомляти вразі шось. Таких конкретно нападів на наше село не було. Але було село між Мельниками і Сарнами, ну не село, а хутір польський такий, Пишувка. І з того села, розказували, весь час поляки ходили і нападали на українські села. Ну але зібралися хлопці наші, значить, то вже була партизанка наша, розумієте, і пішли на того село польське. То з того села втікла тільки одна сліпа жінка з дитиною. А решта всьо було знищене. Спалили його чисто, всьо в вогни згоріло. Так говорили люди, і так я вам говорю. І з того часу, розумієте, вже перестали поляки нападати»³³.

³⁰ Записав Євген Луцьо 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

³¹ Записав Євген Луцьо 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

³² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 524.

³³ Записав Євген Луцьо 5.10.2019 р. у с. Любині Яворівського р-ну Львівської обл. від Купновицького Олексія, 1939 р. н., осв. Вища. *Приватний архів Є. Луця, м. Яворів.*

Зазначимо, що з усіх наявних у нас розповідей це єдине таке звинувачення. Для народного сприйняття, особливо в часи збройного протистояння, воно видається досить правдивим. Підсилює його й логічно-сміслова структура розповіді, виражена у формі причиново-наслідкового зв'язку. Це запевнення, що після знищення польського села напади на українські села припинилися. Хоча близькі сусіди Пишівки стверджують, що там була організована озброєна боївка, про її акції проти українського населення не говорять нічого. Якби вони мали про це хоч якісь відомості, то обов'язково озвучили б їх, адже це стало б важливим аргументом для правомірного знищення польського села. В аналізованому тексті кидається у вічі, що це звинувачення дуже узагальнене й абстрактне, без конкретних відомостей де, коли і як це відбувалося. Припускаємо, що й сам оповідач відчував певний сумнів у достовірності цього звинувачення, й тому, аби перестерегти себе від можливих докорів у поширенні вигадок, неправди, наголосив, що лише повторює почуту від інших інформацію.

Зрозуміло, що записаний нами варіант переказу внаслідок інтенсивного і тривалого побутування зазнав певної трансформації змісту й форми. Він віддалився від конкретики та психоемоційного тла пишівської акції, залишивши тільки констатацію, за що і хто спалив Пишівку. А от логічно-сміслова мотивація цієї події – це вже пізніший витвір. І в його основі інформація про більш інтенсивну й гарячу фазу польсько-українського конфлікту, причому в збірному й узагальненому сприйнятті. Адже до часу знищення Пишівки на Яворівщині якихось масових нападів поляків на українські села не відбувалося, принаймні вони не відображені в оповідній традиції. Зрештою не дуже було їх у цій місцевості й опісля. Проте розгорілися вони дещо пізніше, коли вже комуністична Польща з осені 1944 р. розпочала депортації українського населення з тих українських етнічних територій, що відійшли до неї. Тоді масовий терор: мордування, грабежі і пљондрування майна, поляки використовували як дієвий засіб змусити українців рятуватися втечею на радянський бік³⁴. Найбільш імовірно, що саме інформацію про напади поляків з цього часу і з цих теренів було прилучено до розповіді про Пишівку.

Отож, аналізований переказ – це якраз той випадок, коли, на відміну від історичного паперового документа, фольклорний текст через специфіку свого виникнення й побутування частково, а то й повністю не співвідноситься з історичною правдою. І цей феномен є не просто, як може здаватись історикам, фальшуванням історії, а об'єктивно зумовленим специфікою фольклору як художнього явища художнім вимислом. Зазвичай вправний фольклорист цю невідповідність фольклорного твору з історичною реальністю може побачити й висвітлити його генезис. І заразом такий скоригований художньою специфікою текст не позбавлений історичної значущості, яка, проте, має власний сенс.

Наступним важливим питанням локальної оповідної традиції є з'ясування, хто саме напав на Пишівку і спалив її. Домінує твердження, що це справа рук українських повстанців. Хоча в науковому обігу немає конкретних документів з боку підпілля ОУН про цю подію, немає підстав не вірити наведеній вище розповіді українського повстанця, який особисто брав участь в акції, як зрештою й іншим оповідачам.

Особливість цього питання для місцевого українського населення полягає в тому, що вони осмислюють його в контексті звинувачення з польського боку, ніби

³⁴ Луцько Є. Депортація українців Надсяння в УРСР... С. 239–240.

це справа рук мешканців сусідніх українських сіл, передовсім Сарнів. Конкретніше відображення й осмислення в оповідній традиції цих звинувачень, їхню генезу, динаміку й ідейно-сміслову наповнення розглянемо пізніше. Спочатку проаналізуємо твердження й міркування українських селян про те, хто напав на Пишівку. П. Дуда розповідає: «Поляки гадають, що то такі во наші люди Пишівку спалили. Наші люди ні при чому там. То партизанка з Карпат їхала, остановилася на Мельниках, тай Мельники розказали їм, що така справа»³⁵.

Примітно, що оповідач, підтримуючи основну версію про українських повстанців, намагається заперечити причетність не лише місцевих селян, а й взагалі збройного формування в цій околиці. Це, мовляв, зробили чужі, з дуже далека повстанці, до того ж відділ прибув сюди не для наперед спланованої акції, а заїхав по дорозі з Карпат. Очевидно, підґрунтям для цього твердження слугували відомі оповідачеві пізніші, головню в час переходу німецько-російського фронту, рейди повстанців в Карпати й з Карпат. Зрозуміло, що це художній вимисел оповідача з метою відвернути звинувачення від місцевої людності й у такий спосіб уникнути обіцяної помсти з польського боку. Щоравда, в іншому місці П. Дуда сам себе доповнює, розповідаючи про участь у нападі одного повстанця з Сарнів: «А ту в нас Федика Ілька тата брат, не скажу, як ся називав, він був такий партизан ше на початку. Він, коли Пишівка горіла, був там. І потім був в партизанці, в УПА»³⁶. Все ж чоловіка, про якого йдеться, не можна вважати мирним жителем, адже він був членом збройного формування. Попри певну складову вимислу у розповіді, основне її змістовне наповнення відповідає історичній правді, що звичайні українські селяни до нападу на сусіднє польське село зовсім не причетні. Для них це було цілковитою несподіванкою і шоком.

Твердження, що на Пишівку напали українські повстанці, зустрічаємо й у наступному переказі: «Ввечері, так во, як стало смеркати, обкружили то село. Всі казали: “Хто то? Хто то?” А старі люди казали: “Партизанка. Партизанка”. Тай виявляєя, що українська партизанка, що то були хлопці наші. Але видно, що вони мали таке завдання то зробити»³⁷. Цей текст відображає початковий момент нападу, коли ще пожежі не було. І вже тоді окремі мешканці знали, хто оточує сусіднє село. Важко судити, чи мешканців Сарнів заздалегідь повідомили про заплановану повстанську акцію, а чи хтось випадково побачив повстанців в момент розгортання оточення, й, причуваючи біду чи принаймні якусь незвичайну подію, розповів іншим. Зрозуміло, що в цей час мирне населення з тривогою реагувало на появу військових відділів, навіть своїх, бо це в їхньому усвідомленні було пов’язане з можливістю бойових чи каральних дій, а отже, з потенційною загрозою людському життю чи щонайменше втратою майна. Також треба взяти до уваги, що вислів оповідачки «наші хлопці» стосується не конкретно мешканців їхнього села, а в цілому українських повстанців. Це досить поширений в народно-оповідній традиції художній прийом для вираження свого ставлення й оцінки вояків УПА. Так емоційно насичено, з гордістю, любов’ю і пошаною люди називали своє рідне, народне українське військо.

³⁵ Записав Євген Луцьо 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

³⁶ Там само.

³⁷ Записав Євген Луцьо 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

Різними способами відвертає вину від жителів свого села ще одна оповідачка. «Як там ту Пишівку спалили, то поляки так говорили, що так як би наше село зробило. Але то не наші. Потім то взнали. Бо то навіть з Німеччини їхали люди і знали, хто підпалив. Шо то чужий. То їхали так як з Мельників і з тамтого боку від села. ... Такоє гарное село було. Я знаю, чо воно ся вчепило до тих людей? Але то не з Сернів, то, видно, десь якісь заїжджені були. То потім казали, шо там книжка якась вийшла на Наконечнім, і написане є там, хто то. Тай всьо. Там десь хтось ся врятував, але не дуже»³⁸. Із тексту простежуємо, якою резонансною подією знищення Пишівки було для сарнівчан.

Для оповідачки важливо було довести самій собі й усім пишівчанам непричетність і невинність мешканців свого села. Спершу, коли польсько-український конфлікт ще тривав у гарячій фазі, очевидно, для того, щоб не зазнати нападу у відповідь, а пізніше й аж до нашого часу – щоб відстояти моральну репутацію односельчан. Те, що виконавці прибули з протилежного від їхнього села боку, для оповідачки є важливим доказом невинності сарнівчан. Якщо попередні особи вказували на українських повстанців, то вона конкретно про них не говорить, лише наголошує, що це вчинили якісь чужі, заїжджі, а звідки вони і хто, невідомо. Малоімовірно, щоб ця жінка не здогадувалась, коли про це знало майже все село, що це справа рук українських повстанців. Радше вона не хотіла заплямовувати своє українське військо участю в каральній акції, у знищенні мирних цивільних людей. Щоравда, до цих гей би невідомих нападників оповідачка широко виражає негативне ставлення, докоряє за безпідставне, в її розумінні, знищення гарного села. Заразом увиразнює свою зневагу через поширений в народному мовленні художній прийом – говорить про них в однині й середньому роді.

І що особливо цікаве в цьому тексті – згадка про книжку з села Наконечне як важливий аргумент у доказах про непричетність жителів Сарнів до трагедії сусідів. Йдеться про перший том нашого видання «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців», звідки ми навели першу аналізовану розповідь повстанця про його участь у нападі на Пишівку. Зазначимо, що це не єдиний випадок, коли нам у процесі записування повстанської оповідної традиції переказували інформацію, почерпнуту й по своєму осмислену з обох томів нашої книги.

І цей факт дає підстави висловити кілька важливих міркувань про оповідну традицію. Найперше, що в народному середовищі вона активно побутує до сьогодні. По-друге, оповідна традиція динамічно трансформується відповідно до обставин і залежно від завдань та цілей, які перед нею постають. Може вдаватись до інтеграції з модерними друкованими й електронними засобами масової інформації, черпати від них актуальні для себе відомості і далі відповідно осмислює їх у власному середовищі. Щоправда, не всі модерні джерела інформації «співпрацюють» з оповідною традицією, оскільки через свою централізованість не завжди відповідають тим запитам, що виникають в тих чи тих, більших чи менших колах народного середовища. Та й не до всіх них народна довіра є однакова й беззастережна. Все ж значна частина людей здатна усвідомлювати схильність модерних засобів інформації до маніпулювання масовою свідомістю на користь певних політичних, економічних, культурних, моральних сил чи груп. Отож, оповідна традиція здатна оцінювати пропоновану їй інформацію за критеріями «чужа», «фальшива», «шкідлива» і «своя», правдива»,

³⁸ Записав Євген Луньо 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Щирби Стефанії, 1936 р. н. *Приватний архів Є. Луня, м. Яворів.*

«корисна», інтегруватися передовсім з цією останньою як найбільш потрібною для вирішення актуальних питань. Якщо ж звертає увагу на першу групу інформації, то тільки в ракурсі її критичного осмислення, викриття й заперечення негативного змісту. І як засвідчує наведений вище факт з нашою книгою, саме подібні за тематичним наповненням і народні за своєю сутністю видання, що доволі об'ємно охоплюють епічні розповіді якоїсь локальної території, найперше та найбільше інтегруються в оповідну традицію і далі продовжують там побутувати, тобто позитивно впливати на формування масової свідомості.

Деякі оповідачі послідовно дотримуються лінії, що вони не знають, хто ж насправді спалив Пишівку. Доволі виразно простежується це в наступній розповіді. «То поляки всьо кричали на наше село, що наші їх спалили тай всьо. А то Бог його знає, хто то і що то. “Бандери, бандери”, – потім зачали нас призовати. Ну але ніхто ся дуже не відзивав тай всьо. ... Я не знаю, як то ся там стало, як шо. Не знаю, чи там хто з партизанів з нашого села був, чи ні. Та знаєте, тоди дитина прийшла до хати – зара вигнали, як хтось чужий прийшов або шо, ну і всьо. Але воно ся там стало, бо ми то всьо дуже добре виділи зі свого городу, то далеко не треба йти, ну але хто там і шо, і хто спалив – до дись дня поки шо я не знаю. Поляки гадали, шо то сернівці, а сернівці Богу душу не винні»³⁹.

Вважаємо досить сумнівним, щоб старша жінка зовсім не знала, хто спалив Пишівку, чи щонайменше не чула версії, що це зробили українські повстанці. Проте під впливом звинувачень і докорів з польського боку, про які згадує неодноразово, все ж займає тактику уникнення якоїсь конкретної відповіді, ще й аргументує, чому саме нічого не знає. Основне для неї – запевнити, що її односельчани абсолютно до цього не причетні, щоб у такий спосіб уникнути гніву чи навіть і помсти з боку поляків.

В одному з переказів першого рівня міжпоколінної трансмісії, тобто від матері до доньки, стисло викладено причину знищення Пишівки, а також представлено дві версії про виконавців. «За німців, розказувала моя мама, Пишівку спалили. Кажали, шо поляки мали палити Серни, сернівців. Чула я таку версію, шо то зробили хлопці з Бунова, там були дуже патріотичні, вони спалили Пишівку. А моя мама каже: “Так, так. Та то Ковпак спалив. Він так спалив, аби ворожнеча була між українцями і поляками”»⁴⁰.

Твердження про хлопців, тобто повстанців з села Бунів, у своїй основі історично достовірне. Адже частина вояків кушового відділу самооборони була з цього населеного пункту. Далі є фактом, що саме на тодішньому присілку Бунова Іваниках відділ зібрався й готувався до акції. З цього видно, що молодшого віку оповідачка, крім переказу матері, ширше обізнана з іншими розповідями про цю подію. Що ж до версії про московських партизанів-ковпаківців, то вона, очевидно, виникла на підставі реальної інформації про рейд через Яворівщину на початку 1944 р. загонів Сидора Ковпака у Карпати. Також для оповідної традиції відомо було про базування у цей час російських партизанів на військовому полігоні в північній частині Яворівщини і про те, що вони провокували, передовсім на Волині, протистояння між поляками

³⁹ Записав Євген Луцьо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Фолис Стефанії, 1928 р. н. *Приватний архів Є. Луця, м. Яворів.*

⁴⁰ Записав Євген Луцьо 4.07.2017 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Якимець Марії, 1945 р. н. *Приватний архів Є. Луця, м. Яворів.*

й українцями. Звідси в розумінні матері оповідачки покладання вини на ковпаківців було цілком достовірним, а також мало б ефективно згладити локальний конфлікт, принаймні стримати поляків від відплатної акції.

Важливим чинником, що не лише слугував імпульсом для виникнення, впливав на змістове наповнення, експресивний супровід й особливості функціонування оповідної традиції про спалення Пишівки, були докори й звинувачення з польського боку, передовсім уцілілих пишівчан, що це скоїли жителі сусідніх українських сіл, найбільше Сарнів. І це супроводжувалося погрозами помститися, здійснити відплатні акції. Зрозуміло, що почали виникати вони відразу після трагедії. Окремі з них вже простежувалися у вищенаведених текстах. Інші ж варто представити й проаналізувати нижче.

Із текстів найперше видно, що ці звинувачення сприймали як дуже реальні: якщо українці так вчинили з польськими мирними жителями, то чому поляки не зможуть те саме зробити з ними. Це викликало в українських селян страх за своє життя і життя своїх рідних, підсилений гнітючим враженням, а навіть психоемоційним шоком від побаченого наслідку знищення Пишівки. Згодом люди почали, очевидно, з ініціативи й під керівництвом націоналістичного підпілля, вживати певних організованих заходів для рятування життя й збереження майна. Це виразно ілюструє ось така розповідь: «Про ту Пишівку, про ту всю біду, що там сталося, в нас в селі така чутка була, що пишів'яки казали, то сернівці нас спалили і ми їх спалимо. І наші люди після тих подій всі землянки рили і всі в землянках спали з дітьми малими. І весь час охорона була навколо села, мужчини не спали, іно сторожили. Скільки то тривало, який то період був, я не знаю. Но то було дуже сумно і страшно. Мама як згадує, каже: “Іно худоба прийшла ввечір, ми повидоювали, шось там небудь поїли і вже в ті землянки. А ту дитина заплакала, ту ще шось, – каже, – то так було страшно”. Так мама то оповідала»⁴¹.

Наступна оповідачка поряд з короткою згадкою про страхи перед поляками і ховання на ніч акцентує увагу, що все-таки у їхньому селі обійшлося без дальшого знищення одних одними. «І після того, як Пишівка згоріла, українці боялися поляків, десь на ніч ховалися. Але ніхто нікому нічо не зробив. Поляки ту нікого в селі не вбили, і українці нікого з поляків не вбили. Іно Пишівка згоріла»⁴². Твердження, що пізніше в Сарнах нікого з поляків не вбили, все ж не відповідає дійсності, але детальніше про це пізніше. Можна припускати, що оповідачка про це просто не знала, та ми більше схильні вважати, що вона свідомо не хотіла згадувати про це, аби не давати зайвого приводу вже в теперішній час роздмухувати міжнаціональне протистояння через війну пам'яті.

Подібно люди боялися польських нападів й на ніч ховалися в нехитро облаштованих з підручних засобів криївках у трохи дальшому від Пишівки с. Любині. «Але люди все одно ховалися. Я сам особисто.., во шо я розказував про дуби, шо в нас на подвіру лежали, там між ними ховалися. Бо одні були рівні, а другі були криві, покручені, і там в тих дзюрах між ними було сіно, солома, подушка, там залазили, і ми там спали. Грушка наша, значить, була обставлена тиками, там нанесено соломи, сіна і знов перина і подушка, і там спали-змо вже ці молодші, а там старші спали.

⁴¹ Записав Євген Луньо 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Гораль Любові, 1950 р.н. *Приватний архів Є. Луня, м. Яворів.*

⁴² Записав Євген Луньо 4.07.2017 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Якимець Марії...

Розумієте, во так ми ся ховали. Бабця моя в зимовий період, коли було холодно, на загаті ночувала і пільнувала нас від поляків. Во так було»⁴³.

Оповідач, на той час шестирічний хлопчик, пов'язує ці заходи саме зі страхом через Пишівку, та все ж, на нашу думку, тут він, як і в попередній своїй розповіді, дещо зміщує часові й смислові акценти. Вважаємо, насправді йдеться про організовані націоналістичним підпіллям влітку 1944 р. протипольські самооборонні заходи. Як засвідчує оповідна традиція, це відбувалося по всій Яворівщині, зрештою, як і всюди, де існувала загроза нападів поляків – відділів АК чи звичайних грабіжників. А пов'язаність цього явища саме з Пишівкою, думаємо, викликана великим резонансом, який спалення цього польського села спричинило в навколишніх українських селах.

Те, що страхи українського населення перед можливими нападами поляків були поширені по свій окрузі й трактувались дуже серйозно, засвідчує і розповідь із ще одного, сусіднього з південного боку Пишівки с. Мельники: «Йой, та то в ті часи таке було... Во стріл чути – і люди втікали ночами, ми не ночували вдома, а по Петиках, гет ближче Малнова. Всьо, вже нема нікого вдома, всі втічут на ніч, всьо. Бо впадут і повбивають. Так во си нагану, мене так тягнут, з п'єца стягнули, я заспала-м, і до дїсь дня то пам'ятаю. І на плечі мі вуйко взяли і несут, а я сплю на їх плечах. Так цілими ночами ми всі втікали»⁴⁴.

Зазначимо, що ці звинувачення й докори з польського боку різної інтенсивності тривають і до нині, зазнаючи певної динаміки ідейно-смислового навантаження. Особливо це помітно в період відновленої української державності. Досить виразно простежуємо це в наступній розповіді П. Дуди: «Ті поляки, що ся з Пишівки врятували і є на тамтій стороні, то пам'ятают за то всьо. Приїздят звітам сюда. Недавно во приїздило три поляки. Сюда до Сернів приїхали, питають, хто ше з Волі Сернівської жиє. Тай там розказали, шо во я жию. Тай приїхали до мене, обпиталися як, шо. Тай я кажу: “Шо я знаю, хто вас палив”. Полька каже: “Ми відплатимо. Ми відплатимо. – Каже, – я мала два роки, коли Пишувка горіла, але мені бабка і мамка розказувала всьо. Ми відплатимо тим сернівцям”. Я кажу: “Пані, та з Сернів ніхто не палив. Ніхто не палив, пані, ні з Волі ніхто. Їхала партизанка...”. То десь два роки тому та полька приїздила, казала, шо ше приїде. Ше ми п'ять долярів дала, каже: “На Вам пам'ятку”. Кажу: “Та я Ваших не хочу долярів”. Кинула – та Бог з тобом. І ше раз йдна приїздила. Хлоп приїздив до мене. Каже: “Ви з Сернівської Волі, Ви знаєте, хто палив”. Він, той поляк, теж був з Пишівки. Я кажу: “Я був хлопчиско, де я пам'ятаю хто, шо. Ніч була, як я видів? Шо мені хтось прийшов передав письмо – во дивися во?” А та остатна шо була, то казала: “Ми ше відплатимо селам тим”. А не знати коли, хоч би не...»⁴⁵.

Найперше зазначимо, що ця розповідь дуже виразно ілюструє сучасний, вже періоду української державності процес трактування і спроб розв'язання польсько-українського збройного конфлікту 1940-х років. Хоча тут йдеться про окремих локальний випадок – спалення Пишівки, але в узагальненому плані розповідь значною мірою відображає

⁴³ Записав Євген Луцьо 5.10.2019 р. у с. Любині Яворівського р-ну Львівської обл. від Купновицького Олексія...

⁴⁴ Записав Євген Луцьо 23.19.2019 р. у с. Малнів Мостиського р-ну Львівської обл. від Тимо Анни...

⁴⁵ Записав Євген Луцьо 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

теперішнє ідейно-смісловє наповнення цього процесу з обох боків також на загальнонаціональних і державних рівнях. Домінує, «атакує» польська сторона – вихідці з Пишівки чи їхні родичі або й знайомі. І виступають вони з морально-етичних позицій, апелюючи до гуманістичних, християнських цінностей. Як покривджені чи представники покривджених, у пам'яті яких природно ятрить рана родинної трагедії, вони хочуть свій біль втамувати розкриттям і пізнанням правди. Якщо точніше, хочуть утвердити свою візію цієї правди – мовляв, українське населення жорстоко нищило: стріляло, мордувало, палило ні в чому не винних мирних поляків – своїх сусідів, і українці повинні у всьому зізнатися, визнати себе винними і покаятися. І як бачимо з тексту, для досягнення своєї мети вони вдаються до погроз, обіцяють помститися. Відомо, що саме таких поглядів на польсько-українське протистояння 1940-х років дотримуються польські праворадикальні сили, на їхній основі формують державну, урядову політику польської національної пам'яті й поширюють у свідомості народних мас. Вважаємо, що природні почуття жалю пишівчан за знищеними родичами чи односельцями підсилені й скориговані польськими державно-політичними й громадськими інституціями передовсім у рішуче звинувачувальному напрямку, що винні лише українці, а всі поляки тільки невинні жертви. Про суспільно-політичне підґрунтя конфлікту, про те, що українська нація на своїх споконвічних етнічних, але загарбаних сусідами землях намагалася відбудувати власну національну державу, а поляки їм у цьому заважали, звісно, не йдеться.

Оповідач П. Дуда приймає погляд на подію, який нав'язують йому приїжджі поляки. Якщо раніше він розповідав нам про постачання у Пишівку зброї, про намір її мешканців напасти на сусідні українські села, тобто трактував акцію українських повстанців в її суспільно-політичному, мілітарному сенсі, то тепер про це воліє мовчати. Лише несміливо намагається виправдати українських селян твердженням, що до спалення Пишівки вони не причетні. Також намагається уникнути конкретних відповідей аргументуванням, що на той час був малим і не пам'ятає, не знає. Примітно, що в розповіді П. Дуди і на змістовому, і на психоемоційному рівні виразно присутній страх. Він вірить, що погрози можуть бути здійснені.

Ні цей, ні інші оповідачі в морально-етичному плані не бачать можливості чи сенсу заперечувати трагічність події – жакливої смерті значної кількості мирних невинних людей. І це крізь призму християнських і народно-традиційних цінностей викликає у них щирий жаль, а також комплекс вини. Виразніше це спостерігаємо в осіб молодшого покоління, що не були учасниками чи очевидцями повстанської боротьби. В їхньому оповідному репертуарі не простежується бачення державно-політичного й воєнного характеру акції. Очевидно, не почерпнули вони такого розуміння з попередньої оповідної традиції. Адже в часи московсько-комуністичної окупації ця традиція була пригніченою і не функціонувала на повну силу. Не шукають вони причин того, що сталося, в науково-популярній чи науковій літературі про тодішнє польсько-українське протистояння. Домінує саме морально-етичний аспект, що закономірно викликає в оповідачів колективне почуття вини, гріха за вбивство не ворогів, а людей, переважно таких самих мирних мешканців, як і вони. Це успадкований комплекс вини за смерть невинних.

Зауважимо, що комплекс вини перед поляками в оповідачів з домінуванням гуманістично-моралізаторського сприйняття події значною мірою викликаний і підсилюється сучасним суспільно-політичним і економічним становищем України. Польща, політично й економічно більш розвинена, з одного боку, виступає політичним союзником України на її шляху до бажаного членства в Євросоюзі. З іншого

боку, українці, особливо коли говорити про прикордонний регіон, до якого належать і Сарни, сприймають Польщу як джерело покращення низького матеріального становища. Багато осіб їдуть туди на заробітки чи займаються дрібною прикордонною торгівлею. І в цьому плані їм залежить, аби поляки не трактували їх негативно й вороже як на рівні загальнодержавної політики, так і в особистих побутових стосунках. Тим паче, що останнім часом у засобах масової інформації можна зустріти немало різних повідомлень про ксенофобське, дискримінаційне трактування в Польщі українських заробітчан та інших категорій громадян. Йдеться про відмову в медичній опіці травмованим чи важкохворим працівникам, небажання виплачувати зароблене, жорстоке побиття за спілкування українською мовою та ін. Водночас відчувається у Польщі нагнітання антиукраїнської риторики на рівні центральної і місцевих влад, влаштування провокацій різними політичними рухами й громадськими структурами.

Отож, страх і комплекс вини відчутно впливали на ідейно-сміслову, тематично-змістову й експресивну наповнення розповідей про Пишівку. Наявні вони й у розмовах про жертви поляків, їхню кількість, обставини загибелі, хто і як врятувався. Ось що говорить П. Дуда: «Вони їм, полякам, на три дні борше сказали: “Виселяйтеся”. – “Ні”. І в Великодну п’ятницю довкола їх обкружили ввечір і цілу ніч, до четвертої години над раном. Приїхали в село і кричуть там на трубу. На конях їздять і кричать на трубі: “Хто хоче – виходіт, втікайте, бо ми палимо”. А вони шо – йдного пристрілили, йдного партизана пристрілили і будьте здорові. А ті решта поїхали, звітам їх обкружили – і на маєте, йдіт “спочивайте”»⁴⁶.

Примітно, що в тексті акцентовано увагу на двох моментах. Перший, що спочатку повстанці задалегідь, за три дні запропонували полякам виселитися з села, а потім ще раз повторили це безпосередньо перед самою акцією. Це твердження доволі правдоподібно, бо за інформацією істориків, в таких випадках повстанці зазвичай давали дві доби на виселення, і в разі невиконання наказу приступали до каральної акції, що полягала у спаленні села. Очевидно, оповідач на це звертає увагу, щоб пом’якшити вину повстанців, бо ж вони намагалися уникнути знищення людей. Заразом частково перекладає провину на самих поляків. І другий момент – пишівчани самі спровокували стрілянина, застреливши одного з повстанців. Звідси теж якоюсь мірою вина лягає на самих поляків.

Маємо ще одну розповідь, де не лише загибель поляків від повстанських куль, але й підпал села з усіма його наслідками відбувся в результаті провокації з боку пишівчан: «А ше казали, я там не знаю, так говорили, шо ніби там..., шо то десь хто то хтів то, чи то бандери, чи хто то хтів то запалити – а Пишівка ся відбивала, бо вони там мали свою зброю. Шо хто там був, я вам не повім, чи там були німці, чи там хто був, йно шо вони ся відбивали, і за то так тую Пишівку всю попалили. А як вони ся були не відбивали... .. Шо як вони ся були не відбивали, та були, може, когось там, кого мали на думці, того були там чи підпалили, чи забили, чи як. Во такое було»⁴⁷. Оповідачка не береться однозначно стверджувати, що стріляли власне поляки, а висуває версію, що це могли бути якісь невідомі, можливо, й німці. Тут

⁴⁶ Записав Євген Луцьо 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

⁴⁷ Записав Євген Луцьо 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Маїк Ірини, 1934 р. н. *Приватний архів Є. Луця, м. Яворів.*

навпаки бачимо намагання зняти з мешканців Пишівки провину за провокацію. Ще одна оповідачка стверджує, що з боку поляків взагалі не було жодних зусиль себе боронити: «З поляків ніхто нічо не відстрілювався, ані грамочки. Там не було ніякого ні війська польського, ні нічо»⁴⁸.

Отже, збройний опір поляків представлено як доволі слабкий, принаймні не співмірний з тією кількістю зброї, що за розповідями мала бути в Пишівці. Хіба припускати, що місцева боївка АК, якщо така там була, відправилася в іншу місцевість, повстанці про це дізналися й скористалися зручним моментом для нападу. Або інший варіант: задалегідь отримавши від повстанців наказ виселятись, частина мешканців, а з ними й боївка, зрозумівши, що сили нерівні, покинули село. На користь цього міркування може свідчити наступна розповідь: «Кажуть, такі слухи ходять, що поляки ніби знали, що таке буде. І трохи їх так як би пішло, перед тим так як би таємно чи втікли, чи як з того села. Але то дехто так, а решта дуже багато людей лишилося»⁴⁹.

Ніхто з оповідачів не оминає питання про кількість жертв. І зрозуміло, що їхні твердження про це різняться. Адже тут на кожного оповідача свою кореляцію вносять психоемоційний ефект від побаченого про жахливі картини трагедії. П. Дуда говорить узагальнено, але подає реальну ситуацію. «І сто людей вибили, постріляли і попалили. Дехто втік. А дехто попівся, згорів, там вони лежали по дорогах як снопи, ті, що втікали. І опечені були, і побиті. Тоди так місячно було – лежали як корови. Я пам'ятаю. ... Хто втік – добре, а не втік, то згорів, а в півницю як заліз – задусило. Були, шо по-пластунськи втікли троха»⁵⁰. Число «сто людей» тут, очевидно, заокруглено і стосується усіх мешканців Пишівки.

Оповідачі констатують, що одні жертви були застрелені, інші – згоріли чи подушилися димом, дехто врятувався. Про якусь конкретну чи навіть приблизну кількість не йдеться, говорять дуже узагальнено, лише на основі побаченого. Та зрозуміло, що в тій ситуації – в шоці від жахливої трагедії, всього не можна було побачити, лише окремі картини. В одній розповіді зазначено: «Тай всьо, тай поляки ся забрали зі села, зо свого села. А троха поляків побили. Я не знаю, не пам'ятаю, але досить того, шо було шось, казали, там йден лежав, там два лежали. І десь в тамтім кінци села, та то село маленьке було. І всьо»⁵¹. Інша оповідачка про це згадує так: «Потім то село спалили, тих людей троха побили, решту повтікало. Я то пам'ятаю, шо там горіло, казали, шо Пишівка горит. Там і людей дось побило. А так я ся не втручала в то, не питаламся. Ну тай дітям такого не казали. То був страх колись»⁵². На перший погляд, тут про кількість убитих говорить суперечливо, проте вважаємо, що одне й теж окреслення вжито в різних значеннях, вислів «людей троха побили» стосується застрелених, а «людей дось побило» – то це всі жертви загалом.

⁴⁸ Записав Євген Луцько 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Записав Євген Луцько 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

⁵¹ Записав Євген Луцько 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Фолис Стефанії...

⁵² Записав Євген Луцько 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Щирби Стефанії...

В інших розповідях наголошено, що люди найбільше загинули від вогню: «Шось там пару людей вратувалося, втікло. А решта згоріли. Позалазили в криївки, в півниці і там ся подушили димом. Хати горіли, і всьо ся подушило. Хати мали дерев'яні. І худоба, коні – то всьо погоріло. То всьо в стайни було – хто їх випускав, кожний втікав з душем аби втік. Троха їх втікло до Польщі»⁵³. Схожі спогади і в цій розповіді: «Бо то було мале село, але дуже багате. Де в той час тут хто мав півницю муровану, а вони, всі господарі, мали муровані півниці. Вони всі там поховалися, думали, шо врятуються, але вони всі подушилися. Ну дехто там від Сернівської Волі, бо вони оточили те село так як німці оточували, і дехто прорвався до лісу, там Мочар ліс називався»⁵⁴. Примітно, що у цих двох текстах про вбитих не згадано зовсім. Можливо, це тому, що їхня кількість була настільки невеликою, що не привернула уваги. Зрештою, інформація цих оповідачок співвідноситься із наведеними вище даними польського наукового джерела, що люди загинули головню від пожежі. Так само правдоподібним, вважаємо, є твердження, що під час нападу врятуватися вдалося небагатьом.

Оповідачка Г. Бордун зазначає: «І людей дуже багато там загинуло. Дуже мало врятувалося. Потім люди ховалися по півницях. Хто втікав, той вже не втік. ... Один поляк нашу сернівську дівку взяв заміж, і вони втікли, врятувалися. Тоді врятувалися одинайцять людей, і вони ся врятували»⁵⁵. Назване оповідачкою точне число врятованих засвідчує, що в селі питання кількості жертв активно обговорювали в ширшому середовищі, з цього приводу вели якусь пошукову роботу. А ще, знаючи наведені вище загальну кількість населення – 210 осіб, загиблих – 52 особи, врятованих – 11 осіб, констатуємо, що заздалегідь покинуло село до півтори сотні жителів. Можна припустити, що вийшли передовсім жінки з дітьми, молоді й середнього віку люди, а залишилися переважно особи старшого віку – чоловіки, можливо, й жінки, – які зважилися ризикувати своїм життям заради збереження майна, зокрема худоби – дуже важливого засобу життєзабезпечення й господарювання в селі. Саме за такою схемою, як відомо з оповідної традиції, відбувалася евакуація селян на час бойових дій німецько-російської війни у червні 1941 р.

Чимало уваги оповідачі приділяють сценам наслідків нападу й пожежі. Людей манив туди природний, інстинктивний потяг цікавості – довідатися, що ж там сталося. Сенс цього – побачити нове, незвичайне, навіть трагічне, осмислити це як певний особистий, а з введенням через оповідну традицію у колективну пам'ять і суспільний досвід – позитивний і негативний – виживання в екстремальних умовах.

Найбільш гнітюче оповідачів вразив вигляд трупів, їх закопування відразу на місці, на подвір'ях. «І там на подвір'ях тих поляків ховали, закопували. З півниці тягнули босаками. То такий гак, а ще є така кабуля зроблена – зачепив там за лах чи за шо, якось так видирав і в яму як-небудь вкинув так як пацюка і всьо. Наші люди закопували. Звітий зі Сернів, і з Сернівської Волі німці гнали, і з Мельників, і з Любинького впапали. Кого попало брали – треба було закопувати, бо то смердит. ... А тих всіх

⁵³ Записав Євген Луцьо 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Родич Параскевії...

⁵⁴ Записав Євген Луцьо 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Гораль Любові...

⁵⁵ Записав Євген Луцьо 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

понищених то на подвірах позакопували. Там є цілий цвинтар на тім місци, де Пишівка була»⁵⁶. Подібно стверджується у наступній розповіді: «А то поляки ся прибирали на Паску, і так там понівечили їх. Повбивали, декотрі до півниці полізли, подушилися. Де хто міг. А котрий втікав – там забили. Там просто як цвинтар то село було»⁵⁷. В ідейно-художньому вираженні досить дієвим і значущим є порівняння усього села, сповненого очікування радісно й благодатно святкувати найбільшу християнську містерію – Великдень, з цвинтарем з його скорботною тишею руїн і могил.

Сповнює психоемоційною напругою факт, що напад відбувся саме у Великодню п'ятницю – цей позначений для християн скорботною символікою мученицьких страстей Христових день. Примітно, що оповідачі не пам'ятають числа й місяця, плутаються з роком, але майже всі наголошують, що сталося це у Великодню п'ятницю. Очевидно, нападники обрали цей час з тактичних міркувань, у народному середовищі це сприймали як певний символ, фатум, що мав широке поле для трактування й осмислення.

Одна оповідачка твердить, що тіла загиблих забирали з Пишівки: «А потім возами, машинами грузовими всі возили ті всі трупи до Польщі»⁵⁸. Думаємо, це не суперечить попередній інформації про закопування на подвір'ях. Просто згодом, через якийсь час, родичі, усвідомивши, що далі жити в цій місцевості вони більше не будуть, вирішили по змозі перевезти прах своїх близьких на нове безпечне місце свого проживання.

Оповідна традиція не обділила увагою й знищення нерухомого й живого майна: «Всьо до тла спалили там, халупи. Шось лишилися, хто мав муровану, шось дві мурованих лишилися. А решту всьо пішло. Корови, коні – всьо згоріло»⁵⁹. Проникливо діяло на людей звукове вираження трагедії, не менш зворушливо вплинуло й побачене: «Ми виділи, як там горіло. ... Який там був крик, який шум. Як стала та Пишівка горіти, ми повилітали ту во на діл, на город, ну і шо ми. Там крик, корови випускают, корови ричат. А за то ту в нас ніхто ані не думав, шо то ся може стати. ... А корови сюда поприлітали, бо хто міг ше випустити, то випустив. А хто ні – то ні. Та потім ходили-змо ся гет дивити. Будинка нема, а хто ше так во міг врятувати дешо. Та як врятувати – порозбивали то всьо, тиї дошки чи тиї і п'єци в хатах»⁶⁰. Або ось наступний вислів: «І ми там зайшли – то так по стайнях корови були такі ше поприв'язувані, попечені, то мнєсо – воно такое було, знаєте, звареное, можна було різати»⁶¹. Декотрі особи, передовсім діти й підлітки, на психоемоційному рівні просто не в змозі були споглядати таке жажіття: «А в півничах були люди подушені.

⁵⁶ Записав Євген Луцько 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

⁵⁷ Записав Євген Луцько 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Щирби Стефанії...

⁵⁸ Записав Євген Луцько 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

⁵⁹ Записав Євген Луцько 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

⁶⁰ Записав Євген Луцько 12.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Фолис Стефанії...

⁶¹ Записав Євген Луцько 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Маїк Ірини...

Але я не йшла ся дивити, бо я ся бояла, знаєте. А котрі старші, то ходили дивитися, так во відкрили і подивилися, а там до півниці ніхто не ліз»⁶².

Як бачимо, трагедію Пишівки у всіх її драстичних виявах українське мирне населення сприйняло на психоемоційному рівні й осмислювало в морально-етичному плані як велике зло, біду, нещастя. Пройнялося глибоким співчуттям до постраждалих поляків. Це, своєю чергою, викликало комплекс вини чи співвини з попереднім поколінням. Адже, хоча вони до цього й не причетні, такий у їхньому баченні нелюдський вчинок скоїли українці. З оповідної традиції простежуємо, що українців турбують і гнітять сучасні докори й претензії з польського боку, вони шукають можливі способи для примирення у цій міжнаціональній «війні» історичної пам'яті.

Одним із таких намагань є розповіді про випадки, коли українці теж перебували у небезпеці від своїх повстанців, а деякі стали й жертвами. Так, одна жінка розповідає, що її дідусь-молочар у день нападу був у справах в Пишівці у свого польського колеги-молочаря, і коли ввечері повертався полем додому, його ледь не вбили нападники, бо думали, що він поляк. «Каже: Ми ся попрощали з ним гарно і я пішов. – Каже, – я перескочив через той рів, а мені над головою фіть, фіть, фіть – свист. Гі – шум такий над головою, такий свист, каже. Я обернувся – ну скільки він там ішов від Пишівки до того рову, ну хай п'ятнайцять хвилин, більше ні – каже, – я озирнувся – а Пишівка горить». Як був би дідо затримався ще трошки, що він просив його ще трошки посидіти – він би там загинув, як ті всі поляки пишів'яки»⁶³.

Особливо вражає розповідь про українку, одружену з поляком, й за це повстанці прийшли її разом з дитиною вбивати. Щоравда, жінці випадково вдалося вижити. «Вона як приїхала сюди, я вже ту була за невістку, вже мала діти. Я ся бояла вмерлого, я ся не бояла таких людей живих, йно вмерлих. І світила настольну лампу цілу ніч. Як ше чоловіка не було, чи де поїхав, чи шо. І вона ночувала. І не спит, не спит. Я гадаю: “Вуйна, чо Ви не спите?” Вона гадає: “Загаси світло”. Я гадаю: “А шо ся стало?” – “Я тобі рано розкажу свою історію”.

То вона розказувала, як вона ту була, як ся переховувала. Вона мала хлопця. І там така на краю хата була, йдна жінка жила. Вона пішла до неї ночувати з том дитином. І ше такий хлопець, він теж з польського роду був, теж там пішов ночувати. Думали, що там не підут тиї, а прийшли. Вона полізла на стрих спати, хлопець заліз в грубку, така, як були п'єци, а то таке ше ставили і там дешо пхали. Свого хлопця вона запхала в грубку. А той другий, що ся прийшов ховати, то вже був кавалір, старший такий, ліг си так во на ліжку і лежав. Вони не думали, що там вони прийдут. А ту раз – і прийшли. То, видно, було підказане чи шось. А її за то, що вона за поляка вийшла. Та жінка, що в її хаті вони ся ховали, писалася Якимець Анастасія, Нацька. Вона була потім оглупіла аж. Вона жила сама йдна, і ті там пішли, гадали, що там ніхто не прийде. І гадає: “Я полізла на стрих, хлопця запхала в ту грубку, накрила так во, як там така була заткальниця. А ту раз – і приходять”. І зара до того, він ше був кавалір, ше нежонатий був, до него – забили го. То так в него мама була українка, а тато поляк. І його забили так на ліжку. Тоди полізли на стрих там, її вкинув на землю.

⁶² Записав Євген Луцьо 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Маїк Ірини...

⁶³ Записав Євген Луцьо 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Гораль Любові...

Хлопця витягнули з грубки і перед нем встрілили, хлопця забили. Але попало десь так як в воко, і то воко вилізло. І той хлопець ще кричав: “Мамо, я не маю вока”. І так дійшов. І в неї встрілили, але їй десь куля так перейшла, що їй нічо не зробила. А вона ся затаїла і так лягла.

Вона казала до мене, що вона всьо знає, хто то був. А не повіла. Вона була мої свекрухи братиха, сама була з Волі Сернівської, називалася Ганя, а як ся з дому писала, я не знаю.

Ну і як вона вже подивилася, що хлопець лежить, вони пішли, а той йден гадає: “Та ше встріль”. А той другий гадає: “Та де, то нема що вже стріляти”. І пішли. Вона тоди витягнула плахту з-під того вмерлого, гадає: “Завинула-м ся так, як вони гет відійшли, і так рачки я залізла до сусіда”.

І вона так все гадає: “Я не хочу сюда їхати. Які ту були люди”. Але ми не повіла хто. А гадала: “Я знаю всьо”. Але, знаєте, не буду когось тягнула за язик⁶⁴.

Бачимо, що оповідачка утримується від безпосередньої вербальної оцінки того, що сталося, нікого не береться звинувачувати. Але сама розповідь виражає її позицію. Як особа старшого віку, вона чи не хоче говорити, чи просто неспроможна усвідомити суспільно-політичне підґрунтя польсько-українського збройного конфлікту. У її сприйнятті ненависть і жорстокість, започатковані, розпалені кимось з якихось причин виявляється передовсім на низовому рівні, у середовищі звичайних простих людей, робить їх жертвами і робить злочинцями. Розпалену ворожнечу, ненависть, жагу кривавої помсти дуже важко спинити. Оповідачка не приховує жорстокого вчинку українських повстанців, а розповідає про нього і осуджує як антигуманний і нелюдський. Для неї християнські загальнолюдські цінності й моральні принципи стають вищими від національних інтересів. Вона дає своєрідний посил полякам, що жорстокість, розпалена міжнаціональним політичним протистоянням, була з боку українців спрямована не лише на них, але й на самих українців, причому невинних.

Наступною формою применшення комплексу вини й спроби примирення є розповіді, як українські селяни рятували уцілілих поляків. Красномовно це ілюструє ось ця розповідь: «І так до нас втік хлопець звітам, до нас до хати. Ну бо тато мій був ткач і з поляками дуже добре знався, з тими Пишами. І хлопець котрогось з тих Пишів втік до нас. І мама сховали його в бочку, така за дверима стояла бочка. Ми ту бочку дотепер маємо, ми там грис тримаємо, іно що вона зробилася менша, бо вона вже піднепала знизу. Ну а там вгорі над том бочком таких два патики було, там вішали лахи, таку во одержу. І вони його там тримали. Ніхто не знав, іно старша сестра Стефка і мама. Більше ніхто. То вже потім Стефка розказала сестрі Ользі, а Ольга – мені, як ховали того хлопця. Ніхто не знав, іно Стефка і мама. І тато не знав. Нікого мама там не допускали, ні нічо. Майже зо два тижні його тримали, а може і більше, чось не пам’ятаю вже. Тримали трохи, а потім сусідка і Стефка і ввечері завели його гет аж десь до Кальникова, під Кальників там спровадили його полями, полями. І там десь лишилися шось на два дні. То сусіди питалися, де вони ділися обидві, а мама кажуть: “Та пішли на роботу, може си яку роботу знайдут. Шо будут дівки вдома сиділи”, – таке во. Але вернулися. Вернулися: “Йой, так скоро. Не знайшли роботи?” – “Не знайшли роботи”. Спровали того хлопця. Потім той хлопець давався чути. І писав листи, і

⁶⁴ Записав Євген Луцько 15.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Щирби Стефанії...

відкритки посилав. І я то довго тримала, тримала, потім викинула. Не пам'ятаю вже, як він ся писав і називав. Мама то читали все і тішились»⁶⁵.

Оповідачка акцентує увагу на тому, що цей вчинок був пов'язаний з великою небезпекою для життя. Але християнські цінності звичайна селянка ставить вище не лише від власної безпеки, але й усієї своєї сім'ї. Екстремальна ситуація мобілізує в жінки-матері всі її інтелектуальні здібності й вольові якості для продумування й дотримання відповідних заходів конспірації. І друге – це радість, що хлопця таки вдалося врятувати, що, попри все, жінка таки виявила свою людяність.

Дещо в іншому аспекті порятунок польської сім'ї осмислюється в наступній розповіді. «Як та Пишівка горіла, я пам'ятаю, як то там горіло. Я була мала, я того не виділа, як там горіло. Ну але як рано прийшли до нас, той татів колега з дітьми, і вони були чисто голі, тії діти. Знаєте, вони нічого не мали. А я мала сестру таку саму старшу, її вже нема, то всьо повмирало, нас було всіх семеро. І мама моя зараз взяла витягнула полотно, бо колись такого не було, як тепер во є всьо купленое. Ви знаєте, а колись сіяли лен, і пряли, і робили самі полотно, і з того полотна всьо було. І сукенку вшили, і спідницю, і сорочку – що треба було, знаєте, всьо було з полотна, а купленого ніц не було. Я не знаю, чи не було за що купити, чи не було в магазинах, шоби купити. Ну що тії діти прийшли такії, знаєте, голий, я вже того не пам'ятаю, чи двоє, чи троє тих дітей було. Той поляк з жінком і з тими дітьми прийшли. Їх не застрілили, чи вони в півницю залізли, чи як, бо хата згоріла. І мама зараз витягнула полотно, і та сестра моя старша пошила їм сукенки і якісь сорочини. І повбирали їх, і вони зараз поїхали до Польщі, за границю. Бо ту не було притулку для них»⁶⁶.

Тут оповідачка, на відміну від попередниці, не усвідомила усієї небезпеки цього вчинку для її батьків, а можливо, й усієї сім'ї. Проте вона на підсвідомому рівні зазначає на тодішній взагалі економічно слаборозвинений, а ще й воєнний час особливу трудомістку й матеріальну цінність тепер для нас звичайного полотна. Та все ж українська сім'я без вагань вділяє його нещасливим польським дітям.

Ще одна розповідь про порятунок постраждалих поляків містить спогади про те, якого морального пригнічення й фізичного виснаження зазнали уцілілі мешканці Пишівки. «І потім, казала баба, приходила жінка полька одна знайома, що врятувалася, до баби. То баба мені розказувала. Каже: “Дитино, ти би не повірила – вуши по ній лазили повністю. І я, – каже, – той одяг її скидала, спалила, її помила і всьо давала наново”. Та полька якось вирвалася до лісу, і потім, як то вже пройшло, вона прийшла до баби голодна, холодна. І бачите, що зі страху було – дістала вушей повністю. Шо людина пережила, то всьо бачила на свої вочи. Знаєте, то було страшно. Баба мені навіть називала, хто то вона була, її прізвище, ну я вже не пам'ятаю тепер. Но якась добра знайома, шо вона прийшла до баби за допомогою. Ну там не йно вона одна, там ше більше врятувалося людей»⁶⁷.

Ще одна форма опосередкованого, асоціативного виправдання, що мешканці Сарнів не брали участі в акції – акцентування уваги на позитивних, теплих, сусідських,

⁶⁵ Записав Євген Луцьо 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

⁶⁶ Записав Євген Луцьо 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Гораль Любові...

⁶⁷ Там само.

господарських, культурних, релігійних взаєминах між мешканцями Пишівки і Сарнів у довоєнний час. Розповіді про це зустрічаємо майже в усіх респондентів. Так, оповідач П. Дуда зазначає про кращі господарські успіхи й високі моральні якості пишівчан: «Ше за Польщі наші з тими поляками пишівськими добре собі жили. Ті поляки, вони були дуже прекрасні. Бо тому що мій тато ніде не йшов, ні до пана робити, ні де, а пішов до поляків на Пишівку. Тато троха так во був спеціаліст шось придумати. І бичини зробив плетениї, бичі наплів. Десь граблі чи шо. Він з того жив. А поляк – ти бідний, ну то на. Поляки дуже добрі були. Ну але шо їм в голову шіснуло, шо хотіли спалити села наші тоди. Чи то їх Яніцкый намовив, чи хто? Та певно, шо Яніцкый»⁶⁸.

Оповідачка Г. Бордун говорить про тісні теплі культурні й релігійні взаємини: «Ті поляки тоді за Польщі приходили до нашого села, ходили до нашої церкви. Наші люди ходили до них до костьола. Робили такі фестини, називали тоді, українці з поляками разом забавлялися. Робили вечорниці. То на Пишівці робили, то в Сернах робили. ... Польський ксьондз з Пишівки подарував нашому отцю пароху ше Сінкевичу Хресну дорогу. Вона до сьогодні в нас в церкві є. То такі образки на хорах в нас так є, сім і сім. Видно, той польський ксьондз був добрий до наших людей, бо як люди йдні до других ходили, то і священники один до другого добре відносилися. Бо як би він боронив, то би не впускав»⁶⁹. Подібних розповідей, де в оригінальній формі висловлюється повага й захоплення своїми сусідами-поляками, впорядкованістю й красою їхнього села, можна навести ще більше.

І на кінець ще одну тематичну групу становлять розповіді про залишки Пишівки після війни аж до нашого часу. Вони теж в особливий спосіб відображають ставлення українських селян до трагедії своїх польських сусідів. Для розкриття їхнього ідейно-сміслового й експресивного наповнення подамо бодай три з них. «Там вже нема ніц, ні щіп, ні нічо. Всьо викопали, повирубували, поле зробили і всьо. А костел то погранзаства з Малнова розібрала і там в Малнові поставили якусь кочегарку чи шо там. І там солдат ся повісив, в тій кочегарці, чи то конюшня була»⁷⁰. «Там стояв костел, там ше стоїть такий горбок, хрест там стоїть. Той хрест стояв в іншому місці, але його поставили там. І поставили з Малнівської Волі люди. І як пасемо худобу, як пасемо чергу, то так стараємося, шоби там корова не зайшла. Хоч і деколи зайде, але пільнуємо, шоби не зайшла. Ну там ше є підвал з костелу. Ше в тім підвалі хто знає шо є. Ніхто там не лізе, ніхто не пхає до того рук»⁷¹. «А потім хто то то далі розбирав, видите – я вам не повім. Хто то ті хати так порозбирав всьо. Я вам не скажу. Там нічого нема зараз, абсолютно ніц-ніц. І який то рік був, я теж не пам'ятаю»⁷².

⁶⁸ Записав Євген Луцько 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

⁶⁹ Записав Євген Луцько 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

⁷⁰ Записав Євген Луцько 12, 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Дуди Павла...

⁷¹ Записав Євген Луцько 11.08.2016, 4.07.2017 р.р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни...

⁷² Записав Євген Луцько 26.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Гораль Любові...

Як бачимо, українці з сумом і жалем споглядають на те місце, що залишилось від колись гарного, сповненого жвавим духовно-культурним і господарським життям села Пишівка. Адже саме так могло статися і з їхнім рідним селом, як це внаслідок польсько-українського збройного протистояння сталося з багатьма населеними пунктами з обох боків.

Отож, унаслідок дослідження приходимо до висновку, що осмислення оповідною традицією знищення Пишівки відбувається у двох площинах: суспільно-політичній, мілітарній, з одного боку, й християнсько-моральній гуманістичній – з іншого. Вони не завжди виступають у своїй чистій окремій сутності: або одна, або інша. Бачимо із розповідей, що в одного оповідача вони можуть органічно поєднуватися із певним домінуванням тієї чи іншої складової. Оповідачі суспільно-політичного скерування – передовсім учасники й очевидці, відображали й осмислювали конкретну подію знищення Пишівки в ширшому аспекті польсько-українського протистояння під впливом інформації про ворожий намір поляків стосовно їхнього села, а також розповідей про попередні подібні польські акції проти українських сіл. Водночас простежуємо тенденцію: що більше оповідачі віддалені від реальностей національно-визвольної боротьби, не були її очевидцями і глибше не цікавляться нею з друканих чи інших джерел, то більшою мірою їхнє осмислення набирає гуманістично-морального наповнення. Вони щиро шкодують, виявляють підсвідомий комплекс вини і більше концентрують увагу на мирних доброзичливих стосунках до війни, з симпатією говорять про високі морально-духовні якості й вищі господарські успіхи польських колоністів.

Наукові результати статті будуть корисними для досягнення з поляками на широкому рівні спільної думки в питанні історичної пам'яті, передовсім збройного протистояння середини ХХ ст.

REFERENCES

1. Luno, Ye. (2005). Satyra na inozemnykh ponevoliuvachiv u haivkakh novotvorakh XX st. *Vyzvolnyi shliakh*, 4 (685), 76–95 [in Ukrainian].
2. Luno, Ye. (2006). Politychna satyra u haivkakh XX stolittia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filolohichna*, 37, 130–145 [in Ukrainian].
3. Luno, Ye. (2009). Polska antyradianska folklorna satyra v ukrainskomu seredovyshchi. *Narodoznavchi zoshyty*, 5–6, 608–621 [in Ukrainian].
4. Luno, Ye. (2010). Satyra na polskykh ponevoliuvachiv u striletskykh pisniakh. *Mifolohiia i folklor*, 2 (6), 46–55 [in Ukrainian].
5. Luno, Ye. (2011). Satyrychna retseptsiia komunistychnoi Polshchi u povstanskii pisni «Hei u Moskvi». *Problemy slovianoznavstva*, 60, 287–294 [in Ukrainian].
6. Luno, Ye. (2011). Stereotyp polskykh okupantiv v ukrainskykh narodnykh pisniakh mizhvoiennoho periodu. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 15, 49–61 [in Ukrainian].
7. Luno, Ye. (2016). Ukrainsko-polski stosunky pid chas nimetsko-polskoi viiny 1939 r. v opovidnii tradytsii Yavorivshchyny. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 21, 5–18 [in Ukrainian].
8. Luno, Ye. (2018). Deportatsiia ukrainsiv Nadsiannia v URSR u opovidnii tradytsii Yavorivshchyny. *Suspilno-istorychna ta polityko-pravova otsinka totalnoho vyselennia ukrainsiv z etnichnykh zemel Lemkivshchyny, Nadsiannia, Kholmshchyny, Pidliashshia*,

- Liubachivshchyny, Zakhidnoi Boikivshchyny u 1944–1951 rr.: zb. nauk. prats*, 236–245 [in Ukrainian].
9. Luno, Ye. (2018). Opovidna tradytsiia Yavorivshchyny pro ukrainsko-polski stosunki pid chas nimetsko-polskoi viiny 1939 r. In V. Halyk (Ed.), *Ukrainsko-polsko-yevreiski vzaiemny u Skhidnii Halychyni (persha polovyna XX st.): vybrani pytannia* (pp. 193–213). Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
 10. Luno, Ye. (2018). Radianskyi vyviz polskykh kolonistiv iz Zakhidnoi Ukrainy 1940 r. v opovidnii tradytsii ukraintsv. *Masavyia represii u SSSR u histarychnykh dasledavaniakh i kalektyunai pamiatsi: navukovy zb.*, 410–430 [in Ukrainian].
 11. Luno, Ye. (2019). Znyshchennia polskoi kolonii Pyshivka navesni 1944 r. u vidobrazhenni y osmysleni narodno-opovidnoi tradytsii. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia istorychna*, 2 (44), 221–252 [in Ukrainian].
 12. Luno, Ye. (Comp.). (2005). *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnykiv ta ochevydtsiv* (Vol. 1). Lviv: Litopys, Nakonechne Pershe. Nakonechne Druhe [in Ukrainian].
 13. Luno, Ye. (Comp.). (2015). *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnykiv ta ochevydtsiv* (Vol. 2). Lviv: Rastr-7 [in Ukrainian].
 14. Motyka, G. (2006). *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warsaw: Rytm [in Polish].
 15. Zashkilniak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv [in Ukrainian].

Yevhen LUNYO

*PhD, Researcher at the Department of Folklore Studies
of the Ethnology Institute of the
National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1543-7008>
e-mail: lunyoe@gmail.com*

PEOPLE'S NARRATIVE TRADITION ON THE DESTRUCTION OF THE POLISH COLONY OF PYSHIVKA IN THE SPRING OF 1944

It is investigated how the Ukrainian folk-narrative tradition in various genre records of the beginning of the 21st century reflects and comprehends one of the numerous events of the Polish-Ukrainian armed conflict of the 1940s in the western Ukrainian lands – the destruction of the Polish colony Pyshivka by the Ukrainian armed underground in the spring of 1944. It is stated that the folk epic memory of Ukrainians reproduces the event of sixty years ago quite clearly, in various aspects and numerous details.

It is noted that the narrative tradition of understanding the destruction of Pyshivka takes place in two planes – socio-political, military on the one hand, and Christian-moral humanistic – on the other. However, they do not always act in their pure separate essence: either one or the other. It is traced from the stories that in one narrator, they can be organically combined with a certain dominance of one or another component. It was stated that the narrators of the socio-political direction – primarily participants and eyewitnesses, reflected and comprehended

the specific event of the destruction of Pyshivka in a broader aspect of the Polish-Ukrainian confrontation under the influence of information about the hostile intention of Poles against their village, as well as stories about previous similar Polish actions against Ukrainian villages. At the same time, there is a tendency that the farther the narrators are from the realities of the national liberation struggle, were not its eyewitnesses, and are not more deeply interested in it from printed or other sources, the more their understanding acquires a humanistic and moral content. They sincerely regret and mourn what happened, show a subconscious complex of guilt, and hence focus more on peaceful, friendly relations before the war, sympathetically speak of the high moral and spiritual qualities and higher economic success of the Polish colonists.

Keywords: narrative tradition, Polish-Ukrainian armed conflict, historical memory, Pyshivka, Yavoriv region.

Oleksandra STASIUK

PhD

Senior Researcher at the

Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

THE NOMINATION OF CANDIDATES FOR DEPUTIES AS A RITUAL ELEMENT OF SOVIET OSTENSIBLE DEMOCRACY

The study deals with features of the procedure of the nomination of candidates for workers' deputies during the election campaigns to the Supreme Soviets of the USSR, the Ukrainian SSR, and local governments in the Ukrainian SSR of the post-war period. Legislative, organizational, and propaganda aspects of the process of running for power are analyzed. The procedure did not comply with constitutional norms, as, contrary to the Constitution, only one non-alternative candidate was nominated from each constituency, using non-legal buttons of their selection. Pre-election meetings were defined as one of the fundamental steps of the electoral process and as a ritual element of Soviet ostensible democracy. Pre-election events were controlled by party bodies, which neutralized the democratic principles of forming a representative branch of government and made it impossible to create a truly popular representation. The author defines the criteria that the authorities used for forming the deputy corps of different levels and describes the ideal version of the Soviet representative of the people.

Describing officials' difficulties in nominating candidates for deputies to local councils, the author gives statistics and reasons for the rejection of nominees at this level at the election meeting. Difficulties in the organization and conduct of the nomination procedure in the western regions of the Ukrainian SSR due to the prevalence of anti-Soviet sentiment in the region and the activities of the nationalist underground were noted. It has been observed that every year citizens showed a more and more indifferent attitude to the elections due to the formality and politicization of the election procedure. Moreover, the parliamentary representation formed under party control did not correlate with society's political and social stratification.

Keywords: Ukrainian SSR, postwar period, Soviet election campaigns, election meetings, candidates for workers' deputies.

In the context of the reforms announced in Ukraine, changes in the electoral legislation play a crucial role since they directly affect changes in the management sector, which determines the essence of the state's political system.

So far, all the innovations introduced since independence have not been able to overcome the defects in the electoral process's organization and course. Therefore, the study of the evolution of electoral legislation and the system of organization of elections in the Ukrainian lands during different periods remains relevant. In particular, the optimization of the electoral process in contemporary Ukraine is impossible without analyzing Soviet democratic institutions' activities, which has a significant impact on the nature of election campaigns and the electoral choice of society up to this day.

Researchers paid little attention to the nomination of candidates for deputies in the Ukrainian SSR during Stalinism because of the artificiality and formality of the action accurately controlled by the Communists. This prevented the subject from being defined as a scientific problem. Some aspects related to the pre-election meeting organization and the principles of formation of the deputy corps can be found in the papers of Yu. Dreval¹, I. Kostenok², S. Yekelchyk³, A. Kymerlinh⁴, A. Fokin⁵, and others. They saw them primarily as a pretext for characterizing the Soviet political system.

The purpose of the article is to cover the legislative, organizational, and propaganda aspects of the nomination process to stand as a candidate for deputies as a ritual element of Soviet ostensible democracy.

Given the radicalization of sentiment in postwar society, the government used the «carrot and stick» method to stabilize the situation in the country. On the one hand, systemic and mass repressions continued; on the other hand, the authorities clearly expressed their intentions to gain people's trust and legitimize the existing system through it. The most effective mechanism that helped to establish trust between the government and society in the Soviet era was the institution of elections because «one of the hidden purposes of the electoral process in the USSR was to maintain or increase trust in the existing system»⁶. This is what the nomination of candidates for deputies of supreme and local governments was aimed at. Voters at the pre-

¹ Древалъ Ю. Д. Радянська модель політичного представництва. *Державне будівництво*. 2012. № 2. С. 1–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_3

² Костенок І. Радянська модель самоврядування як чинник впливу на сучасні самоврядні практики на пострадянському просторі. Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць Асоціації докторів наук з державного управління. Харків: Вид-во «ДокНаукаДержУпр», 2012. Вип. 4 (12). Грудень. С. 168–171.

³ Єкельчик С. Перший кандидат і його вірні діти: Як висували в депутати в повоєнному Києві. *Histor!anS*. 2014. 20 жовтня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-v> (дата звернення: 6.05.2019).

⁴ Кимерлинг А. Выборы в Верховный Совет СССР 1946 года в Молотовской области как пример мобилизационной политической кампании. *Вестник Пермского университета. Серия: История*. Пермь, 2016. Вип. 4 (35). С. 109. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vybory-v-verhovnuy-совет-sssr-1946-goda-v-molotovskoy-oblasti-kak-primer-mobilizatsionnoy-politicheskoy-kampanii> (дата звернення: 6.05.2020).

⁵ Фокин А. А. Депутат – слуга народа. Принципы выдвижения кандидатов как элемент советской демократии в 1960–1970-х гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/deputat-sluga-naroda-printsipy-vydizheniya-kandidatov-kak-element-sovetskoj-demokratii-v-> (дата звернення: 12.06.2020).

⁶ Фокин А. «Товарищи! Разрешите поблагодарить вас за оказанное мне доверие». Культура доверия в советском избирательном процессе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tovarishi-razreshite-mne-poblagodarit-vas-za-okazannoe-mne-doverie-kultura-doveriya-v-sovets> (дата звернення: 22.07.2020).

election meeting showed confidence in a nominee who symbolized the government. In turn, he promised to justify this trust, which should contribute to the emergence of stable relations and trust between the government and the population. However, this relationship became formalized, and the nomination of candidates for the election, as one of the fundamental steps of the election process, turned into a compulsory politicized ritual without practical meaning.

According to the law, the principles for nominating deputies of the Soviet (workers' council) were the same at all levels. The candidacy was to be nominated and approved at the pre-election meeting of the institution, enterprise, or public organization that delegated its representative to the government. The only difference was in terms according to which candidates were registered by the district election commission (to the Supreme Soviet of the USSR and the Ukrainian SSR – 30 days before the election, to land, county, region, and district Soviets – 35 days, to city, rural and settlement Soviets – 20 days). Long before the pre-election meeting, the candidates were approved by the bureaus of regional, city, and district committees of the Communist Party of the Soviet Union – it depended on the representation level. Only after that, the discussion and approval mechanism at the workers' meeting was to be launched. The task of party organizations was to support the nominated candidates by the population, disguising the party's choice as a people's initiative.

In order to register a candidate, it was necessary to submit to the district election commission the minutes of the meeting on the nomination of the candidate and his/her application for consent to run from the organization nominating him/her. The nomination of candidates outside party control was considered unacceptable, as were the facts of self-nomination, which «the most democratic Stalinist constitution» did not provide for and which were immediately declared «hostile raids».

There was a system of quotas for candidates for ensuring nationwide power. So while forming the deputy corps, the Communists adhered to certain proportions regarding the nomination of men and women, partisan and nonpartisan, seniors and youth, etc. It was necessary to find the most suitable persons within these quotas based on certain criteria (work accomplishments, active public position, honorary titles, and awards, etc.). On the one hand, the authorities tried to mobilize the most worthy representatives into the parliamentary corps to increase the people's trust in the regime; on the other hand, there were numerous attempts to «pull» the right people into state institutions. The approval of both the government institutions and the people was considered a necessary condition for the nomination of a candidate, although a compromise was not always reached.

The role of candidates in election campaigns was also well-defined. Party committees and KGB officers tightly controlled their speeches and activities, unless, of course, the nominee belonged to the party nomenklatura or intelligence agency. It is known, instead of having their own program, the nominees identified it with the national political goals and economic five-year plans. This depersonalized the candidate, devalued his importance as a representative of the people, turning him into a symbolic figure. Therefore citizens did not vote for a specific person who had to solve their current problems but for state and political ideals. No wonder in the constituencies of all levels, except elections to the lowest-level Soviets, Stalin was called the «first candidate», «pushing to the second place the one whose name was on a ballot»⁷. Although the so-called «symbolic candidates» would withdraw their candidacies before

⁷ Скељчик С. Перший кандидат і його вірні діти ...

the election, referring to the Constitution article that provided for the possibility of running in only one constituency, the propaganda effect of this action was difficult to overestimate. However, the substitution of the electoral process subjects also had negative sides, reducing the interest of the population in the elections, and voting against the candidate was regarded as a vote against the ruling system.

Writing statements by candidates for the district commission agreeing to run was also ritualized since it usually showed political literacy and loyalty. In particular, P. H. Tychyna, nominated as a candidate for the Supreme Soviet of the USSR of the second convocation in December 1945, wrote that he promised to justify the voters' trust by honest and dedicated service to Motherland⁸. Another candidate, Dod Feodosii, declared likewise⁹. Candidates rarely confined themselves only to state the fact of nominating, such as the director of Kamin-Mostivsk MTS Danylo Tymofiiiovych Stepanok¹⁰.

Although the Constitution did not grant the proxies' institution, each candidate was given the proxy to represent their interests to the constituency voters. This was due to the lack of education most of the nominees, as a worker or kolkhoz farmer could not always appropriately explain to voters the decisions of the next Plenum of the Central Committee of the CP(b)U or Government resolutions. Such a candidate was assigned a «responsible comrade» who did it for him. The same was with ministers, generals, secretaries of the Central Committee of the CP(b)U and other high-ranking officials who, while running for power, did not always have time to meet with voters, so proxies represented their interests.

The nominating candidates for deputies were legislatively quite democratic but full control by the only state party, the Communist Party, turned it into fiction. On the eve of the election, regional committee workers would send detailed instructions to lower party centers on holding pre-election meetings, listing the names of candidates, the method of electing the presidium of the meeting, the number and order of speakers (6-8 people), and necessity to send a congratulatory telegram to Comrade Stalin on behalf of the district voters. Regarding the content of the speeches, the unspoken instructions stated: «To warn the secretaries of the district committees of the CP(b)U that all speeches should be carefully prepared and the text of the speeches should be edited»¹¹. As a result, workers' speeches at the pre-election meetings once again proved the strict control of the process since they had a clear political message and included numerous ideological clichés. And the meeting itself turned into a pompous act intended to demonstrate the loyalty of the population to power, that is, «to make a powerful showing of workers' love and devotion to the Bolshevik Party, the leader, and teacher Comrade Stalin» (which was the main purpose of such meetings in the time)¹².

Speakers traditionally began their speeches with words of gratitude to «father Stalin and the wise Communist Party», which lead the country to progress and prosperity. Then the nominee's biography was read, in which the proletarian origin of the future deputy and

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 233. Арк. 84.

⁹ Там само. Арк. 46.

¹⁰ Там само. Арк. 133.

¹¹ Порядок проведення зборів, присвячених зустрічі кандидата у депутати Верховної Ради СРСР з виборцями. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф.П-1. Оп. 1. Спр. 1887. Арк. 13.

¹² Цит. за: Єсельчик С. Перший кандидат і його вірні діти...

his devotion to the communism ideals were emphasized. Speakers often promised to take on increased socialist commitments to meet the «historic date in the Ukrainian people's life – the day of the elections to the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR» with shock work. Thus, the senior mechanic of Mlynivtsi MTS of Zboriv district, Ternopil region Teliuk commit themselves to complete the tractor fleet's repair by February 15, 1950, and to repair all agricultural machinery and equipment by March 12¹³. And the farmer of the B. Khmelnytskyi kolkhoz in the same district called on neighbors to work to earn Comrade Stalin's gratitude¹⁴. Speakers ended their speeches with praise for Stalin and members of the government or shouts of «Long live Comrade Stalin!», «Hurray for Stalin!» and others. At that moment, the hall usually loudly applauded, which was also written in the unspoken instructions of the regional committee.

In the eastern regions of the Ukrainian SSR, the pre-election meetings might be extremely pompous and large-scale (although workers and peasants were forced to attend it under pressure), but in the western regions, meetings were very modest. The party members had to make additional efforts to organize such performances because people did not want to participate in them. At least such mass meetings as in post-war Kyiv (during the nomination of workers' deputies to local Soviets in December 1950, about 20,000 Kyiv citizens gathered in the square near the university, and in January 1951, Stalin's candidacy for the deputy to the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR supported 150 thousand¹⁵), none was recorded. In particular, delegates from only 16 rural constituencies came to the pre-election meeting on nominating candidates for the Supreme Soviet of the USSR, on January 5, 1946, in Horodok, Lviv Region, and the rest did not show up. Therefore, only 120 people were present at the meeting¹⁶. The only exception was the Transcarpathia, which «joined» the USSR only at the end of 1945, and whose population did not have time to get rid of the bright expectations from the Bolsheviks. Speakers at pro-government meetings and rallies gathered thousands of listeners here¹⁷.

Representatives of the regime explained the unsatisfactory organization of pre-election events by obstacles from members of the national liberation movement who threatened the population. As a result, people were afraid of speaking, traveling, and going to pre-election meetings. However, Western Ukrainians' hostile attitude to the authorities, which was the real reason, was not mentioned. Meanwhile, the locals' unwillingness to cooperate with the authorities forced people to avoid such events, and those who took part in them were harassed by OUN underground members and gained contempt by their neighbors. A resi-

¹³ Інформація про перебіг висування кандидатів у депутати до Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради Союзу РСР. Держархів Тернопільської обл. Ф.П-1. Оп. 1. Спр. 1887. Арк. 19.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Інформація представника Львівського обкому КП(б)У з підготовки виборів у ВР СРСР по Яворівському р-ну Фурсова. 8 січня 1946 р. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 18.зв.–19.

¹⁷ Міщанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. зб. наук. праць / за ред. М. М. Шитюка. Миколаїв, 2015. № 2 (40). С. 54–62.

dent of Mateiky in Tsumanskyi district, Volyn region M. Demchuk, elected as a candidate for the district election meeting in November 1947, said: «We are not going of our own free will, but we are forcibly taken to this meeting, all the villagers are laughing at us»¹⁸.

In the regional centers, the authorities controlled such events much more carefully. In particular, the pre-election meeting of Ivan Franko Lviv University's staff on the nomination of candidates for deputies to the Supreme Soviet of the USSR, which took place on January 3, 1946, was attended by 730 people. The secretary of the Lviv regional committee of the CP(b)U I. S. Hrushetskyi, the lecturer of the Lviv University S. V. Stefanyk, and the deputy chairman of the City Council V. H. Sadovyi were nominated. However, the first candidate was traditionally J. V. Stalin. Professor of Mathematics Myron Zarytskyi was given the word to nominate Comrade Stalin as a candidate for the Supreme Soviet of the USSR. His speech sounded unnatural and insincere, as it is hard to believe that the father of Kateryna Zarytska, a convicted OUN activist, could have deliberately delivered praises to Stalin¹⁹. Obviously, the text of the speech was written for the professor in the regional committee, and he was forced to read it. To emphasize the forced nature of such speeches, most speakers who belonged to former nationally oriented circles read texts from a piece of paper. However, having understood the rules of the game, some were eager to curry favor with the authorities in exchange for promotion or material benefits.

Despite party control, the Soviet electoral system did not always work effectively. There were many cases of candidates being rejected at pre-election meetings, mostly at the local level. The Central Committee of the CP(b)U approved candidates for the Supreme Soviets of the USSR and the Ukrainian SSR, so rotations took place only in connection with the arrest or death of the candidate. These individuals' professional or moral qualities were undoubted for most voters because of the high state or social status, so the candidacy used to be supported unanimously. In general, there were many worthy workers among the workers' deputies who honestly tried to perform their duties and, despite the ineffectiveness of the representative branch of government in the USSR, found ways to solve the problems and orders of the electorate. But, in the system of party selection of candidates for deputies, the nominees' professional and moral qualities were often regarded non-essential as opposed to party discipline and loyalty to the ideals of Marxism-Leninism. Given this, careerists and people indifferent to the needs of workers quite often joined the parliamentary representation. Attempts of individual citizens to prevent the nomination of people who did not have professional skills or were morally depraved were often ignored. Authorities ignored voters' opinion when it was necessary to give a deputy mandate to the «right person», so many people got to the representative branch of government against voters' will. In particular, the first secretary of the Chernivtsi regional committee of the CP(b)U I. S. Zeleniuk was elected to the Supreme Soviet of the USSR of the second convocation, although residents accused him of neglecting the municipal infrastructure, careless position to the needs of ordinary people, and a luxury lifestyle. So, the member of an editorial board of the newspaper «Radianska Bukovyna» Ye. Kaplan, having come

¹⁸ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 35.

¹⁹ Інформація про загальні збори колективу Університету ім. І. Франка по висуненню кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР. Держархів Львівської обл. . Ф. 3. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 9.

to a polling station, declared to members of the election commission: «Zeleniuk does not worry about the workers, but only provides the top, he did not deserve to be a deputy»²⁰. Other citizens expressed similar views. The mechanic of the Chernivtsi regional hospital Umanskyi said that Zeleniuk had no merits to be nominated²¹. Voters had as many questions for regional leaders in other USSR regions, who had re-run for deputy. For instance, during the election meeting in Rekunovtsi, Poltava region, on January 3, 1946, voters expressed distrust in the chairman of the Poltava Region Executive Committee, I. Martynenko, who was running for the Supreme Soviet of the USSR of the second convocation. Major P. A. Safronov made critical remarks against the nominee, accusing him of binge-drinking, lewd behavior, and a war crime. According to P. A. Safronov, in 1942, as a member of the military council of the 57th Army, Martynenko did nothing to save the soldiers when the army was surrounded in the Barvinkove direction. As a result, the army lost 75,000 soldiers²². The accusations were really serious, so the meeting was postponed until the circumstances were clarified. At the same time, two candidates, Maryna Hnatenko and Hanna Tereshchenko, were sharply criticized by voters²³. However, all the criticized persons became members of the parliamentary corps of the Supreme Soviet of the USSR of the second convocation.

All participants in the process were aware of the fictitious nature of the nomination meeting but continued to play by the rules. Some candidates sincerely believed in the state importance of their mission; others behaved cynically and openly displayed their position. In particular, in the western regions, given the boycott of the electoral process, Stalin's nominees did not even hide that nothing depended on the people's will. In Borynychy, Lviv region, speaking in front of the people at the pre-election meeting, a candidate for deputy Kravchuk said that it did not matter whether people would vote or not – he would be elected indeed²⁴. Many candidates did not want to meet with voters at all because, under the current system, these meetings turned into an annoying formality. For example, during the elections to the local Soviets of the second convocation, only 23,841 candidates registered by the District Election Commissions out of the 45,753 (a little more than half) met with voters²⁵.

If the candidacies for the supreme bodies of power were not objected to by most voters, people were much more critical to the nomination of candidates to local Soviets, as they were personally acquainted with many nominees and could properly assess their potential in power. Therefore, many candidates for deputies to regional, district, city, village, and settlement Soviets had been criticized by voters. At a pre-election meeting in Hubychi,

²⁰ Специальное сообщение об отрицательных отзывах отдельных лиц в отношении некоторых кандидатур, выдвинутых кандидатами на голосование в депутаты Верховного Совета СССР. 1946 г. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 22.

²¹ Там само. Арк. 22.

²² Специальное сообщение об открытом выступлении члена ВКП(б) Сафронова против кандидата в депутаты Верховного Совета Союза ССР Мартыненко – председателя Полтавского облисполкома. 1946 г., 5 января. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 97–99.

²³ Копии спецсообщений докладных записок и представлений. 1946 г. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 7. Спр. 4. Т. 3. Арк. 253.

²⁴ Додатковий звіт з т. зв. «виборів» до Верховної Ради СССР, що відбулись 10 лютого 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 286.

²⁵ Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся Украинской РСР за 14 ноября 1947 г. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 58.

Dobromyl district (Drohobych region), when the nominee was telling his autobiography, emphasizing his peasant origin, one of the attendants exclaimed: «Yeah, I know you. We used to go to the forest to steal firewood together»²⁶.

The reasons for rejecting the candidacy were most often unprofessionalism, careerism, and the nominee's low moral level. In particular, a group of communists from Yukhymivtsi, Chorno-Ostrivsk district, Kamyanets-Podilsk region, strongly opposed the candidacy of the village committee to their village Soviet Zamlynskyi. In a letter to the chairman of the RK CP(b)U Hlaziuk, local activists described the candidate as a slacker and drinker and stressed the inadmissibility of violating Soviet election law²⁷.

Many cases of rejection of candidates nominated by party members were recorded in other regions of the Ukrainian SSR. November 14, 1947, at a meeting of the kolkhoz, the peasants of the Verkhnohortytsia district, Zaporizhia region, rejected the candidacy of the district prosecutor Polskyi and instead suggested a local head of the kolkhoz²⁸. Moreover, the meeting of workers and employees of Dariivska MTS in the Kherson region nominated their candidacy from the best tractor drivers instead of the candidacy proposed by the district committee of the CP(b)U²⁹. Rejections of candidates due to religious beliefs were quite common. Mrs. Liakh, in the Brovarskyi district of the Kyiv region, was deregistered as a candidate for the district Soviet because she got married in church³⁰.

Candidates were often withdrawn from the run at the command of party bodies or the KGB (MGB) because of «imperfections» in the nominee's biography (non-proletarian origins, cooperation with the Nazis during World War II, the relatives living abroad, participation in the national liberation movement, etc.). For instance, in November 1947 in Bilky of the Irshava district in Transcarpathia were an attempt to nominate a representative of the wealthy peasantry as a candidate for the village Soviet, which the authorities stopped in advance, declaring the candidate a «kulak»³¹.

In the western region, candidates often withdrew their candidacies from elections under pressure from the OUN and UIA. Thus, on November 19, 1947, in the Stanislaviv region, in the Kolomyia rural constituency № 50, a kolkhoz farmer, Hanna Vasylyvna Sysok, refused to run for the district Soviet the last moment, thus delaying the registration of candidates for deputies³². Sometimes, for the same reasons, a nominee refused to run after registration (in the Nyzhnii-Ustryk district of the Drohobych region)³³.

A great number of candidates for local deputies did not gain the trust of citizens. In particular, during the elections to the local Soviets of Workers' Deputies of the second con-

²⁶ Додатковий звіт з т. зв. «виборів» до Верховної Ради СРСР, що відбулись 10 лютого 1946 р. ... Арк. 136.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 87.

²⁸ Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся Украинской РСР... Арк. 80.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 122.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 71

³² Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся Украинской РСР за 19 ноября 1947г. ... Арк. 95.

³³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 113.

vocation as of November 27, 1947, in the Ternopil region, 8 candidates for village Soviets were rejected (in Bilobozhnyky, Kopychyntsi, Pidvolochysk, and Trusiv districts)³⁴, in the Drohobych region – 2 (in Staryi Sambir and Novo-Vasylkiv districts), in the Transcarpathia region – 1 (Lokhove, Mukachevo district), etc³⁵.

Also, during the elections, citizens could adjust the composition of the deputy corps. Many voters exercised their right to free choice and voted against candidates whom they did not like. However, when the system had been established, protest votes decreased. During the elections to local Soviets in the western regions of the USSR, in 1940, candidates from 68 constituencies to village Soviets and one by one constituency in the elections to the city Soviet of workers' deputies were not elected, but in the postwar period during elections to local Soviets of the second convocation (1947) in the Ukrainian SSR 11 deputies to village Soviets did not receive the required number of votes. Furthermore, during the similar elections of the third convocation (December 17, 1950), there were only 5 such precedents, and during elections to local Soviets of the third convocation in February 1953 – 6.

The rejection of the candidacy proposed and approved by the CP(b)U at the pre-election meeting or its failure in the elections the echelons of power interpreted not as a manifestation of democracy but as a lack of party organization and punished those responsible with reprimands and other penalties up to dismissal. The party members were accused of weak integration into labor collectives, people's ignorance, inability to gain authority among the masses, the like. Such a situation forced the responsible persons to select candidates for the deputies more carefully, coordinating their choice with the people's opinion, but this did not change the principle of regional and district committees' control over the process of nominating candidates. The rejected candidates were replaced by other government-controlled candidates, once again launching an artificial mechanism to support them with a workers' meeting, so there was no hint of democracy.

Thus, nominating candidates for deputies in the USSR legislatively was one of the fundamental stages of the election process to ensure nationwide representation in government. Like the Soviet electoral system in general, it was characterized by several contradictions. The Constitution of 1936 granted the possibility of nominating several alternative candidates in one constituency, but the authorities did everything possible to eliminate pre-election competition. The law provided for the free nomination of candidates at workers' meetings. Instead, the practice provided numerous social limitations, which made it impossible to reproduce real representation, which would connect with society's political and social stratification. Party bodies, interfering in the procedure of nominating candidates for deputies and using non-legal regulators of their selection, leveled the democratic nature of the formation of the representative branch of power, and the process itself turned into an agitation action without practical meaning.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 121.

³⁵ Там само. Арк. 109.

REFERENCES

1. Dreval, Yu. D. (2012). Radianska model politychnoho predstavnytstva. *Derzhavne budivnytstvo*, 2, 1–9. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_3 [in Ukrainian].
2. Fokin, A. «Tovarishchi! Razreshyte poblagodarit vas za okazannoe mne doveriie». *Kultura doveriia v sovetskom izbiratelnom protsesse*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/tovarischi-razreshite-mne-poblagodarit-vas-za-okazannoe-mne-doverie-kultura-doveriia-v-sovets> [in Ukrainian].
3. Fokin, A. Deputat – sluga naroda. Printsypy vydvizheniia kandidatov kak element sovetskoi demokratii v 1960–1970-kh gg. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/deputat-sluga-naroda-printsipy-vidvizeniya-kandidatov-kak-element-sovetskoy-demokratii-v-> [in Ukrainian].
4. Kimerling, A. (2016). Vybery v Verkhovnyi Sovet SSSR 1946 goda v Molotovskoi oblasti kak primer mobilizatsyonnoi politicheskoi kampanii. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Istoriia*, 4 (35), 109. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/vybory-v-verhovnyy-sovet-sssr-1946-goda-v-molotovskoy-oblasti-kak-primer-mobilizatsionnoy-politicheskoy-kampanii> [in Ukrainian].
5. Kostenok, I. (2012, Hruden). Radianska model samovriaduvannia yak chynnyk vplyvu na suchasni samovriadni praktyky na postradianskomu prostori. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka: zb. nauk. prats Asotsiatsii doktoriv nauk z derzhavnoho upravlinnia*, 4 (12), 168–171 [in Ukrainian].
6. Mishchanyn, V. (2015). Pershi radianski vybery na Zakarpatti v respublikanskyi parlament (9 liutoho 1947 r.): analiz, khid ta rezultaty. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky*, 2 (40), 54–62 [in Ukrainian].
7. Yekelchyk, S. (2014, Zhovten 20). Pershyi kandydat i yoho virni dity: Yak vysuvaly v deputaty v povoiennomu Kyievi. *Histor!anS*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchyk-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-v> [in Ukrainian].

Олександра СТАСЮК

кандидат історичних наук

*старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

ВИСУВАННЯ КАНДИДАТІВ У ДЕПУТАТИ ЯК РИТУАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ РАДЯНСЬКОЇ ПОКАЗОВОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Висвітлено особливості процедури висування кандидатів у депутати трудящих під час виборчих кампаній до Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих органів влади в Українській РСР повоєнного періоду. Осмислено законодавчі, організаційно-технічні та пропагандистські аспекти процесу балотування у владу. Акцентовано невідповідність процедури висування кандидатів у депутати конституційним нормам, адже всупереч

Конституції з кожного округу висували лише одного безальтернативного кандидата, застосовуючи неправові регулятори їхнього відбору. Передвиборчі збори визначено як одну з основоположних стадій виборчого процесу, а водночас як ритуальний елемент радянської показової демократії. Наголошено на повній підконтрольності передвиборчих заходів партійним органам, що нівелювало демократичні принципи формування представницької гілки влади та унеможливило створення дійсно народного представництва. Окреслено критерії, якими керувалася влада у формуванні депутатського корпусу різних рівнів та охарактеризовано ідеальний варіант радянського представника народу. Описано складнощі, з якими стикалися представники влади під час висування кандидатів у депутати до місцевих Рад, наведено статистику та причини відхилення висуванців вказаного рівня на передвиборчих зборах. Наголошено на додаткових труднощах організації та проведення процедури висування кандидатів у депутати в західних областях УРСР, що було пов'язано з домінуванням у регіоні антирадянських настроїв та діяльністю націоналістичного підпілля. Простежено, що з кожним роком громадяни виявляли все більш індиферентне ставлення до виборів з огляду на формальність та заполітизованість виборчих процедур, а сформоване під партійним контролем депутатське представництво не відповідало політичному та соціальному розшаруванню суспільства.

Ключові слова: Українська РСР, повоєнний період, радянські виборчі кампанії, передвиборчі збори, кандидати у депутати трудящих.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7214-5872>

e-mail: loi_lviv@ukr.net

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТОМНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА: ЛЬВІВСЬКИЙ ВНЕСОК

У контексті нових суспільно-політичних та соціально-економічних реалій на західно-українських землях після їхнього приєднання на початку Другої світової війни до СРСР у складі Української РСР проаналізовано основні напрями, хід та наслідки реалізації науково-видавничого проекту 1940–1941 рр. з підготовки до друку двадцятип'яти томної збірки творів літературно-художньої спадщини Івана Франка. Зосереджено увагу на участі в цих заходах співробітників львівського відділу Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З'ясовано, що саме на львівських філологів на чолі з академіком Михайлом Возняком була покладена основна робота з розшуку, відбору і наукової перевірки текстів творів, забезпечення їхнього мовно-стилістичного оформлення, складання науково-довідкового апарату видання та ін. Виокремлено місце й роль деяких укладачів і редакторів у підготовці збірки до друку, зокрема М. Возняка і професора В. Сімовича. Виявлено причини, які зумовили труднощі й нездоланні перешкоди у своєчасному виконанні відповідального завдання. З'ясовано, що воно стало для керівництва Інституту і його підлеглих, насамперед основних упорядників і редакторів у Львові, значно складнішим, ніж здавалося спершу, і повністю досягти запланованого їм не вдалося. До початку німецько-радянської війни Держлітвидав України спромігся видати всього два томи творів І. Франка, хоча колектив львівських учених на чолі з М. Возняком передав до друку науково опрацьований комплект творів письменника з двадцяти томів. Німецько-радянська війна перервала подальший видрук. Спроби М. Возняка у нових суспільно-політичних умовах післявоєнного періоду, які залишали для нього вкрай скромний простір творчої діяльності, завершити видання усіх томів двадцятип'яти томника виявилися врешті-решт невдалими.

Ключові слова: Іван Франко, твори, двадцятип'яти томне видання, упорядники, редактори, М. Возняк.

Відомо, що повне видання творів І. Франка не лише за його життя, але й через сто років після його смерті не надруковане. Щобільше, ми досі не маємо жодного повноцінного видання його величезної творчої спадщини, представленої прозовими і поетичними творами, художніми перекладами, різножанровими науковими працями, політичними трактатами, публікаціями джерел, газетними оглядами, рецензіями

тощо – всього понад шість тисяч публікацій, що суттєво ускладнює належне вивчення його доробку та донесення до широкого загалу. Тим кільком зібранням генія української культури, що вийшли впродовж усього радянського періоду, властива не лише неповнота, але й, на жаль, спотворення, перекручення, а часом і фальсифікації цілої низки текстів. Це стосується і найповнішого 50-томного зібрання Франкових творів, яке готував академічний Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка в тісній координації з іншими установами Секції суспільних наук АН УРСР, зокрема Інститутом суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) та Львівським державним університетом ім. І. Франка, і яке, на думку Миколи Легкого, «претендує на найбільш купюроване видання»¹.

Виходу цього монументального багатотомника, безпрецедентного для едиційної практики України, передував тривалий підготовчий процес. Робота над його виконанням розпочалася в середині 60-х років ХХ ст. У 1969–1970 рр. проєкт активно обговорювали на сторінках «Літературної України». Тож підготовка видання п'ятдесятитомного (у 52 книгах) «Зібрання творів» Франка тривала майже два десятиліття і вимагала значних зусиль видавців, організаторів видавничої справи і насамперед колективу науковців-упорядників, зокрема істориків і літературознавців Інституту суспільних наук, які брали участь в упорядкуванні чотирьох томів. Історики інституту Ярослав Ісаєвич (редактор тому), Віталій Гавриленко, Володимир Грабовецький, Ярослав Грицак, Григорій Ковальчак, Ігор Мицько, Віталій Нечитайло, Ярема Полотнюк, Феодосій Стеблій, Степан Трусевич впорядкували 46-й том у двох книгах (історичні праці), а працівники відділу української літератури Роман Кирчів, Микола Родько, Степан Трофимук, Ігор Моторнюк, Григорій Нудьга і Любомир Сенік під керівництвом Степана Щурата уклали і підготували 26-й, 27-й і 28-й томи (літературно-критичні праці письменника 1876–1892 рр.). Загальний обсяг підготовлених співробітниками Інституту суспільних наук чотирьох томів сягав майже ста друкованих аркушів. 10 квітня 1974 р. на засіданні Бюро відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР під час розгляду питання про хід підготовки п'ятдесятитомного видання творів І. Франка було стверджено, що ця робота в основному завершена. Зазначили, зокрема, що Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка підготував 38 томів, Інститут суспільних наук – 4; Інститут історії – 2; Інститут економіки – 2; Інститут філософії – 1; Львівський державний університет ім. І. Франка – 3 томи. Проте через відсутність паперових лімітів видання своєчасно не розпочалося. І лише у 1974 р. видавництво «Наукова думка» приступило до практичного виконання цього капітального задуму, хоча жоден з томів ще не був переданий до видавництва, не було розроблено й уточнених графіків проходження томів через редколегію, вчену раду та подачі їх до видавництва. Щобільше, як було зазначено у постанові згаданого засідання, з огляду на те, що з часу підготовки перших томів пройшло понад п'ять років, «виникла потреба дещо доопрацювати підготовлені до друку томи». Кожен з томів проходив в Інституті літератури АН УРСР як на відділі, так і на редколегії повторне обговорення. Було створено контрольну текстологічну комісію, яка провела велику роботу щодо перевірки підготовлених томів та надання практичної допомоги упорядникам. Було розширено склад редколегії. Схваливши роботу Інституту літератури АН УРСР, Бюро

¹ Легкий М. Ювілей Франка. Літературний Львів (Львів). 2005. № 1. С. 21.

відділення одночасно зобов'язало дирекцію інституту «вжити заходів для завершення підготовки томів до друку з тим, щоб забезпечити вихід у світ п'ятдесяти томного видання не пізніше 1981 р. – до 125-річчя з дня народження І. Франка»². Однак видрук томів завершився у 1986 р., а у 1988 р. видання було відзначене Державною премією Української РСР ім. Т. Г. Шевченка і нагород удостоїли тільки науковців Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, «котрі зробили найбільш вагомий внесок у загальну справу: М. Бернштейн, Н. Вишневська, Б. Деркач, І. Дзевєрін, О. Засенко, О. Мишанич, Ф. Погребенник, М. Яценко»³. Цікаво, що серед лауреатів не виявилось жодного представника інших установ, які спільно готували зібрання, очевидно, тому, що основне навантаження лягло на співробітників Київського інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, які були головними упорядниками, авторами коментарів, науковими редакторами більшості томів⁴. Однак доводиться визнати, що вагомому внеску літературознавців Інституту суспільних наук АН УРСР у вищезгаданий спільний проєкт їхні київські колеги воліли не помічати⁵. Судячи з акту передачі підготовлених томів творів І. Франка з архіву Інституту суспільних наук АН УРСР, які 17 вересня 1975 р. з рук вченого секретаря інституту І. Патера прийняв відповідальний секретар редколегії з видання творів І. Франка старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Ф. Погребенник у присутності одного з упорядників названих томів Л. Сеніка, літературознавці ІСН передали до Києва не три, а чотири томи підготовлених до друку праць письменника. На жаль, не вдалося встановити долі 40-го (за тодішньою нумерацією) тому, упорядниками якого були Р. Кирчів, С. Щурат, Л. Сенік, М. Вальо, М. Родько, Г. Нудьга, І. Моторнюк, Л. Мельничук, З. Нестер, С. Трофимук⁶. Л. Сенік пізніше згадував: «Ще до розгрому [відділ літератури Інституту суспільних наук АН УРСР був ліквідований у 1975 р. – О. Л.] колектив підготував чотири томи творів Івана Франка до 50-томного видання його творів. Щоправда наші коментарі вже в Києві були спотворені дописанням ярликів до цілої низки прізвищ, в текстах, звірених з першими публікаціями і з точним дотриманням повноти, зроблено купюри, навіть без обов'язкових, як прийнято, квадратних дужок. При тому були вивезені всі чистові варіанти томів, щоб таким чином не дати підстав працівникам відділу якось опротестувати грубі редакційні правки»⁷.

Відомо, що повні видання творів класиків української літератури у всі часи завжди були справою дуже складною для виконавців, зважаючи на специфіку суспільно-політичних, соціально-економічних і науково-організаційних умов. Це наочно засвідчує й історія з підготовкою до друку і публікацією 25-томного видання творчого

² Науковий архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 13. Спр. 706. Арк. 70–71.

³ Бондар М. Нова українська література. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75 / відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 2003. С. 140.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Акт передачі томів творів Івана Франка з архіву Інституту суспільних наук АН УРСР. 17 вересня 1975 р. (Копія). Власний архів автора.

⁷ Сенік Л. Григорій Нудьга – вчений в царстві безправ'я. *Парадигма*: зб. наук. праць / ред. кол.: М. Ільницький (відп. ред.) та ін. Львів, 2013. Вип. 7. С. 28.

доробку І. Франка, який планували випустити у світ 1941 р. до 25-річчя з дня його смерті і до 85-річчя з дня народження.

Метою цієї статті є дослідження проблеми, яку оминали історики й літературознавці, хоча сучасна українська наука має великі здобутки у вивченні творчої спадщини І. Франка⁸. Вперше говорити про це я спробував у 2005 р., однак тема потребує дальшого ґрунтовного дослідження у зв'язку з виявленням нових фактів. Стаття ґрунтується на критично осмислених архівних документах і матеріалах та спогадах. Введення їх у науковий обіг дає змогу точніше реконструювати історію видання 25-томної збірки творів письменника, повніше окреслити внесок львівських учених у його підготовку, що надає публікації новизни й актуальності.

Науково-видавничий проєкт 1940–1941 рр. був детермінований не стільки вищезгаданими «ювілейними» датами, скільки суспільно-політичними обставинами, що виникли в Західній Україні після її приєднання в 1939 р. до СРСР. За словами видатного бібліографа, останнього директора бібліотеки НТШ (1938–1944) Володимира Дорошенка, видання двадцятип'ятитомника І. Франка мало засвідчити, що «... радянська влада шанує культурні надбання Західної України та заслуги тих діячів, які боролися за кращу долю свого краю, бо й сама ця влада, мовляв, на те й прийшла, щоб визволити єдинокровних братів з-під кормиги польських панів і капіталістів – духовної і економічної»⁹. Відповідна протокольна постанова політбюро ЦК КП(б)У¹⁰ і рішення Президії АН УРСР на початку 1940 р. спрямували зусилля вчених Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР на розв'язання проблеми – «дати широким радянським читачам перше науково вивірене видання художніх творів і вибраних літературно-науково-критичних праць І. Франка»¹¹.

У наказі від 16 травня 1940 р. Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зазначено: «Нам треба ... напружити всі сили і дати українському народові спопуляризувати до ювілею цінну літературну спадщину Івана Франка»¹². Це завдання стало центральним, найважливішим у тематичному плані інституту на 1940 р. Згідно з

⁸ Див.: Легкий М., Пилипчук С. З останнього десятиліття франкознавства. Слово і час (Київ). 2008. № 10. С. 21–31; Нахлік Є. Сучасний стан франкознавчих досліджень і проблема створення Інституту Івана Франка НАН України. Слово і час. 2011. № 8. С. 38–48.

⁹ Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імени Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. Нью-Йорк; Філядельфія, 1951. С. 48.

¹⁰ Протокольна постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1940 р. зобов'язувала Держлітвидав УРСР видати до травня 1941 р. повне зібрання творів Івана Франка, а Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «взяти участь у підборі та перевірці текстів творів» письменника. Тоді ж було затверджено редколегію видання у складі академіка О. Білецького, академіка М. Возняка, академіка О. Корнійчука, академіка К. Студинського, Й. Лисенка, І. Кобелецького, І. Кологойди. Див.: Історія Національної академії наук України (1938–1941). Документи і матеріали / упоряд.: В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська та ін.; редкол. О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2003. С. 243; Пізніше склад редколегії поповнився за рахунок академіків А. Кримського і П. Тичини, а також заступника директора Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Д. Кошиці.

¹¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI-д. Спр. Г-1. Арк. 235.

¹² Там само. Арк. 243.

цим наказом практично вся робота з підготовки наукової перевірки текстів, складання наукового апарату видання концентрувалася у Львівському відділі – філіалі Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, що розпочав свою діяльність 1 лютого 1940 р. під керівництвом фундатора наукового франкознавства академіка Михайла Возняка¹³. Головну частину підготовчої праці виконували наукові співробітники відділу, зокрема Кирило Студинський, Михайло Тершаковець, Марія Деркач, Яким Ярема, Володимир Радзикович, Михайло Соневицький, Степан Щурат, Григор Лужницький, Юрій Стефаник, Іван Романченко, Ярослав Чума, Докія Приступа, Веніамін Гуфельд, а також старший науковий співробітник львівського відділу Інституту мовознавства АН УРСР Василь Сімович, якого було призначено відповідальним мовним редактором видання. Так, не вельми чисельний колектив львівських виконавців складався переважно з відомих галицьких літературознавців, членів НТШ. Залучені до видавничої групи, відряджені з Києва 27-річний колишній аспірант Київського державного університету, член КП(б)У В. Гуфельд і викладач школи Київської особливої військової округи Д. Приступа, очевидно, були покликані насамперед забезпечити відповідну ідейно-політичну витриманість у роботі новоствореного відділу. Про недовіру київських чиновників до галицьких вчених свідчило, зокрема, й те, що В. Гуфельда відразу призначили заступником завідувача відділу. 1 лютого 1940 р. наказом Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка саме В. Гуфельда спільно з М. Возняком зобов'язали скласти тематичний і робочий план львівського відділу на 1940 р. і доручили надіслати їх директорові інституту до 1 березня 1940 р.¹⁴

Рішенням дирекції Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка підготовка до друку 20-ти з 25-ти томів була фактично персонально закріплена за львів'янами. За ухвалою урядової редакційної колегії головними редакторами ювілейного видання і відповідальними науковими консультантами-керівниками всього колективу упорядників були призначені академіки О. Білецький і М. Возняк¹⁵. На середину травня 1940 р. редакційна колегія затвердила розроблені академіками Білецьким і Возняком проспект та інструкцію цього видання¹⁶. На них покладалося наукове керівництво всією підготовчою роботою, визначення «найавторитетніших» редакцій творів Франка,

¹³ Там само. Арк. 241–242. Від початку свого існування Львівський відділ, очолюваний М. Возняком, поділявся на чотири дослідницькі групи: а) з вивчення історії української літератури XIX – початку XX ст. (керівник – академік К. Студинський); б) шевченкознавства (керівник – академік В. Щурат); в) франкознавства (керівник – академік М. Возняк); г) радянської української літератури (керівник – С. Тудор). Спершу у відділі було четверо керівників груп: троє виконували обов'язки старших (М. Тершаковець, Я. Ярема, М. Деркач) і п'ятеро молодших наукових співробітників, серед яких: Ю. Стефаник, Г. Лужницький, С. Щурат, Д. Приступа, Я. Чума (Див.: Історія Національної академії наук України (1938–1941). Документи і матеріали. С. 245). Згодом у відділ на наукові посади зарахували В. Радзиковича, М. Соневицького, І. Романченка. Всього в науковому штаті відділу налічувалося 16 осіб.

¹⁴ Історія Національної академії наук України (1938–1941). Документи і матеріали. С. 245–246.

¹⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI–д. Спр. Г-1. Арк. 236.

¹⁶ Там само. Арк. 235.

що повинні стати основою видання, розроблення принципів складання наукового апарату, покажчиків і принципів усієї наукової праці над текстами творів¹⁷.

Відповідальними за точне виконання урядового завдання, за керівництво усією поточною роботою з підготовки видання від Інституту української літератури в Києві призначили завідувача відділу української літератури XIX століття І. Стебуна, від львівського відділу – заступника завідувача В. Гуфельда¹⁸. Вони мали розробити календарний графік для всього обсягу роботи, затвердити його і суворо дотримуватись.

Окрім головних редакторів видання, були визначені редактори окремих томів, які мали розподілити тексти томів між бригадою наукових співробітників, допомагати їм у роботі, здійснювати щоденне наукове керівництво і домагатися, щоб тексти були підготовлені високоякісно і сумлінно. Планувалося, що редакторами видання стануть: В. Радзикович та І. Стебун (томи I–V – всі твори, крім першої редакції повісті «Петрії й Довбушуки», та частина VIII тому (повість «Гутак»)¹⁹; професор В. Сімович і ст. науковий співробітник Д. Копиця (закінчення V тому; перша редакція повісті «Петрії й Довбушуки»), томи VI, VII, частина тому VIII (повість «Основа суспільності»), частина тому IX (друга редакція повісті «Петрії й Довбушуки» та тому XI)²⁰; професор Я. Ярема і член урядової редколегії Юрій Кобилецький (томи VIII, X, XII, XIV, XV)²¹; академік К. Студинський і В. Гуфельд (том XXIV)²², академік М. Возняк (томи XIX–XXII)²³.

Редагування, наукову підготовку текстів і складання наукового апарату п'яти томів залишили на киян: том XXIII (редактор Ю. Кобилецький, упорядник Й. Куп'янський) і томи XVI–XVIII та XXV (редактор О. Білецький, упорядники А. Гозенпуд, І. Журавська)²⁴.

Під час підготовки ювілейного видання перед колективом укладачів і редакторів постали численні труднощі. Адже за життя письменника, та й після його смерті до 1940 р. українські видавці не спромоглися видати більш-менш повного зібрання творів (нагадаємо, що 30-томне харківське видання 1924–1931 рр., здійснене під редакцією Сергія Пилипенка й Івана Лизанівського, охоплювало головню художню спадщину Франка)²⁵. У зв'язку з підготовкою до відзначення 10-х роковин від дня

¹⁷ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI–д. Спр. Г-1. Арк. 236.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Науковою підготовкою текстів цих томів займалися: С. Щурат, Г. Лужницький, М. Савицька, Я. Чума, Ю. Стефанік.

²⁰ Для роботи над підготовкою текстів цих томів залучили: М. Тершаковця, М. Берштейна, О. Кисельова.

²¹ Для роботи над науковою підготовкою текстів цих томів залучили: М. Деркача, Д. Приступу, Г. Лужницького.

²² Науковою підготовкою текстів цього тому займався В. Гуфельд.

²³ Науковою підготовкою текстів цих томів займалися: М. Соневіцький, М. Русанівський, Є. Кирилук.

²⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI–д. Спр. Г-1. Арк. 238.

²⁵ Горак Р. Іван Лизанівський. Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. Львів: Каменяр, 2003. Вип. 3. С. 328.

смерті І. Франка Наркомат освіти УРСР ухвалив видати його твори у 40 томах. Однак, як виявилось, за такий короткий час підібрати на 10 томів матеріал з великої кількості літературно-критичних і науково-публіцистичних праць письменника і належно їх прокоментувати було неможливо. Щобільше, перше радянське зібрання творів Франка у 30-ті роки виявилось недосконалим, бо тексти добирали без належної критичної перевірки, з численними текстологічними порушеннями, хоча воно й користувалося величезною популярністю. До того ж у цьому виданні «майже відсутні коментарі до творів Франка, що теж є недоліком»²⁶.

Отже, нове, ювілейне 25-томне видання мало бути опертим на останніх прижиттєвих «найавторитетніших» виданнях письменника. Виконавцям доводилося розшукувати, читати і перечитувати тексти, зіставляти різні видання, встановлювати авторський текст, усувати необґрунтовані редакційні виправлення, інші спотворення неавторського характеру, нав'язані цензурою або видавничими редакторами, осмислювати великий масив дотичних джерел тощо. Брало до уваги й те, що не всі прижиттєві публікації художніх творів І. Франка мали єдині редакції: їх друкували за різними текстами. Все це вимагало значної науково-пошукової та аналітичної текстологічної роботи. М. Соневицький, зокрема, згадував: «Я дістав номінацію на старшого наукового співробітника у відділі Інституту літератури Академії наук УРСР, обклався рукописами Франкових перекладів, які не раз тяжко було вчитати, особливо з тих часів, коли писав паралізованою лівою рукою, давав на передрук на машинці секретарці-єврейці, присланій із Києва, порівнював переклади з оригіналами, досліджував і підготовляв матеріал для видання тому Франкових перекладів»²⁷.

Отже, кожен упорядник повинен був точно звірити текст із першоджерелом, а редактор тому – перевірити і проконтролювати якість наукової підготовки тексту або організувати взаємоперевірку силами членів бригади. Кожний твір, текст якого готували до друку, мусив бути звірений з друком, прийнятим редакцією за основу, не менше двох разів. Після підготовки тексту науковий працівник, якому доручали той чи той том, був зобов'язаний вибрати і скласти список слів, що потребують пояснення (західноукраїнських діалектизмів, полонізмів, малозрозумілих іншомовних слів тощо), і дати до кожного з цих слів лаконічне тлумачення. Редактор тому перевіряв повноту вибору слів і правильність їхнього пояснення. Наукові співробітники, згідно з інструкцією, складали до кожного тому покажчики: власних імен, географічних назв, історичних подій та імен з короткими поясненнями до найменш відомих, а редактор знову мав проконтролювати цю роботу. Остаточний текст, науково перевірений, з тлумаченням слів, алфавітним покажчиком і науковими примітками до кожного тому редактор (після позитивного висновку щодо готовності) мав здати відповідальному редакторові видання: у Львові – академікові М. Возняку, у Києві – академікові О. Білецькому. Відповідальні редактори переглядали та оцінювали кожен том і здавали його літредактору, який здійснював редакцію текстів Франка та допоміжного апарату. Літредактор усі сумнівні місця погоджував з відповідальними редакторами видання.

²⁶ Кисельов О. І. До питання про принципи видання творів Івана Франка. Вісник Академії наук Української РСР (Київ). 1951. № 12. С. 53.

²⁷ Соневицький М. Спогади старого педагога / упоряд. та ред., післям. й комент. С. Яреми. Львів, 2001. С. 53.

Після літредакції відповідальний редактор перевіряв кожний том ще раз. Якщо рукопис вважали готовим, то відповідальний редактор підписував його до друку, і тільки після цього його можна було здати до видавництва. Тоді редактори і наукові працівники здійснювали коректуру своїх томів.

Львівські літературознавці відразу активно включилися в роботу з реалізації плану видання творів І. Франка. У матеріалах відділу про виконану роботу «по день 9 травня 1940 р.» знаходимо звіт М. Тершаковця, у якому вчений зазначає: «Досі зробив я звірку тексту “Захара Беркута”, надрукованого в “Зорі” в 1883 р. з текстом відбитки з “Зорі” і звірку тексту відбитки з “Зорі” з текстом II видання (“Видавнича спілка”) і текстом “Руху” та став виписувати різниці в текстах I і II видання. Зробив звірку тексту “Перехресних стежок”, надрукованих у Літературно-Науковому Вістнику ... та став звірювати і виписувати різниці в текстах “ЛНВ”, відбитки з ЛНВ і вид. “Руху”. Порівняв тести “Воа constrictor” I редакції, надрукований у “Громадському Друзі”, “Дзвоні”, “Молоті” і передрукований (з деякими змінами) у “Зорі” в 1884 р. з текстом II редакції з 1907 (“Видавнича спілка”) і проробив спостереження про різниці в текстах обох редакцій. Тепер приготую словничок і коментар до тексту “Захар Беркут”»²⁸. В. Радзикович інформував, що він працював над третім томом проєктованого ювілейного видання, зіставляючи і порівнюючи тексти оповідань до третього тому («Маніпулянтка», «До світла», «Борис Граб», «дріада», «Гава», «Гава і Воркун», «Гершко Голдмахер», «Геній», «На лоні природи», «Між добрими людьми», «Казка про добробут», «Як то згода діло будувала», «Свиня», «Без праці», «Ріпка», «Задля правника», «Історія кожуха», «Панщизняний хліб», «Наша публіка», «Свинська конституція», «Як пан собі біди шукав», «Звірячий бюджет»). Одночасно вчений нотував: «зараз у зв'язку з новою інструкцією працюю над виясненням слів та імен, що приходять у тексті, приготую словничок і коментар. В найближчих днях приступаю до остаточної редакції тексту»²⁹. С. Щурат, який готував перший том видання, до 9 травня 1940 р. опрацював бібліографію оповідань, провів необхідну текстологічну роботу, з'ясував редакції оповідань, призначених до друку³⁰.

Усю цю роботу вчені виконували в шаленому темпі. Перші томи планували передати до друку не пізніше 5 липня 1940 р., а далі щодаки упорядники й редактори мали здавати кожен наступний том³¹ аж до 1 січня 1941 р., хоч із переважно незалежних від львівських літературознавців причин 20 томів передали лише в червні 1941 р.

Велику плутанину в роботу вносила відсутність чіткої інструкції щодо мовно-правописного редагування творів. Як свідчить М. Возняк, 27 квітня 1940 р. було затверджено «Інструкцію до видання ювілейного зібрання творів Івана Франка», п'ятий пункт якого ставив вимогу: «Тексти всіх творів цього видання друкуються сучасним діючим правописом української мови. Відхилення від нього допускаються лише при підготованні поетичних творів в тих випадках, коли додержання сучасного правопису пошкодило б ритмові та римі віршів. Прозаїчні тексти друкувати обов'язково

²⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI–д. Спр. Г-1. Арк. 159.

²⁹ Там само. Арк. 159–160.

³⁰ Там само. Арк. 160.

³¹ Там само. Арк. 240.

за останніми редакціями, що їх редагував сам Франко, як правило, зберігаючи мову, фразеологію і стиль самого Франка, ні в якому разі не міняючи його мови. Слова незрозумілі, рідкі діалектизми тощо пояснювати або в під текстових поясненнях, або, створюючи при кожному томі словничок незрозумілих слів, в кінці даного тома»³². На початку травня 1940 р. в листі до заступника директора Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР львівські літературознавці просили негайно надіслати їм поширену інструкцію щодо мовної редакції текстів Франка, оскільки «виникає цілий ряд питань (наприклад, чи внести в словники діалектизми, що дуже часто зустрічаються в діалогах, чи давати в перекладі ті місця Франкових статей, що мають великі уступи писані польською мовою і т. і.)...»³³. М. Возняк і В. Сімович намагалися залагодити проблему мовного редагування самотужки, але вони мали на неї принципово різні погляди. Академік Возняк дотримувався історичного підходу – максимальне наближення тексту до видань, які публікувались при житті письменника, без найменших змін, за винятком етимологічних текстів, їх треба передавати фонетично. В. Сімович, який мав чи не найбільший редакторський досвід видання текстів письменника, прагнув звузити діалектний фон його творів, якщо він не мав спеціального стилістичного навантаження. Вчений прагнув осучаснити мову Франка до загальноприйнятої літературної мови, орієнтуючись на відоме висловлювання письменника 1896 р. у післямові до другого видання «Лиса Микита»: «Я дбав про те, щоб мова ... не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя все таки не разила й українців (себто наддніпрянців) і наближувалася до тої спільної галичанам (себто західним українцям) і українцям (східним українцям, наддніпрянцям) літературної мови української, котрої витворення дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою»³⁴. По смерті В. Сімовича Святослав Гординський, потрактовуючи ставлення вченого до принципів мовного редагування літературних творів, писав: «Взагалі Василь Сімович зовсім погоджувався з поглядом, що в виданнях строго наукових тексти треба залишати незмінними, але в виданнях популярних, і то для молоді, слід перестерігати правил загальної літературної мови і якомога наближати до неї даний твір, бо ж читач на таких творах саме й учиться та виробляє свій літературний смак»³⁵.

Аргументи видатного мовознавця виявилися переконливими, і на засіданні редакційної комісії у складі академіка А. Кримського, академіка М. Возняка, професора В. Сімовича і Д. Копиці, підтримала (хоч і з певними застереженнями) концепцію В. Сімовича³⁶. Це було зроблено 10 червня 1940 р., коли робота над

³² Возняк М. Про принципи видання творів І. Франка. Вісник Академії наук Української РСР. 1951. № 7. С. 51.

³³ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 55. Спр. 246. Арк. 12.

³⁴ Франко І. Хто такий «Лис Микита» і звідки він родом. Іван Франко. Зібрання творів: у 50-ти т. / відп. ред. Є. П. Кирилук. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 4. С. 67.

³⁵ Гординський С. Василь Гординський, людина і вчений. Наші дні (Львів) 1944. Квітень–травень. С. 5.

³⁶ У 1942 р. В. Сімович у своїй рецензії на одинадцять (1941) краківське видання «Лиса Микита» вказував, оцінюючи суперечності авторської мовно-правописної практики І. Франка, що, з одного боку, «кожне нове видання Франкових творів, що виходило під його рукою, має підправлену мову в дусі єдиної літературної мови для українців усіх земель ... Франко, де

підготовкою видання була в розпалі³⁷. «Але не так легко, – визнавав М. Возняк, – можна було редакційним працівникам розібратися у тому хаосі, який виникав у результаті компромісного становища в справі мовного оформлення творів Франка в ювілейному виданні. Таким чином, ще в 1941 р. напередодні виходу в світ двадцятип'ятитомного видання довелося знову готувати записку “Про мовно-правописне оформлення ювілейного видання творів Франка”. Її зробив професор В. Сімович, а зауваження до неї подав академік Кримський»³⁸.

За чистотою і правильністю мови стежили спеціально надіслані з Києва літредактори, які усували всі відхилення від визначеного вгорі канону. Окрім того, всі твори Франка разом із белетристикою мали пройти політичну цензуру³⁹.

Додаткові труднощі створювала та обставина, що робота над виданням поєднувалася з виконанням інших планових навантажень: підготовкою індивідуальних монографій, присвячених творчості І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, Ю. Федьковича, О. Кобилянської та ін., а також участю в громадсько-політичному житті. Упорядників, як і інших львівських науковців, залучали разом з комуністами до навчання в системі партійної і комсомольської політосвіти, самостійного вивчення історії ВКП(б), біографій Леніна і Сталіна. Для цього організували лекції, доповіді, політінформації і вимагали їхніх обов'язкових відвідувань. Негативні наслідки мала перевантаженість педагогічною роботою: майже всі учасники проекту одночасно працювали у вищих навчальних закладах (переважно у Львівському університеті), а сумісники зазвичай працювали на обох роботах на повну ставку. Не всім вдавалося витримати таке навантаження, траплялися випадки, коли дирекція Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка «у зв'язку з негайною потребою закінчення роботи по підготовці до друку творів І. Франка» переривала відпустки виконавців. За таких обставин окремі співробітники львівського відділу прагнули або звільнитися з роботи, або залишитися працювати на пів ставки.

Наприкінці листопада 1940 р. подала заяву на звільнення з роботи залучена до підготовки видання молодша наукова співробітниця Докія Приступа, мотивуючи це неможливістю поєднувати працю в академічній установі з одночасним виконанням навчального навантаження у Львівському педінституті і роботою на посаді завідувача кабінету мов і літератури в Інституті вдосконалення вчителів. Очевидно, таке рішення

міг, змінював західноукраїнські народні чи архаїчні форми наддніпрянськими, викидав полонізми, русизми чи церковізми, старі слова, що вийшли чи виходили з ужитку, підмінював новими, архаїчні дієприкметникові конструкції розв'язував окремими реченнями чи ставив замість них прикметники з відповідними наростками. ... Правда, стежачи за цією роботою поета, можна тут та там помітити деякі недоліки, неконсеквенції – бо ж Франко робив усю цю роботу «наприханці», він не мав ніколи часу, але ж головна лінія праці – помітна ...». З іншого ж – Франко постійно дбав про збереження у мові особливостей галицько-руського наріччя, залишаючи для колориту «місцеві галицькі вислови та фрази» / Сімович В. «Лис Микита» в новім одягу. Наші дні. 1942. Вересень. С. 10; Франкіана Василя Сімовича / упоряд., передм. та прим.: М. Білоус, З. Терлак. Львів, 2005. С. 205; Цит. за: Ціхоцький І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації). Львів: Вид. центр ЛНУ імені І. Франка. 2006. С. 8.

³⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 256. Арк. 6.

³⁸ Возняк М. С. Про принципи видання творів І. Франка. С. 51.

³⁹ Дорошенко В. Огнище української науки... С. 48.

спровокувала догана за спізнення на роботу «на 10 хвилин без поважних причин» (наказ заступника завідувача відділу В. Гуфельда від 17 жовтня 1940 р.)⁴⁰. 10 листопада 1940 р. дозвіл перейти на пів ставки одержав Ю. Стефанік, який висловив бажання працювати на повне навантаження у Львівському ветеринарному інституті⁴¹. З різних, від нього незалежних причин⁴², Ю. Стефаніку не вдалося до кінця 1940 р. повністю закінчити роботу над підготовкою до друку п'ятого тому видання⁴³. До того ж ще у лютому 1940 р. молодого вченого включили до складу колективу київських науковців з Інституту української літератури, який готував видання творів його батька – В. Стефаніка. Ю. Стефаніка в лютому-березні 1940 р. відрядили на місяць до Києва для встановлення текстів листування В. Стефаніка з Софією Окуневською-Морачевською і Вацлавом Морачевським, а також зобов'язали зібрати всі новели, автобіографічні та інші праці, що не ввійшли до жодного попереднього книжкового видання. Пізніше Ю. Стефанік одночасно збирав і опрацьовував листування В. Стефаніка з І. Франком, Л. Бачинським, В. Шухевичем та ін., готував коментарі до них, з'ясовував їхню хронологію, а також написав біографію батька, яку здав до друку в «Гослитиздат» в Москві, кілька газетних статей про життя і творчість письменника⁴⁴.

Несприятливий морально-психологічний клімат у відділі створювали дисциплінарно-каральні заходи, спрямовані на виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ». Згідно з цим указом, у львівських відділах київських інститутів АН УРСР запроваджували пильний контроль за дотриманням режиму робочого часу, а за прогул чи тривале запізнення на працю погрожували суворим покаранням аж до ув'язнення. З 1 липня 1940 р. у всіх львівських відділах київських академічних інститутів завели журнали реєстрації приходу і відходу з роботи кожного працівника (окрім завідувачів). Завідувачі відділів зобов'язувалися подавати письмову інформацію керівництву львівської філії АН УРСР про всі випадки неявки на роботу «не пізніше другого дня»⁴⁵. Прогул без поважних причин, згідно з указом від 26 червня 1940 р., карали виправно-трудовими роботами за місцем праці терміном до 6 місяців з вирахуванням до 25 % заробітної плати. Крім кримінальної відповідальності, осіб, засуджених за цим указом, карали ще й адміністративно. Порушники втрачали

⁴⁰ ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 255. Арк. 11, 14.

⁴¹ Там само. Спр. 252. Арк. 11.

⁴² У вересні 1940 р. органи НКВС запроторили Ю. Стефаніка до тюрми за підозрою в належності до ОУН. Науковця тягали на допити, але від більших неприємностей його врятував К. Студинський – депутат Верховної Ради СРСР. Стараннями академіка Ю. Стефанік був звільнений і в листопаді 1940 р. поновлений на своїй посаді у відділі з виплатою зарплатні за вимушений прогул (Див.: Луцький О. Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. Львів. 2005. Вип. 13. С. 406).

⁴³ Національна бібліотека імені В. І. Вернадського НАН України. Інститут архівознавства. (далі – НБУВ. Інститут архівознавства). Ф. 244. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 21.

⁴⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI–д. Спр. Г-1. Арк. 161–162.

⁴⁵ НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 4.

безперервний стаж, а також право на допомогу в разі тимчасової непрацездатності протягом шести місяців від дня оголошення вироку.

Попри те, в установах АН УРСР шукали можливостей виходу із законодавчої «облоги», оскільки ставка на беззастережне адміністрування користі не приносила. Львівські вчені і без такого «стимулювання» цілком свідомо працювали над виконанням почесного видавничого проєкту. У жовтні 1940 р. у львівському відділі Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка старшим науковим співробітникам, які займалися педагогічною діяльністю, дозволили відлучатися з місця основної праці у певні години за індивідуальним графіком з тим, щоб години відлучення з роботи вони відпрацювали в той самий день, тобто після 18 години 30 хвилин⁴⁶. Однак виконання всіх розпоряджень, пов'язаних з дрібничковою регламентацією режиму праці відповідно до указу від 26 червня 1940 р., було пов'язане зі стресовими ситуаціями. 17 жовтня 1940 р. В. Радзикович у заяві на ім'я В. Гуфельда писав: «Не зважаючи на мої заяви і просьби я не міг добитись поки що звільнення моїх обов'язків в Інституті вдосконалення вчителів. Після проведеної відлучки завтрашнього дня мушу працювати там від 15 годин починаючи. Дуже прошу мені це якийсь ще час дозволити (до пори підшукування заступника). Якщо б мої просьби не можна було задовольнити, прошу звільнити мене від обов'язків робітника в Інституті літератури»⁴⁷. До звільнення, проте, справа не дійшла.

Львівським науковцям доводилося працювати понаднормово. Траплялися випадки, коли дирекція Інституту української літератури у зв'язку з нагальною потребою закінчення роботи з підготовки до друку творів І. Франка переривала профвідпустки виконавців.

Виразний дискомфорт у роботу вносив і побут. Гострий товарний дефіцит, який панував в СРСР, постійні перебої в державній торгівлі із постачанням навіть основних продуктів харчування (особливо взимку 1940 р., коли у львівських крамницях стояли довгі черги, часто з ночі, за найнеобхіднішим, наприклад, за хлібом, не кажучи вже про якісний одяг чи взуття) перетворилися для багатьох науковців на серйозну проблему, що забирала час, виснажувала морально й фізично⁴⁸. Посадові оклади (450 крб для молодшого і 650 крб для старшого наукового співробітника) не забезпечували належного рівня життя сім'ям науковців, стимулюючи до пошуку додаткових джерел існування, зокрема сумісництва. Праця в кількох місцях забезпечувала краще, зарплати ж у відділі вистачало лише на найнеобхідніше.

Постійну напругу створювала репресивна політика тоталітарного режиму, всеохопна атмосфера страху й непевності у завтрашньому дні⁴⁹. Вістря боротьби радянських органів державної безпеки було спрямоване проти національно-визвольного руху в західних областях. Під контроль НКВС потрапила майже вся українська інтелігенція,

⁴⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 252. Арк. 16–17.

⁴⁷ Там само. Спр. 248. Арк. 7.

⁴⁸ Уявлення про тодішні умови життя і побуту науковців дає відділівське клопотання від 8 лютого 1941 р. до Львівського управління індивідуального пошиття взуття, у якому заступник керівника відділу В. Гуфельд і секретар відділу С. Матіяшек писали: «Прохаємо Вашого дозволу на індивідуальне замовлення взуття для 17 співробітників Інституту укр. літератури АН УРСР». (ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 246. Арк. 24).

⁴⁹ Див.: Ждан М. Б. Педагогічна діяльність Володимира Радзиковича. Володимир Радзикович: Ювілейний збірник. Клівленд, 1966. С. 35.

серед неї і науковці як реальні і потенційні вороги радянської влади⁵⁰. У Львові продовжувалися безконечні арешти, люди зникали один за одним, і ніхто не міг бути певним у своєму майбутньому. За два роки радянський режим сповна виявив свою антинаціональну й антигуманну сутність, дискредитувавши себе в очах більшості населення регіону. Навіть академік М. Возняк, який, наївно сподіваючись на новий старт для української культури, силував себе ступати в ногу з радянською дійсністю, змушений був визнати: «Якщо б проснувся Шевченко і побував у Києві, то втік би звідти, бо української мови там не почув, а побачив продовження нищення української культури російською...»⁵¹. Однак, попри різні розчарування, академік продовжував триматися прорадянської орієнтації, а в роки німецької окупації Львова, як свідчать очевидці, чекав на повернення радянської влади і ніколи цього особливо і не приховував⁵².

Політичні умови не давали змоги об'єктивно досліджувати спадщину І. Франка. Чимало його творів не публікували з цензурних причин. Примітки, наукові коментарі до текстів потрібно було готувати, зважаючи на тодішні ідеологічні оцінки в СРСР. Проте за всіх перешкод львівські вчені свої зобов'язання щодо термінів науково-видавничого проєкту спершу успішно виконували. До середини серпня 1940 р. львівський відділ передав на опрацювання літературним і науковим редакторам 12 томів⁵³. Під час підготовки видання було укладено договори з окремими львівськими вченими про переклад творів І. Франка з іноземних мов на українську. Перекладачі (Пилип Деркач, Михайло Рудницький, Володимир Дорошенко) зобов'язувалися здати роботу в зазначені терміни і перевірити переклади після видруку на друкарській машинці⁵⁴. Своєю чергою керівник відділу зобов'язувався сплачувати перекладачеві за переклад 150 карбованців за один авторський аркуш⁵⁵. П. Деркач, чи не найсумлінніший щодо термінів, відповідав за переклади з польської і німецької мов, В. Дорошенко – з польської, М. Рудницький – з угорської⁵⁶. Зокрема, П. Деркач перекладав з польської мови статті І. Франка: «Нове видання творів Шекспіра», «Купець венецький», «Вистава Шекспіра», «Сила землі в сучасному романі», «Український театр в Галичині», «Леся Українка», «Шекспір в українців», «3 ділянки науки і літератури», «Нариси з історії української літератури в Галичині», «Степ», «Веселка», «Українська альманахова література», «Доповіді Маріяма про бельгійську літературу», «Ян Каспровіч», театральні рецензії 1888, 1889, 1890, 1892, 1898 рр. та ін.; з німецької: «Українська література», «Галицько-українські народовці і радикали», а також виконав переклад іноземних цитат зі статті «Із секретів поетичної творчості». В. Дорошенко перекладав статті І. Франка з польської мови: «Т. Шевченко в освітленні пана Урсина», «Поетичні твори

⁵⁰ Даниленко В. Ліквідація польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні. Український історичний журнал (Київ). 2006. № 3. С. 121.

⁵¹ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали / упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький; ред. кол. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. Київ, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 295.

⁵² Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. Харків; Нью-Йорк, 2001. Т. 1: В Україні. С. 390.

⁵³ Перші томи ювілейного видання творів Івана Франка. Вільна Україна (Львів). 1940. 15 серпня. С. 4.

⁵⁴ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 247. Арк. 16.

⁵⁵ Там само. Арк. 17.

⁵⁶ Там само. Спр. 246. Арк. 2–19.

Шевченка», «Легенда про Пилата»; «Безглузде воркотіння Червоної Русі», а також цитати у статтях І. Франка про Т. Шевченка.

Підготовка до друку літературно-критичних матеріалів, які раніше не входили до зібрання творів Франка, приносила особливо багато клопотів упорядникам. Майже відразу виявилися проблеми при перекладі літературно-критичних праць, розкиданих у малодоступних українських, польських, чеських, австро-німецьких виданнях. 18 травня 1971 р. В. Гуфельд у листі до Д. Копиці писав: «Приміром статті Франка про Толстого і Золя надруковані українською мовою у книзі Христюка і тому повстає питання, чи потрібно нам перекладати. ... Кисельов прислав мені список статей, що їх потрібно перекладати (не знаю, хто складав цей список) і там сказано, що потрібно перекласти статтю Франка “Літературне відродження полудневої Русі. Ян Коллар”, в той час коли вона у чеському збірнику надрукована українською мовою. Крім того, вона іде до мого тому ...». Траплялися й інші недоречності, тому В. Гуфельд пропонував укладачеві самому приїхати до Львова і впорядкувати тут “свій” том⁵⁷. Загалом, очевидно, науково-видавничий проєкт не відзначався належною продуманістю, а звідси – непорозуміння між виконавцями. Так, оцінюючи свій внесок у підготовку XII тому, М. Деркач зазначала: «Підготувала до друку: склала примітки сама, підпис Я. Яреми додано без мого відома і його участі»⁵⁸.

Опрацювання спадщини І. Франка вимагало глибоких знань предмета. Львівські літературознавці, керуючись методологічними принципами, розробленими М. Возняком, і спираючись на його текстологічні розвідки, звіяряли джерела, встановлювали канонічний текст, готували примітки, хоча, очевидно, враховуючи надзвичайно стислі терміни виконання, часу на цю працю їм не вистачало. «Праця захоплювала мене, – згадував М. Соневицький, який до 5 серпня 1940 р. підготував матеріали до XII тому, а з 1 вересня працював над дорученою йому перевіркою текстів І. Франка з античних літератур, вибране з яких повинно було увійти до збірки⁵⁹, – атмосфера в Інституті в той час була сприятлива»⁶⁰. Її створювали В. Радзикович, М. Тершаковець, Я. Ярема, Г. Лужницький, Ю. Стефаник, Я. Чума – «самі свої люди, які могли порозумітися самими поглядами»⁶¹. Не нарікали вони й на В. Гуфельда, заступника керівника відділу, який, хоч і виконував роль наглядача, але добре знав українську літературу⁶² і, судячи

⁵⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 246. Арк. 16.

⁵⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. 3-ос. Спр. 94. Арк. 13зв.

⁵⁹ Одночасно, заступаючи відсутнього через арешт основного упорядника цього тому Ю. Стефаніка, М. Соневицький до 1 січня 1941 р. завершує роботу над половиною V тому. (НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 21).

⁶⁰ Соневицький М. Спогади старого педагога... С. 54.

⁶¹ Там само.

⁶² В. Гуфельд народився 1912 р. у м. Яготин Полтавської губернії. 1937 р. закінчив філологічний факультет Київського університету. У 1937–1940 рр. – аспірант цього вишу. Готував до захисту кандидатську дисертацію на тему «Іван Франко як літературний критик», водночас читав лекції в Київському університеті і працював редактором Держлітвидаву. З жовтня 1939 р. – в. о. доцента і заступник декана філологічного факультету Львівського університету. (Див.: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Ф. 1. Оп. VI–д. Спр. Г-4. Арк. 166–166зв.

з поточної документації, прагнув оперативно вирішувати нагальні адміністративно-організаційні проблеми колективу, оскільки М. Возняк до них не втручався. Академік, як свідчать його колишні підлеглі, був дуже своєрідним керівником, позбавленим адміністративного хисту. Його науково-практична робота зі співпрацівниками виявлялася зазвичай в індивідуальних консультаціях⁶³.

Київські літературознавці все активніше долучались до спільної роботи над виданням. Частині з них вдалось одержати тривалі відрядження до Львова. Тут вони налагоджували професійні контакти, формували особисті знайомства, закладали засади взаємної довіри і щирої поваги. Тісна співпраця, спільні наради, обмін думками, дискусії і т. ін. – все це з часом ламало психологічний мур між галичанами і наддніпрянцями, який незримо ділив учених Львова і Києва на «ми» і «вони». Очевидно, за рівнем наукової кваліфікації абсолютна більшість львівських літературознавців переважала своїх молодих київських колег, залучених до виконання видавничого проєкту. Політичні репресії 30-х років знекровили українське літературознавство Радянської України. На початку 1939 р. в Інституті української літератури працювало 25 наукових співробітників (14 старших і 11 молодших), лише двоє з яких мали вчений ступінь доктора наук і один – кандидата⁶⁴. Інститут гостро потребував кваліфікованих кадрів, оскільки значна частина працівників не мала належної професійної підготовки. Серед них траплялися особи, які за багатьма критеріями не відповідали формату наукового співробітника академічної установи. «Особа досить добродушна, але ніяк не придатна до науки, – так характеризував останній директор бібліотеки НТШ В. Дорошенко старшого наукового співробітника, вченого секретаря (з 1939 р.) Інституту української літератури Меланію Савицьку, – зате комсомолка, висуванка, мало не з колгоспних дівок»⁶⁵. Проте було б грубим спрощенням поширювати такі оцінки на всіх київських літературознавців, серед яких було чимало талановитих і працьовитих. Кожен з них в міру сил і можливостей виконував свою частину спільної роботи, дослухався до голосу кращих львівських учених, прагнув перейняти їхній досвід. Принагідно зазначимо, що й галицькі вчені викликали у деяких своїх східно-українських колег змішані почуття. З одного боку, у ставленні східняків до галичан була повага, певний пієтет, з іншого – розчарування і навіть зневага.

На жаль, нам не вдалося виявити відомостей про конкретну участь киян у підготовці томів. Безперечно, нелегко сьогодні провести демаркаційну лінію в роботі, виконаній київськими і львівськими упорядниками, відмежувати частку кожного з них у спільних томах. Але треба думати, що назагал домінантним є внесок львів'ян. Уся джерельна база видання була сконцентрована у Львові, куди київські дослідники приїжджали лише час від часу⁶⁶, то ж основний тягар змушені були нести

⁶³ Нечитайло М. «Честь праці!» Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Львів, 2000. С. 82.

⁶⁴ Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали. С. 83.

⁶⁵ Дорошенко В. Огнище української науки... С. 52.

⁶⁶ В історичній довідці про Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка (листопад 1944 р.), підписаній виконуючою обов'язків директора установи М. Грудницькою, читаємо: «В 1940–41 гг. проделана колоссальная работа по подготовке к научному изданию произведений Франко, связанная с длительными командировками научных работников во Львов, где в 1939 году был открыт филиал нашего института. К концу 1941 года должны

саме співробітники Львівського відділу Інституту української літератури. Певне уявлення про доробок окремих виконавців дає лист В. Гуфельда до Д. Копиці від 20 березня 1941 р., у якому вказано авторів, що готували окремі твори письменника у томи збірки. Згідно з цією інформацією I том збірки підготував до друку і склав науковий апарат С. Щурат; II том підготували і склали науковий апарат В. Радзикович і Я. Ярема⁶⁷, III том підготував до друку і склав науковий апарат В. Радзикович; IV том підготували М. Савицька і В. Радзикович; у V томі оповідання підготували Ю. Стефанік і М. Соневицький; першу редакцію «Петріїв й Довбушуків» – В. Сімович; VI – В. Сімович і М. Бернштейн; VII – «Захар Беркут» – В. Сімович і М. Тершаковець, «Lelum і Polelum» – М. Возняк; «Герой поневолі» і «Гутак» – В. Радзикович; «Івась Новітній» – Ф. Гавриш⁶⁸; VIII – «Основи суспільности» – В. Сімович та М. Тершаковець; «Для домашнього вогнища» і «Великий шум» – Я. Ярема; IX – В. Сімович і М. Тершаковець; X – Г. Лужницький (тексти після нього звіряв з оригіналами Я. Ярема); XI – В. Сімович; XII – М. Деркач (тексти після неї звіряв з оригіналами Я. Ярема); XIII – XIV – Я. Ярема; XV – М. Деркач і О. Кисельов. Щоб остаточно поставити всі крапки над “і” в цьому питанні, треба знайти й опрацювати відповідні матеріали Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка, якщо, зрозуміло, вони збереглися.

Велику і систематичну допомогу упорядникам надавали працівники відділу рукописів Львівської філії бібліотеки АН УРСР, де зберігався архів І. Франка. Його матеріали стали тією джерельною базою, яка забезпечувала успішне виконання видавничого проекту. Упорядники з львівського відділу, як і їхні колеги з Києва, мали під руками майже всі відомі на той час рукописи письменника, майже всі першодруки, всі найважливіші видання творів. Завідувачка відділу рукописів М. Деркач узгодила виробничі завдання цього наукового підрозділу бібліотеки з реалізацією проекту. Більшість працівників рукописного відділу займалась опрацюванням архіву Франка: каталогізацією, передруком рукописів, упорядкуванням оправ і фотографій. Вони допомагали упорядникам розшукувати першодруки, відчитувати рукописи, порівнювати тексти, консультували з різних питань. Бібліографічні поради систематично надавав В. Дорошенко, під керівництвом якого (на початку ХХ ст.) починалася праця над складанням бібліографії І. Франка⁶⁹. М. Деркач консультувала у справі автографів письменника, а також переписала всі неопубліковані поезії І. Франка для видання

были выйти из печати 25 томов произведений Франко с научными комментариями. В работе над этим изданием принимали участие лучшие научные силы». (Государственный архив Российской Федерации. Ф. 7021. Оп. 53. Д. 130. Лист 1 (оборот)).

⁶⁷ Як засвідчує робочий план Ярослава Чуми на 1941 рік, він у 1940 р. «зредагував другий том ювілейного видання творів Івана Франка 44 ½ аркуші» (НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 28).

⁶⁸ За інформацією перекладача і літературного редактора Держлітвидаву Федора Гавриша, наведений 18 травня 1971 р. у його автобіографії, він за дорученням Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка «провів літредакцію перших сімнадцяти томів з 25-томника творів І. Франка» (Докладніше див.: Гуцаленко Т. Нові матеріали про Федора Гавриша. Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (Львів, 24–25 жовтня. 2019 р.) / наук. ред. Л. Головата. Львів, 2019. С. 89–94).

⁶⁹ Архів ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 11.

15-го тому, який разом з 12-м готувала до друку як особисту планову роботу, власноруч копіювала нечіткі рукописи, перевіряла їхній видрук⁷⁰.

Попри всі негаразди, які виникали у роботі, до кінця 1940 р. у Львові було загалом підготовлено 20 томів видання⁷¹. У зв'язку з цим наказом заступника голови Відділу суспільних наук АН УРСР К. Максимчука від 30 грудня 1940 р. відзначено «ударну, сумлінну роботу» упорядників і оголошено подяку всьому колективу науковців і технічних працівників⁷². Окремо висловлено подяку академікові М. Возняку, професорові В. Сімовичу, старшим науковим співробітникам Я. Яремі, В. Радзиковичу, М. Деркач, друкарці А. Рехес⁷³.

Мовну редакцію текстів прозового та поетичного доробку письменника, його літературно-критичних праць було покладено на В. Сімовича, перед яким виникали чималі труднощі. Ю. Шевельов зі своїх відвідин Львова у 1940 р. зберіг такий образ цього вченого: «Часто, коли я відвідував В. Сімовича, – а ми мали кілька зустрічей, він сидів над текстами Франка, то креслячи їх, то в тяжкій задумі, чи міняти»⁷⁴. У такий спосіб редактор вирішував нелегке завдання: з одного боку – не знівелювати мови письменника, зберегти її автентичність, а з іншого – наблизити її до літературного стандарту. Не важко припустити, що за відсутності на той час в українському мовознавстві необхідних діалектно-етнографічних, етно-лігвістичних, семантичних, фразеологічних, тлумачних словників, підготовлених на наукових методологічних засадах, виконати таку текстологічну роботу було вкрай важко. Навіть на початку 1941 р. не всі питання мовного редагування творів письменника концептуально були вирішені до кінця.

Перевірка стану роботи з підготовки до друку збірки творів І. Франка, проведена 15–17 лютого 1941 р. комісією Президії АН УРСР у складі члена-кореспондента АН УРСР, директора Інституту археології Л. Славіна і консультанта планової комісії АН УРСР Л. Райковського виявила, що Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка, який зобов'язався закінчити всю роботу по здачі 25 томів Держлітвидаву до 1 січня 1941 р., у заплановані терміни не вклався. На 1 січня 1941 р. Держлітвидаву були здані лише 13 томів (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14) художньої спадщини письменника. Така ж кількість зданих до друку томів залишалася і на середину лютого, хоча 11

⁷⁰ Детальніше див.: Гуцаленко Т. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у 1940–1949 рр.: постаті та події. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та ін. Львів. 2005. Вип. 13. С. 192–193, 225–227.

⁷¹ Науковий архів Президії НАН України. Львівські установи АН УРСР. Накази за 1940 р. Арк. 254 (Інші джерела свідчать, що до початку 1940 р. львів'яни завершили підготовку 19 томів. Один том, який готував академік К. Студинський, виявився готовим наполовину. Див.: Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали. С. 296).

⁷² Там само.

⁷³ Там само. (Я. Ярема підготував за 1940 р. XIII і XIV томи і половину VIII тому, перевірів II, X, XII, підготовлені іншими працівниками; М. Деркач – XII і спільно з О. Кисельовим – XV; Г. Лужницький відредагував X том; С. Щурат підготував I том; Радзикович «викінчив підготовлення» II, зредагував I і IV томи, «підготував до друку» III том; М. Тершаковець зв'язав тексти творів І. Франка різних видань, робив звірку надрукованих текстів з текстом відбитки тощо (НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 52, 53, 55, 57, 60, 66).

⁷⁴ Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги)... С. 266.

і 15 томи з художніми творами були вже підготовлені. Ще п'ять томів, які містили літературно-критичні статті, пройшли всі стадії підготовки (вони були скомплектовані, до них підготовлені коментарі, які відредагували наукові і літературні редактори). На той час вони були на перегляді в академіка М. Возняка, який, за свідченням комісії, вносив низку суттєвих змін до складу цих томів, через що їхня здача видавництву затрималася. У найвідсталішому стані перебували шість томів з літературними перекладами І. Франка та його літературно-критичними статтями. Тому дирекції Інституту запропонували розробити уточнений графік завершення всіх робіт з підготовки до друку решти томів, в якому вказати всіх виконавців і конкретні терміни завершення кожної праці, та до 20 лютого 1941 р. подати його на розгляд бюро Відділу суспільних наук і Президії АН УРСР (див.: Додаток №1)

31 березня 1941 р. Президія АН УРСР, заслухавши на своєму черговому засіданні звіт директора Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка академіка О. Білецького та співдоповідь голови Відділу суспільних наук академіка М. Калиновича про роботу інституту у 1940 р., відзначила «низку серйозних недоліків» в діяльності установи. Серед них: «недостатньо чітке планування науково-дослідної роботи в Інституті, відсутність графіка виконання та слабкий контроль», унаслідок чого відбулося «недовиконання плану по 2-х провідних темах: 3-х томного підручника з української літератури і 25-ти томного ювілейного видання творів Ів. Франка»⁷⁵. З метою усунення згаданих недоліків та покращення роботи інституту Президія АН УРСР вважала за потрібне негайно провести такі заходи:

«1. Вважаючи на те, що провідною роботою Інституту української літератури на 1941 р. є видання 25-ти томної збірки творів Ів. Франка, встановити такі терміни для виконання:

томи 19, 20, 21, 22, 23 (літературно-критичні статті з української літератури) здати до видавництва не пізніше 15 квітня ц. р.

томи 24 і 25 видавництва (літературно-критичні статті з іноземної літератури) – здати до видавництва не пізніше 20 квітня ц. р.

томи 16 і 17, а також 18 (переклад з іноземних мов) здати до видавництва не пізніше 25 квітня ц. р.

Всю коректуру провадити строго за графіком, який встановлено видавництвом. Коректуру 3, 4 томів повернути до видавництва не пізніше 3 квітня ц. р.»⁷⁶.

Одночасно Президія АН УРСР доручила Бюро відділу суспільних наук і дирекції Інституту української літератури «подати свої міркування про роботу Львівського відділу інституту...», зваживши на «потребу конкретного керівництва з боку інституту та встановлення органічного зв'язку з Львівським відділом ...»⁷⁷

Як засвідчує службовий лист зі Львова від 1 квітня 1941 р. до Д. Копиці, автор (найімовірніше – В. Гуфельд) писав про неподолані труднощі зі своєчасною підготовкою до друку останніх томів збірки. І хоча на той час львівські науковці надіслали до Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка перший з томів критичних праць І. Франка («першу ластівку, що зробить весну»), проте виконати побажання київського

⁷⁵ Науковий архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 127.

⁷⁶ Там само. Арк. 128–129.

⁷⁷ Там само. Арк.130.

керівництва і здати усі «критичні» томи до 5 квітня 1941 р., як вважав В. Гуфельд, «при всьому нашому бажанні виконати не можемо». Він писав: «Думаю, що на кожний том Возняка потрібно не менше як 5 днів. І це при умові, коли не буде якихось непередбачуваних ускладнень. Отже, думаю, що всі томи здамо до кінця місяця...»⁷⁸.

25 квітня 1941 р. київська «Літературна газета» повідомила, що 21 квітня 1941 р. харківська друкарня Держлітвидаву розпочала виготовлення двадцятип'ятитомника І. Франка. Першим було здано до друку другий том, в якому вміщено 25 оповідань («Слимак», «Хлопська комісія», «Грицева шкільна наука», «Поєдинок» та ін.)⁷⁹. До початку радянсько-німецької війни Держлітвидав України із запланованого надрукував лише два томи: II (упорядники В. Радзикович, Я. Чума) і XII (упорядники М. Деркач і Я. Ярема), до якого увійшли поеми: «Лис Микита», «Абу-Касимові капці», «Коваль Бассім» та «Пригоди Дон Кіхота», хоча, як свідчив М. Возняк, під його керівництвом було «приготовано до друку двадцять томів писань Франка», які він особисто «прочитав, сконтролював і підписав до друку»⁸⁰. Цю інформацію згодом підтвердили й директор Інституту української літератури Т. Г. Шевченка академік О. Білецький, і вчений секретар Г. Вервес. У листі від 25 липня 1949 р. на ім'я завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У П. Гапочки вони зазначили, що «... до війни... Інститут готував 25-томне наукове видання творів І. Франка. До друку підготовлено було 20 томів, вийшли з друку II і XII томи цього видання»⁸¹.

Не викликає сумніву, що за дуже короткий термін невеликий колектив упорядників і редакторів під керівництвом М. Возняка підготував і передав до друку науково опрацьований комплект творів до двадцяти томів ювілейного видання (див. Додаток № 2). Радянсько-німецька війна перервала видрук решти томів, доля яких досі не з'ясована. Не вдалося продовжити видання й у перші повоєнні роки, хоча академік Возняк таких намірів не полишав. Щобільше, вже 19 серпня 1944 р., тобто через кілька днів після відновлення діяльності львівського відділу Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка, вчений запропонував: «подумати б про повне видання творів писань Франка, себто не тільки його творів з красного письменства та його літературно-критичних і літературно-історичних писань, а взагалі всіх його творів, отже крім тих, що увійшли до ювілейного видання, всієї його наукової, публіцистичної і т.д. спадщини»⁸².

У тематичному плані львівського відділу на 1945 р. було передбачено підготовку наукового видання творів І. Франка із зазначенням, що ця тема є перехідною з 1941 р.⁸³ Тим часом 6 липня 1945 р. Президія АН УРСР, розглянувши лист Відділу суспільних наук про поновлення наукового видання творів І. Франка (див. Додаток № 2), ухвалила: «Порушити питання перед Радою Народних Комісарів УРСР клопотання про поновлення наукового видання творів Ів. Франка в 25 томах та про поновлення

⁷⁸ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 55. Спр. 246. Арк. 16.

⁷⁹ Розпочалося друкування творів Франка. Літературна газета. 1941. 25 квітня. С. 4.

⁸⁰ Цит. за: Нечиталюк М. Моя пора, моє багатоліття: спогади. Львів. 2006. С. 208.

⁸¹ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Листування відділу рукописів за 1949–1950 рр. Арк. 58.

⁸² Науковий архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 138.

⁸³ Там само. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 20зв.

складу редколегії видання»⁸⁴. А вже 9 липня 1945 р. президент АН УРСР академік О. Богомолець звернувся з відповідним листом до ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР, в якому від імені Президії АН УРСР просив відновити видання творів І. Франка у 25 томах, запевняючи, що підготовку до його друку протягом 1945–1946 рр. «бере на себе Академія наук УРСР»⁸⁵. Через два місяці – 4 вересня 1945 р. – була прийнята постанова № 1425 РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про поновлення видання творів Івана Франка», яка дала змогу АН УРСР відновити видання творчої спадщини письменника в 25-ти томах з накладом 25 тисяч примірників і одночасно зобов'язала Держкомвидав республіки забезпечити протягом 1946–1948 рр. видрук усієї збірки. Тією ж постановою була затверджена редакційна колегія видання у складі дійсних членів АН УРСР О. Білецького, М. Возняка, П. Тичини, М. Рильського, О. Корнійчука, а також Ю. Кобилецького, Д. Копиці, Є. Кирилюка⁸⁶. 14 вересня 1945 р. на своєму черговому засіданні Президія АН УРСР ухвалила рішення, в якому зобов'язалась прийняти до виконання згадану партійно-урядову постанову, доручивши підготовку видання творів І. Франка до друку Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР⁸⁷.

Відповідно до загального тематичного плану Інституту української літератури «Наукове вивчення та видання творів класиків української літератури» очікували вже у 1946 р. видати 15 томів творів І. Франка⁸⁸. До виконання цієї роботи М. Возняк планував притягнути всіх співробітників львівського відділу, який за роки німецько-радянської війни зазнав відчутних кадрових втрат. У 1941 р., на початку війни, безслідно зник академік К. Студинський, примусово вивезений більшовицькими спецслужбами зі Львова. За нез'ясованих обставин загинув у війні В. Гуфельд. У 1944 р., коли очевидно стала неминучість нової радянської окупації Галичини, на Захід виїхали В. Радзикевич, М. Тершаковець, М. Соневицький, Г. Лужницький, Ю. Стефаник, Я. Чума. Навчені досвідом 1939–1941 рр., вони, не маючи впевненості щодо свого майбутнього, вирішили не випробовувати долі й обрали для себе еміграцію. Того ж 1944 р., у березні, від серцевого нападу помер мовний редактор видання професор В. Сімович. І хоча М. Возняк, формуючи з половини серпня 1944 р. до кінця 1945 р. склад відновленого відділу, намагався компенсувати кадрові втрати, але нові співробітники не могли повноцінно замінити колишніх⁸⁹. Реалізувати задумане академіку не вдалося. Восени 1946 р. львівський відділ Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка був ліквідований, окремих його працівників (М. Деркач, Я. Ярему)

⁸⁴ Науковий архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 9.

⁸⁵ Див.: Історія Національної академії наук України (1941–1945). Київ, 2007. Ч. I. Документи і матеріали / упоряд.: Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко та ін. С. 376–377.

⁸⁶ Науковий архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 120.

⁸⁷ Там само. Спр. 182. Арк. 83.

⁸⁸ Там само. Спр. 209. Арк. 13.

⁸⁹ Ядро колективу відділу української літератури – це вчені, які значною мірою визначали його наукове обличчя в довоєнні роки. Протягом 1944–1946 рр. тут працювали: Михайло Возняк, Василь і Степан Щурати, Марія Деркач, Яким Ярема, а також Денис Лукіянович, Тарас Франко (син Івана Франка), Михайло Пархоменко, Іван Романченко, Микола Матвійчук, Михайло Нечиталюк. До свого арешту в травні 1945 р. у відділі на посаді старшого наукового співробітника перебував Григорій Нудьга.

перевели на роботу до Києва, решту звільнили. М. Возняк теж був скерований до Києва, але відмовився від переїзду і залишився працювати у Львівському університеті.

Синхронно розпочався фронтальний наступ проти «ідеологічних збочень» академіка Возняка, інших діячів науки і культури. Після певного свідомого ослаблення ідеологічних гальм, зумовленого політичними обставинами радянсько-німецької війни та її наслідків, сталінський режим знову заходився встановлювати методологічний порядок в галузі гуманітарної науки. Влада прагнула цілковито підпорядкувати своєму впливові науковців, спрямувати їх у відповідне ідеологічне русло, жорстко регламентувати всі вияви творчої активності. Академікові М. Возняку інкримінували методологічну неспроможність «висвітлювати з погляду марксистсько-ленінської теорії літературні процеси в Галичині в недалекому минулому», «показати гостру класову боротьбу трудящих Західної України проти своїх гнобителів»⁹⁰. Високопоставлені ідеологічні чиновники та їхні місцеві адепти-ортодокси у Львові, не заглиблюючись у суть наукових концепцій ученого, навішували на нього образливі ярлики, таврували його мало не як ворога радянської влади, примушуючи привселюдно каятися, зізнаватися в неіснуючих гріхах, відмовлятися від досягнутих важкою працею творчих результатів. М. Возняк, який понад усе хотів спокійно і без метушні робити справу свого життя – досліджувати творчість І. Франка, навідріз відмовлявся від будь-яких викривальних заяв чи статей у пресі. Він говорив: «Чому ми (Терлецький, Кордуба і я) повинні “каятися”? Це було наше переконання, коли ми свого часу писали: “Приймайте нас такими, якими ми є ...”»⁹¹. Доведений до відчаю, М. Возняк, як інформував ЦК КП(б)У присланий для підсилення ідеологічних засад місцевих літературознавців М. Пархоменко, «у відповідь на кожний критичний виступ ... плаче слізьми перед кожним, хто йому поспівчуває (а таких багато), або заговорить з ним про це»⁹². В іншій довідці повідомлялося, що у відповідь на вимогу комуністів Львівського університету виступити у пресі з визнанням своїх «націоналістичних помилок» академік просив залишити його у спокої і звільнити з роботи⁹³. Одночасно до критики М. Возняка активно долучилися й співробітники Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка (І. Стебун, М. Гудзій та ін.), інкримінуючи йому протягування націоналістичної ідеології, концепції «єдиного потоку» тощо. У 1947 р. поет і літературознавець, старший науковий співробітник Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Степан Крижанівський у статті «Вредные писания М. Возняка»⁹⁴ таврував М. Возняка за те, що у статті, вміщеній у збірнику «Леся Українка» (видання Львівського університету до 75-річчя з дня її народження, 1946) той наважився широко цитувати статтю М. Грушевського, написану у зв'язку зі смертю поетеси. Київський літературознавець звинувачував львівського вченого у плазуванні перед «верховодом українських буржуазних націоналістів», який «вперто намагався фальсифікувати», а «тому спроба М. Возняка пропагувати фальсифікаторські писання закоренілого ворога українського народу, буржуазного націоналіста

⁹⁰ Нечиталюк А. «Честь праці!». С. 58.

⁹¹ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. С. 350.

⁹² Там само. С. 506.

⁹³ Там само. С. 510.

⁹⁴ Правда України. 1947. 7 мая. С. 4

Грушевського викликає законне обурення української громадськості». Очевидно, мава рацію Я. Дашкевич, зазначивши, що метою згаданої статті С. Крижанівського, що своїм змістом не мала нічого спільного з науковою критикою, було намагання закрити перед академіком можливості друкватися⁹⁵.

Одночасно нещадної критики з боку ЦК КП(б)У зазнав і колектив київських учених Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка, очолюваний Є. Кирилюком і С. Масловим, які підготували й опублікували у 1945 р. «Нарис історії української літератури». В постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» авторів цього дослідження звинуватили у тому, що вони «надавали вирішальну роль у розвитку творчості письменників національному моментові», що розцінювалося як «спроба протягнути націоналістичні концепції М. Грушевського, С. Єфремова та ін.»⁹⁶. Книга була вилучена з бібліотек, окремі примірники потрапили на чотири з половиною десятиліття у спецсховища⁹⁷. І як наслідок – науково-літературознавча робота з вивчення українського письменства, зокрема й І. Франка, знову була максимально ускладнена.

В умовах постійних брутально-критичних нападок і звинувачень, які не вщухали в літературно-науковому житті України у 1946–1948 рр., ідея першого науково вивіреного видання художньої спадщини і літературно-науково-критичних статей І. Франка, здавалося, надовго втратила свою актуальність. Однак усе змінилося наприкінці 1949 р. У листопаді ЦК КП(б)У прийняла постанову «Про видання творів Івана Франка в 20 томах» (здійснене у 1950–1956 рр.), для чого була створена редакційна колегія, до якої не увійшов жоден із львівських франкознавців, навіть М. Возняк. 3 грудня 1949 р. на засіданні редколегії затвердили проспект видання (I–XV томи якого становили художні твори, XVI–XIX – літературно-критичні праці і XX том вміщував вибране листування), список упорядників, мовно-правописні інструкції з редагування творів І. Франка, мовного редактора (Ф. Жилка), а також встановили розподіл обов'язків між членами редколегії⁹⁸. Передбачалося, що середній обсяг кожного тому сягатиме в середньому 35–40 друкованих аркушів. До нього мали бути додані примітки та пояснення маловідомих слів. У примітках планувалося подати дату написання кожного твору і «найпотрібніший історико-літературний коментарій»⁹⁹. Одночасно присутні члени редколегії ухвалили рішення звернутися з клопотанням до ЦК КП(б)У й уряду республіки «про видання закону і оголошення літературної спадщини І. Франка державною власністю...»¹⁰⁰.

Прикриваючись необхідністю виконання нового видавничого проєкту, в січні 1950 р. зі Львова до Інституту української літератури АН УРСР вивезли архів і

⁹⁵ Цит. за: Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. URL: <https://archive.lnu.edu.ua/jaroslav-daschkevych-borotba-z-hrushevskym-ta-yoho-zchkoloyu-u-lvivskomu-universyteti-za-radjanskych-chasiv/>

⁹⁶ Баран В. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005. С. 96.

⁹⁷ Бондар М. Нова українська література... С. 113.

⁹⁸ НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 1–8.

⁹⁹ Там само. Арк. 8.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 5–6.

рукописну спадщину І. Франка¹⁰¹. У червні того ж року до Києва забрали й унікальну багатотисячну бібліотеку письменника, яку він збирав від часу навчання в гімназії й до кінця життя¹⁰². Серед перевезеного була й частина творів І. Франка, підготовлених до 25-томного видання, і різні матеріали до I, III, V, VII, IX, XIV і XVII томів¹⁰³. Книжкові й рукописні цінності опинились у приміщенні, не пристосованому для їхнього збереження та опрацювання, до того ж не захищеному з погляду протипожежної безпеки, а також без спеціальної охорони. Київський відділ рукописів не мав відповідно устаткованих для збереження рукописів стелажів, шаф, коробок. Через це всі рукописи (а це також рукописна спадщина класиків української літератури: І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, В. Стефаника та ін.) зберігали в різноманітних шафах, сейфах, у звичайних канцелярських папках, вони були дуже щільно складені, що не відповідало правилам збереження¹⁰⁴. Перевезена бібліотека І. Франка, яка хронологічно охоплювала період від початку XVII до початку XX ст., у липні 1950 р. продовжувала лежати в запакованих ящиках¹⁰⁵.

У таких умовах розпочався видрук двадцятитомника І. Франка. Держлітвидав оголосив передплату і зобов'язався випустити збірку протягом двох років (1950–1951)¹⁰⁶. У 1950 р. побачили світ три томи нового видання: II, III, IV. На початок 1952 р., як свідчить доповідна записка Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР (від 4 березня 1952 р.) Президії АН УРСР, вийшли з друку 2, 3, 4, 5, 6, 7 томи видання творів І. Франка. Ще сім томів (1, 8, 9, 10, 11, 12, 13) були передані до друку, а два томи (14 і 15) підготовлені. Натомість решта томів, які відповідно до тематичного плану Інституту мали завершити у 1952 р., не були готові¹⁰⁷. На середину 1954 р. Інституту вдалося видати всього 12 томів (2–13), а ще п'ять томів (14–18) здали «у виробництво»¹⁰⁸. Два останні томи (19–20) Інститут літератури у видавництво не передав¹⁰⁹. На той час перший том збірки був підготовлений до друку (лежав у матрицях), але його не друкували, тому що, як свідчила доповідна записка Міністерства культури УРСР «Про серйозні недоліки в організації видання багатотомних збірок творів класиків української літератури», надіслана до Ради Міністрів Української РСР, «Інститут літератури досі не підготував передмови»¹¹⁰.

Реалізація задуманого вкотре натрапила на серйозні перешкоди. В Інституті української літератури виданням творів класиків української літератури, зокрема й

¹⁰¹ Головата Л. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. 1940–2005: історичний нарис. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Львів, 2005. Вип. 13. С. 157.

¹⁰² НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 21–22.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 16–18.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 16. Докладніше про історію бібліотеки І. Франка див.: Мельник Я. Особиста бібліотека Івана Франка. Жовтень (Львів). 1986. № 6. С. 92–98.

¹⁰⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 11374. Арк. 191.

¹⁰⁷ НБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 299-а. Арк. 3; Спр. 293. Арк. 2.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 11374. Арк. 191.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

І. Франком, займалися не відділи і спеціалісти, які досліджували історію української літератури, а відділ рукописів, основним завданням якого були облік, належне зберігання, складання науково-довідкового апарату, а також розшук і придбання нових рукописів. Посилилися також цензурні обмеження. Зважаючи на час підготовки і виходу цього видання – пору жорсткого ідеологічного контролю в державі, упорядники змушені були робити купюри, усувати з франкових текстів міркування, що не відповідали тодішнім політичним доктринам, фальшувати його спадщину¹¹¹. Видання затягнулося аж до 1956 р. Уже після того, як десятий том був надрукований, цензори Головліту виявили у ньому твори, які, на їхню думку, були «не характерні для світогляду і всього напрямку творчості великого письменника-демократа (“Не пора, не пора...”, “Розвивайся ти, високий дубе” та ін.)», і весь тираж довелося «порізати» і «готувати том заново»¹¹². «Серйозні недоліки» й «грубі помилки» знайшли також у науковому апараті (примітках) до 11-го тому видання¹¹³. Колегія Міністерства культури УРСР, яка розглядала на своєму засіданні питання про організацію видання багатотомних збірок класиків української літератури, визнала, що Інститут літератури не має сталих наукових принципів упорядкування текстів, підготовки наукового апарату, редагування і мовно-правописного оформлення текстів, а також констатувала незадовільну роботу членів редакційних колегій, що призвело до порушення термінів видання творів І. Франка та інших класиків¹¹⁴. На середину грудня 1954 р. не було випущено в світ вісім томів творів І. Франка¹¹⁵.

Редакторам і упорядникам нового видання не вдалося уникнути принципової, ділової критики й від М. Возняка, який ще у 1951 р. опублікував у республіканському академічному «Віснику» статтю, присвячену насамперед розглядові мовно-правописних засад видання творів І. Франка. Продовживши ту наукову дискусію, яка виникла у 1940 р. на першому засіданні редакційної колегії ювілейного видання творів письменника, автор не лише вперше оприлюднив її перебіг, але й знову наполягав на своїй позиції щодо мовного редагування, яка відрізнялася від концепції В. Сімовича¹¹⁶, тобто вважав за потрібне всі художні твори письменника видавати з обов'язковим збереженням особливостей мови, без усіляких втручань¹¹⁷. Академік, здавалося, психологічно зламаній ідеологічними кампаніями, виявив неабияку твердість характеру і непоступливість щодо своїх наукових і моральних принципів, торкнувшись проблеми наукової етики. Він нагадав редколегії нового видання, що не варто так відверто ігнорувати набуток редакторів і упорядників нереалізованого у 1941 р.

¹¹¹ Фальсифікація була здійснена у 13-му томі, де упорядники М. Деркач та О. Кисельов помістили поему антиклерикального змісту «Папі в альбом», яка І. Франкові не належала, а була підробкою Мар'яна Колодія – особистого секретаря письменника в останній період його життя. (Див.: Ільницький М. Історія однієї фальсифікації. Слово і час. 2016. № 8. С. 11–16.)

¹¹² Див.: Історія Академії наук України. 1918–1993 / ред. кол. Б. Є. Патон (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1994. С. 176.

¹¹³ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 11374. Арк. 195.

¹¹⁴ Там само. Арк. 190–196, 207, 209–210.

¹¹⁵ Там само. Арк. 209.

¹¹⁶ Детальніше див.: Нечиталюк М. Моя пора, моє багатоліття... С. 261–264.

¹¹⁷ Возняк М. Про принципи видання творів І. Франка. С. 50.

проекту. Порівнюючи зміст другого тому 25-томного видання із змістом другого тому 20-томника, М. Возняк звертав увагу на їхню фактичну ідентичність, навіть включно з друкарськими помилками. Академік писав: «Щодо друкарських помилок у другому томі творів Франка 1941 р. стверджую, що я не мав жодного аркуша коректури, а лише виробив проспект 25 томів ювілейного видання і стояв на чолі і керував роботою працівників, що приготували 20 томів, я підписав їх до друку й відіслав до Києва»¹¹⁸. Він нагадав колегам з Києва, що в примітках до оповідання «Чума» (II том), де подано ґрунтовне історико-літературне пояснення – коментар щодо умов виникнення цього твору, упорядники й редактори двадцятитомника, передруковуючи дослівно довідку, чомусь пропустили джерело, тобто кінцеві слова: «Дослідження цього питання провів акад. М. С. Возняк»¹¹⁹. На думку вченого, саме це дослідження вимагало більше праці, ніж редагування всього другого тому творів у виданні 1950 р.¹²⁰ Можна припустити, що М. Возняк, наводячи цей приклад, слушно вважав, що привласнення чужої праці маскувалося усуненням прізвищ реальних виконавців. Одночасно академік вказав на непоодинокі правописні помилки та огріхи в новому виданні творів І. Франка.

На публічні звинувачення академіка від колективу упорядників 20-томника І. Франка на сторінках «Вісника Академії наук Української РСР» намагався відповісти О. Кисельов, який дотримувався інших поглядів. У статті «До питання про принципи видання творів Івана Франка» київський літературознавець намагався заперечити низку принципових тверджень академіка. О. Кисельов, хоча й визнав допущені помилки та

¹¹⁸Возняк М. Про принципи видання творів І. Франка. С. 60.

¹¹⁹Там само.

¹²⁰Там само. Принагідно зазначимо, що 1951 р. вийшов з друку «Курс сучасної української літературної мови», написаний в Інституті мовознавства АН УРСР. У ньому був опублікований розділ «Просте речення» Ю. Шевельова, підготовлений ним напередодні радянсько-німецької війни. На час виходу «Курсу» редколегія знала, що Ю. Шевельова, таврованого в СРСР як буржуазного націоналіста, в Україні немає, тож відповідальний редактор книги, директор Інституту академік Л. Булаховський не наважився поставити ім'я автора розділу. Він вийшов з друку безіменним з редакційною приміткою «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський». Це не дало підстав автору – Ю. Шевельову говорити про факт привласнення його праці академіком, який у такий спосіб взяв відповідальність на себе за його зміст. (Див.: Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги...). С. 274, 286.) Зрозуміло, Л. Булаховський тверда і не поступлива у принципових питаннях людина (Див.: Лукінова Т. Б. Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя з дня смерті). Мовознавство. 2011. № 6. С. 13), ризикував, про що свідчить заслуховування 3 липня 1953 р. Президією АН УРСР доповіді спеціальної президіальної комісії, що вивчала матеріали про вказану історію. Президія АН УРСР за наслідками її обговорення прийняла ухвалу, яка констатувала, «що дійсний член АН УРСР Л. А. Булаховський зробив значну помилку, використавши при складанні одного з розділів «Курсу сучасної літературної української мови» матеріал, написаний до війни буржуазним націоналістом Шевельовим, який під час війни залишив Україну, причому дійсний член АН УРСР Л. А. Булаховський зазначив в «Курсі», що цей розділ «опрацьований ним по матеріалам Інституту мовознавства». Одночасно Президія АН УРСР зобов'язала Інститут мовознавства і його директора, який «визнав цю свою помилку», «при другому виданні “Курсу” виправити всі недоліки, частково змінивши автору», зокрема «заново написати цей [Ю. Шевельова. – О. Л.] розділ». (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2734. Арк. 140–141).

огріхи, виявлені львівським вченим у другому томі 20-томного видання, звичайно, з певними застереженнями, заявляв, що видання 1950 р. «не є цілковитим, механічним передруком видання 1941 р., як про це твердить М.С. Возняк, а що воно звірялося з першодруками, автографами»¹²¹. «Цілком зрозуміло, – наголошував О. Кисельов, – що робота над виданням творів Івана Франка, проведена колективом Інституту української літератури до війни, не пропала марно. Хоч твори наново звірялися з автографами, наново перероблялися коментарі застарілі за десять років – проте, звичайно, набагато легше було готувати видання на основі виконаної перед війною роботи»¹²².

У цьому контексті варто згадати, що ще в листопаді 1950 р. президент АН УРСР академік О. Палладін і головний вчений секретар Президії АН УРСР професор І. Швець, доповідаючи республіканському партійному керівництву про участь академіка М. Возняка у виданні збірки творів І. Франка в 25 томах, стверджували, що у 1940–1941 рр. до її готування залучили колектив упорядників з числа наукових співробітників Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка та Львівського філіалу АН УРСР на чолі з відповідальним редактором М. Возняком. За інформацією, яку оприлюднили тогочасні очільники АН УРСР, в процесі роботи згадане видання збільшилося до 30 томів. Але, крім цього, М. Возняк запропонував новий проспект видання на 40 томів, який був відхилений редколегією. Далі О. Палладін та І. Швець стверджували, що відповідальним редактором був призначений М. Возняк; а кожний том готували інші співробітники – Копиця, Бернштейн, Ярема, Деркач, Щурат, Куп'янський, Кисельов, Кобилецький, Журавська, Савицька та ін. Саме цей колектив упорядників нібито «підготував біля десяти творів І. Франка, а М. С. Возняк їх відредагував. Два томи перед самою війною були надруковані, а решта залишилася у вигляді рукописів та гранок. Значна частина цього матеріалу була вивезена інститутом до Уфи». За інформацією, яку надали керівництву АН УРСР, в повоєнні роки М. Возняк категорично відмовився брати участь у цьому проєкті, оскільки нова урядова колегія не схвалила його проєкту та мовно-правописних принципів видання¹²³. Мовляв, «М. С. Возняк пропонував видавати 40 томів і мову І. Франка редагувати так, щоб вона відповідала всім нормам сучасної української мови. В зв'язку з труднощами поліграфічної промисловості, видання було відкладено на два роки»¹²⁴. Що стосувалося нового 20-томного видання творів І. Франка, то хоча М. Возняк відмовився брати участь у ньому, але «всі останні упорядники, які працювали до війни, були притягнуті знов до роботи. Вся робота над упорядкуванням була проведена наново, написані цілком нові примітки, звірені тексти з автографами та першодруками, відредаговано кожний том одним з членів урядової редколегії. На кожний том призначено відповідального редактора з числа членів редколегії. В передмові до першого тому творів І. Франка урядова редколегія відзначила допомогу М. С. Возняка в справі цього видання»¹²⁵.

¹²¹Кисельов О. До питання про принципи видання творів Івана Франка. С. 59.

¹²²Там само.

¹²³Історія Національної академії наук України (1946–1950). Київ: Науково-видавничий центр НБУВ, 2008. Ч. 1. Документи і матеріали / упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт та ін. / редкол. О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. С. 440–441.

¹²⁴Там само. С. 441.

¹²⁵Там само.

Однак виявилось, що коли 1955 р. нарешті вийшов з друку перший том (нагадаємо: М. Возняк пішов з життя восени 1954 р.), редколегія в короткій редакційній статті, згадавши в дуже обтічній формі спробу видання збірки творів І. Франка до 25-річчя від дня смерті письменника, жодним чином не розкрила масштабів праці головних упорядників у 1940–1941 рр., не показала внеску кожного з них, насамперед М. Возняка, хоча наукова етика вимагала це зробити¹²⁶. У статті нічого не було сказано і про видрук двох томів тодішнього ювілейного видання. Збереження у складі упорядників окремих томів 20-томника деяких львівських літературознавців (М. Деркач, С. Щурата, Я. Яреми), які брали участь в упорядкуванні і редагуванні 25-томного видання, не рятує ситуації. Ніде жодним словом не було згадано внеску в підготовку 25-томної збірки творів І. Франка ні її відповідального редактора академіка М. Возняка, ні упорядників і редакторів окремих томів К. Студинського, який загинув у 1941 р., М. Тершаковця, В. Радзикевича, Г. Лужницького, М. Соневицького, Ю. Стефаника, Я. Чуми, які після закінчення Другої світової війни опинилися в еміграції на Заході, ні також І. Романченка, який зазнав політичних переслідувань у повоєнні роки у Львові.

Загалом складається враження, що редколегія 20-томної збірки творів І. Франка намагалася приховати доробок попередників. Не маємо сумніву, що на початку 50-х років оприлюднити прізвища літературознавців, упорядників і редакторів 25-томника, які були репресовані або опинилися за кордоном, було неможливо з політичних міркувань. Але насторожує факт, що навіть після аргументованих публічних доказів М. Возняка, що другий том нового видання є звичайним передруком другого тому ювілейного видання (додані ідеологічні наліпки до окремих коментарів нічого не міняють), упорядниками названо Ю. Кобилецького і М. Сиваченка. На серйозні розмірковування наводить факт, що прізвища упорядників двадцятитомника були оприлюднені лише після смерті М. Возняка, хоча перший том (шоправда, без передмови) був готовий ще в 1949 р. Залишається нерозв'язаним питання: чому публічно висловлені М. Возняком докори щодо порушення норм наукової етики (по суті – щодо плагіату) редколегією і упорядниками II тому двадцятитомника не одержали належної відповіді з боку членів редколегії двадцятитомника І. Франка.

Отже, спроба М. Возняка таки завершити видання 25-томної збірки творів І. Франка зазнала невдачі, хоча саме він і його колеги – співробітники львівського відділу Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР взяли на себе основний тягар упорядницької і редакційної роботи. Показово, що в 1950 р. секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький, оцінюючи персональний внесок М. Возняка у реалізацію згаданого проєкту і причини, які завадили цьому, стверджував: «Возняк, ще в 1939 р. редагував по перших джерелах твори Івана Франка. Твори були прийняті до академічного видання Інститутом літератури України. Не маючи певних помилок, а тільки тому, що ця книга має вийти під редакцією Возняка, з огляду на те, що Возняк був сторонник Грушевського, а зараз став чесно працювати, не

¹²⁶Від редакційної колегії. Франко І. Твори: в 20-ти т. / за ред. О. Корнійчука та ін. Київ: Держлітвидав, 1955. С. 5 У передмові лише згадано, що ще перед Великою вітчизняною війною з нагоди відзначення 25-ліття з дня смерті Івана Франка готувалося багатотомне видання творів письменника. Але, стверджувала редколегія, «нагла фашистська навала на нашу Батьківщину перервала роботу над підготовкою видання» і що лише після закінчення війни «інститут літератури зміг продовжити роботу по підготовці до видання літературної спадщини Франка».

потурбувались про те, щоб це видання було надруковано і стало достоянням народу»¹²⁷. Сам академік вважав, що завершити роботу над виданням не вдалося тому, що «дехто з редколегії не поспішав виконати доручене йому завдання»¹²⁸.

Виходить, що навіть за ретельного виконання своїх персональних обов'язків львівськими упорядниками і редакторами відразу не було повної гарантії вчасного виходу з друку двадцятип'ятитомника І. Франка. На основі проаналізованого матеріалу, який мені був доступний, можна зробити висновок, що діяли два підходи до реалізації видавничого проєкту. Львівський відділ робив усе або майже все, щоб сприяти цьому, а тодішня дирекція Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і Держлітвидав УРСР не створили організаційних умов для завершення широкомасштабного видавничого задуму. Розпочатий у 1940 р. проєкт від самих початків не був забезпечений підготовленою програмою і відповідними засобами для його своєчасної реалізації. Дирекція Інституту, передоручивши львівському відділові упорядкування 20 томів видання, своєчасно не подбала про підготовку детального план-проспекту збірки та інструкції стосовно мовно-правописного редагування творів, належно не розробила і не проконтролювала графіку виконання всієї роботи на різних етапах, не розробила чіткої процедури передачі готових до друку томів у видавництво, самого видруку. Загалом згаданий науково-видавничий проєкт реалізовували в інституті за схемою, що склалася в радянській табірній економіці 30-х років ХХ ст., згідно з якою майже всі нові виробничі об'єкти виникали й існували без проєктів і кошторисів, а пошукові і будівельні роботи починалися одночасно. Така практика була притаманна тодішній командно-адміністративній системі: спочатку ставили нереальні за обсягом і терміном завдання, потім виконавці займалися "штурмівщиною" і, нарешті, чиновники шукали винних у невиконанні. Виїзд 1944 р. за кордон великої групи львівських літературознавців, яких, як і всіх політемігрантів, радянська пропаганда змальовувала як ворожу силу, називала запродавцями та зрадниками батьківщини, ліквідація у 1946 р. основної інституційної установи, де продовжували роботу над підготовкою до друку видання, – львівського відділу Інституту української літератури, а також організований у 1946–1948 рр. сталінським режимом фронтальний ідеологічний наступ проти патріотично налаштованої української інтелігенції, яка захищала національно-культурну ідентичність свого народу, чинила опір русифікації і тотальній фальсифікації українського минулого, зокрема М. Возняка, – усе це створило умови, за яких можна було приховати доробок упорядників і редакторів 25-томника. Хто і яку конкретну роль відіграв у тому, що в новому 20-томному виданні у редакційній статті до першого тому було відверто проігноровано внесок попередників, досі не відомо. Однозначно поставити точки над «і» в цій історії не дають змоги ні сьогоденні наукові дослідження, ні тогочасні друковані джерела та виявлені архівні документи й матеріали. Тут залишається широке поле для подальших студій, на якому могли б далі працювати історики й літературознавці.

¹²⁷Держархів Львівської області. Ф. 66. Оп. 2. Спр. 121. С. 269.

¹²⁸Возняк М. Про принципи видання творів Івана Франка. С. 58.

Додаток №1

Обследование состояния работы по подготовке к печати 1) собрания сочинений И. Франко и 2) академического собрания сочинений Т. Шевченко в институте украинской литературы им. Т. Г. Шевченко Академии наук УССР.

Произведено ученым секретарем Отделения общественных наук, чл[еном] – корресп[ондентом] АН УССР Л. М. Славиным и консультантом плановой комиссии Л. С. Райковским

1) По собранию сочинений Ив. Франко.

Работа по подготовке к печати собрания сочинений Ив. Франко начата: 1) 1-го марта 1940 г. во Львовском отделении Института украинской литературы; 2) 20 мая 1940 г. в Киеве (после утверждения правительственной комиссией проспекта издания).

Институт украинской литературы должен был закончить всю работу по сдаче издания Держлитвидаву (по предложению правительственной комиссии) к 1. I. – 1941 г. В соответствии с этим институт украинской литературы заключил договор с Держлитвидавом, обязавшись сдать все 25 томов собрания сочинений к 1. I. – 1941 г.

План этот оказался невыполненным, сроки были институтом нарушены.

На 1 января Институт смог сдать Держлитвидаву лишь 13 томов, т.е. 50% собрания сочинений Ив. Франко (том 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14; художественные произведения Ив. Франко). Такое же количество сданных в печать осталось и на день настоящего обследования – 15 февраля 1941 г.

В таком же положении остаются в настоящее время остальные 13 томов, не сданных вовремя в печать.

Тома 11 и 15 (последние 2 тома с художественными произведениями) уже готовы и зам. директора ин-та тов. Д. Д. Копица намеревается их сдать в издательство в ближайшие дни (по его словам, 17–18. II).

Пять томов, включающие литературно-критические статьи Ив. Франко, прошли все стадии подготовки (скомплектованы, составлены комментарии, отредактированы и научными, и литературными редакторами). Сейчас они находятся на последнем просмотре у акад. Возняка, который вносит ряд существенных изменений в состав этих томов, благодаря чему сдача их издательству задерживается. Тов. Д. Д. Копица надеется, что к 1 марта можно будет эти пять томов передать для печати.

В более отсталом состоянии находятся шесть томов, содержащие переводы И. Франко из иностранной литературы и статьи Ив. Франко по вопросам западноевропейской литературы. Только сейчас научные редакторы (составители и комментаторы) этих томов заканчивают свою работу. После этого должны приступить к своей работе литературные редакторы (т. Гавриш и Татаринов), которые по планам т. Д. Д. Копицы могли бы закончить свою работу в середине марта, что по мнению исследователей не вполне реально, ибо эти же товарищи должны будут значительное время в этот же период тратить на чтение корректур набранных в типографии томов.

Держлитвидав предъявляет серьезные претензии в связи с созданным положением, поскольку более или менее в срок им получены только 50% томов, остальные же тома поступят с опозданием в два, три, а может быть и четыре месяца, что угрожает срывом выполнения правительственного задания по выпуску собрания сочинений И. Франко к юбилейным дням (к 1 VIII-1941 года). Положение с взаимоотношениями с Держлитвидавом осложняется с еще одним очень серьезным вопросом: Институт литературы задерживает корректуры полученных им от Держлитвидава

первых четырех томов собрания сочинений (первые два тома получены 12 января 1941 г., вторые два тома – 25 января 1941 г.) Более того, корректуры этих томов еще не читались в связи с тем, что еще не решены до конца вопросы языкового характера, связанные с внесением изменений в язык Ив. Франко (около 2000 слов должны быть утверждены).

Вследствие каких причин создалось такое положение с подготовкой собрания сочинений Ив. Франко?

Нужно, прежде всего, отметить, что Институт украинской литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР (и, в частности, тов. Д. Д. Копица) проделал очень большую и сложную работу по подготовке этого издания за сравнительно небольшие сроки (10–12 месяцев).

Вместе с тем, институт не справился с окончанием всей своей работы в правительственный срок – 1 января 1941 года.

Основными причинами следует считать: 1) отсутствие у дирекции ежедневного оперативного графика всей работы по подготовке издания на весь период подготовки последнего; в связи с этим не могло быть той четкой оперативности в повседневном руководстве всеми многообразными сторонами работы всего коллектива составителей, редакторов и аппарата, которая требовалась в таком спешном высокоответственном деле. 2) недостаточная мобилизованность для этой важнейшей работы киевского коллектива работников института, который как раз и повинен в судьбе шести наиболее отставших томов (с переводными произведениями и статьями по западноевропейской литературе, который, несмотря на действительно большие трудности с этой частью томов собрания сочинений, должен был так поставить свою работу, чтобы трудности все преодолеть, и вовремя все тома выполнить и сдать).

Предложения:

Обратить внимание дирекции института и коллектива его работников на то, что институт не выполнил ответственного правительственного задания по сдаче в печать всего собрания сочинений Ив. Франко к 1 января 1941 г.

Сдать Держлитвидаву пять томов с литературоведческими статьями Ив. Франко не позднее 1 марта 1941 г.

Сдать Держлитвидаву шесть томов с переводными статьями по западноевропейской литературе не позднее 15 марта.

Не позднее 20 февраля решить все вопросы, касающиеся языка Ив. Франко и просмотра списка 2000 отмеченных редакторами терминов.

4 набранных тома, присланные Ин-ту Держлитвидавом для корректурного просмотра, вернуть издательству не позднее 25 февраля.

В дальнейшем организовать работу читающих корректуры так, чтобы ни один том не был задержан институтом против сроков, обусловленных договором.

Дирекции института подать к 20.ІІ. отделению и президиуму точный полный график прохождения всех работ, как связанных с окончанием подготовки к печати оставшихся 11 томов собрания сочинений, так и по чтению корректур собираемых томов. В графике указать всех исполнителей, занятых на этих работах, точные сроки выполнения каждой работы и т. д.

Постановление Президиума по этому вопросу срочно обсудить на ученом совете института. Ученому Совету в дальнейшем обсуждать ход работ по Франко еженедельно.

Предложить Бюро Отделения общественных наук установить контроль за выполнением постановления президиума.

[...]

15–17. II. 1941г.

Член-корреспондент

(Л. М. Славин)

Консультант Плановой Комиссии

(Л. С. Райковский).

Науковий архів Президії НАН України. Ф. Р.-251. Оп.1. Спр. 88. Арк.87–92.

Додаток № 2.

До Президії АН УРСР

В 1941 р. Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка працював над 25-томним науковим виданням творів Івана Франка. Два томи цього видання вийшли з друку, а саме I та 17-й¹²⁹. Значна частина видання була цілком підготовлена, відредагована і здана Держлітвидаву для друку, але робота була припинена у зв'язку з Вітчизняною війною.

Значна частина цієї роботи зберігається в Інституті, а саме I, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XIX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV в гранках та рукописах; решта роботи загинула у Львівській та Харківській друкарнях.

Просимо порушити клопотання перед Раднаркомом УРСР про поновлення наукового видання творів Івана Франка у 25 томах та про поповнення складу редакційної колегії. З десяти членів Редколегії залишилось тепер тільки шість: дійсні члени АН УРСР: О. І. Білецький, М. С. Возняк, О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, а також т. т. І. С. Кобелецький, Д. Д. Копиця (в Червоній Армії). До Редколегії слід ввести дійсного члена АН УРСР М. Т. Рильського і зав. відділу Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка Є. П. Кирилюка.

Голова Відділу суспільних наук АН УРСР,
дійсний член АН УРСР
4. VII. [19]45 р.

М.В. Птуха

Науковий архів Президії НАН України, Ф. Р. 251. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 30.

REFERENCES

1. Baran, V. (2005). *Istoriia Ukrainy 1945–1953 rr.* Lviv [in Ukrainian].
2. Bilous, M. & Terlak, Z. (Comps.). (2005). *Frankiana Vasylia Simovycha.* Lviv [in Ukrainian].

* Помилка – надруковано 2-й і 12-й томи.

3. Bondar, M. (2003). Nova ukrainska literatura. In O. V. Myshanych (Ed.), *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, 1926–2001: Storinky istorii* (p. 140). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. (2006). Likvidatsiia polskoi derzhavy ta vstanovlennia radianskoho rezhymu v Zakhidnii Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 121 [in Ukrainian].
5. Dashkevych, Ya. Borotba z Hrushevskym ta yoho shkoloiu u Lvivskomu universyteti za radianskykh chasiv. Retrieved from <https://archive.lnu.edu.ua/jaroslav-daschkevych-borotba-z-hrushevskym-ta-yoho-zchkoloyu-u-lvivskomu-universyteti-za-radjanskykh-chasiv/> [in Ukrainian].
6. Doroshenko, V. (1951). *Ohnyshche ukrainskoi nauky. Naukove tovarystvo imeny T. Shevchenka. Z nahody 75-richchia yoho zasnuvannia*. New York; Philadelphia [in Ukrainian].
7. Franko, I. (1976). Khto takyi «Lys Mykyta» i zvidky vin rodom. In Ye. P. Kyrlyuk (Ed.), *Ivan Franko. Zibrannia tvoriv: u 50-ty t.* (Vol. 4, p. 67). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Holovata, L. (2005). Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. 1940–2005: istorychni narys. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy im. V. Stefanyka*, 13, 157 [in Ukrainian].
9. Horak, R. (2003). Ivan Lyzanivskiy. *Naukovyi visnyk muzeiu Ivana Franka u Lvovi*, 3, 328 [in Ukrainian].
10. Hordynskiy, S. (1944, Kviten–traven). Vasyl Hordynskiy, liudyna i vchenyi. *Nashi dni*, 5 [in Ukrainian].
11. Hutsalenko, T. (2005). Viddil rukopysiv Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka NAN Ukrainy u 1940–1949 rr.: postati ta podii. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy im. V. Stefanyka*, 13, 192–193; 225–227 [in Ukrainian].
12. Hutsalenko, T. (2019). Novi materialy pro Fedora Havrysha. *Vydavnychy rukh v Ukraini: seredovyscha, artefakty*, 89–94 [in Ukrainian].
13. Ilnytskyi, M. (2016). Istoriiia odniiei falsyfikatsii. *Slovo i chas*, 8, 11–16 [in Ukrainian].
14. Kyselov, O. I. (1951). Do pytannia pro pryntsyepy vydannia tvoriv Ivana Franka. *Visnyk Akademii nauk Ukrainskoi RSR*, 12, 53 [in Ukrainian].
15. Lehkyi, M. (2005). Yuvilei Franka. *Literaturnyi Lviv*, 1, 21 [in Ukrainian].
16. Lehkyi, M., & Pylypchuk, S. (2008). Z ostannoho desiatylyttia frankoznavstva. *Slovo i chas*, 10, 21–31 [in Ukrainian].
17. Lutskiy, O. (2005). Akademichna nauka v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 13, 406 [in Ukrainian].
18. Melnyk, Ya. (1986). Osobysta biblioteka Ivana Franka. *Zhovten*, 6, 92–98 [in Ukrainian].
19. Nakhlik, Ye. (2011). Suchasnyi stan frankoznavchykh doslidzhen i problema stvorennia Instytutu Ivana Franka NAN Ukrainy. *Slovo i chas*, 8, 38–48 [in Ukrainian].
20. Nechytaliuk, M. (2000). «*Chest pratsi!*» Akademik Mykhailo Vozniak u spohadakh ta publikatsiiakh. Lviv [in Ukrainian].
21. Nechytaliuk, M. (2006). *Moia pora, moie bahatolithia: spohady*. Lviv [in Ukrainian].
22. Onyshchenko, O. S. (Ed.). (2003). *Istoriiia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1938–1941). Dokumenty i materialy* (V. A. Kuchmarenko, T. P. Papakina, L. I. Strelska, Comps.). Kyiv [in Ukrainian].

23. Onyshchenko, O. S. (Ed.). (2008). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1946–1950)* (Pt. 1). Kyiv: Naukovo-vydavnychi tsestr NBUV [in Ukrainian].
24. Paton, B. Ye. (Ed.). (1994). *Istoriia Akademii nauk Ukrainy. 1918–1993*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
25. Pershi tomy yuvileinoho vydannia tvoriv Ivana Franka. (1940, Serpen 15). *Vilna Ukraina*, 4 [in Ukrainian].
26. Pravda Ukrainy. (1947, Mai 7), 4 [in Ukrainian].
27. Rozpochalosia drukuvannia tvoriv Franka. (1941, Kviten 25). *Literaturna hazeta*, 4 [in Ukrainian].
28. Senyk, L. (2013). Hryhorii Nudha – vchenyi v tsarstvi bezpravna. *Paradyhma: zb. nauk. prats*, 7, 28 [in Ukrainian].
29. Shevelov (Sherekh), Yu. (2001). *Ya – mene – meni... (i dovkruhy): Spohady* (Vol. 1). Kharkiv; New York [in Ukrainian].
30. Simovych, V. (1942, Veresen). «Lys Mykyta» v novim odiahu. *Nashi dni*, 10 [in Ukrainian].
31. Slyvka, Yu. (Ed.). (1995). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: Dokumenty i materialy* (T. Halaichak, O. Lutskyi, Comps.) (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
32. Sonevytskyi, M. (2001). *Spohady staroho pedahoha* (S. Yarema, Comp.). Lviv [in Ukrainian].
33. Tsikhotskyi, I. (2006). *Mova prozy Ivana Franka (stylistychni novatsii)*. Lviv: Vyd. tsentr LNU imeni I. Franka [in Ukrainian].
34. Vid redaktsiinoi kolehii. (1955). In O. Korniiichuk (Ed.), *Franko I. Tvory: v 20-ty t.* (p. 5). Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].
35. Vozniak, M. (1951). Pro pryntsyipy vydannia tvoriv I. Franka. *Visnyk Akademii nauk Ukrainyskoi RSR*, 7, 51 [in Ukrainian].
36. Yaremenko, L. M., & Kuchmarenko, V. A. (Comps.). (2007). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941–1945)* (Pt. 1). Kyiv [in Ukrainian].
37. Zhdan, M. B. (1966). Pedahohichna diialnist Volodymyra Radzykevycha. In *Volodymyr Radzykevych: Yuvileinyi zbirnyk* (p. 35). Cleveland [in Ukrainian].

Oleksandr LUTSKYI

*PhD, Senior Researcher at the
Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7214-5872>
e-mail: loi_lviv@ukr.net*

A 25-VOLUME EDITION OF IVAN FRANKO'S WORKS: LVIV CONTRIBUTION

The article analyzes the main directions, course, and consequences of the research and publishing project of 1940–1941 in preparing for printing a 25-volume collection of works of Ivan Franko's literary-artistic heritage in the context of new political and socio-economic realities in Western Ukraine after the accession to the USSR as a part of the Ukrainian SSR at the beginning of World War II. Emphasizing the participation in these events of employees of the Lviv department of the T. Shevchenko Institute of Ukrainian Literature of the Academy

of Sciences of the Soviet Union, the author noted that the main work was carried out by the Lviv philologists, led by Academician Mykhailo Vozniak. They did the search, selection, and scientific verification of the texts, ensuring their linguistic and stylistic design, compiling the edition's reference apparatus, and others. The place and role of some compilers and editors in preparing the collection for publication, particularly M. Vozniak and Professor V. Simovych, are highlighted. The reasons which caused difficulties and insurmountable obstacles in meeting the deadline in a responsible task are revealed. It turned out that the task became much more difficult for the management of the Institute and the employees, and, first of all, for the main compilers and editors from Lviv than it seemed at first. They did not completely achieve what was planned. Before the beginning of the German-Soviet War, the State Publishing House of Ukraine managed to publish only two volumes of I. Franko's writings, although a team of Lviv scientists led by M. Vozniak had prepared for publishing a scientifically done 20-volume set of the writer's works. The German-Soviet War interrupted further printing. The post-war period's new socio-political conditions left very little space for creative activities, so M. Vozniak's attempts to complete the publication of all 25 volumes were unsuccessful in the end.

Keywords: Ivan Franko, works, twenty-five-volume edition, compilers, editors, M. Vozniak.

Сергій ПОПКО
кандидат історичних наук
головний інспектор
Міністерства оборони України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>
e-mail: spopko@ukr.net

УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ І БЕЗПЕКИ (1992–2018)

Ретроспективно розглянуто миротворчу діяльність військовослужбовців Збройних сил України впродовж періоду незалежності України. Наголошено, що миротворчу діяльність українських військових санкціонувала Постанова Верховної Ради України «Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» (1992). Акцентовано увагу на особливостях миротворчої діяльності українських військових у країнах колишньої Югославії (Боснія і Герцеговина, Східна Славонія, Македонія, Сербія, Чорногорія, Хорватія), на Африканському континенті (Ангола, Сьєрра-Леоне, Судан, Ліберія, Кот-д'Івуар), країнах Близького і Середнього Сходу (Ліван, Таджикистан, Кувейт, Ірак) та ін. Зазначено, що військовослужбовці Збройних сил України (ЗСУ) під час миротворчих операцій здебільшого проводять патрулювання в зонах відповідальності, займаються перевезенням персоналу Організації Об'єднаних Націй (ООН), здійснюють супровід гуманітарних вантажів, контроль за припиненням вогню, а також відведення і виведення військ. Констатовано, що міжнародні миротворчі операції різняться тривалістю (від декількох місяців до декількох років), обсягом фінансування і кількістю залученого персоналу. Зауважено, що зазвичай результати виконання завдань українськими миротворцями отримували високу оцінку від керівництва міжнародних безпекових організацій, а участь військовослужбовців ЗСУ в програмах Організації Північноатлантичного договору (НАТО, North Atlantic Treaty Organization) «Партнерство заради миру», міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ, Organization for Security and Cooperation in Europe) наближає нашу державу до членства в НАТО, сприяє зміцненню її міжнародного авторитету.

Ключові слова: збройні сили, НАТО, миротворчі операції, ООН, український контингент.

Участь Збройних сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки відіграє важливе значення для нашої держави, оскільки розглядається як засіб зміцнення національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного

середовища і водночас як внесок України у зміцнення системи глобальної безпеки у світі¹. Продовження активної участі держави в міжнародній миротворчій діяльності позитивно впливає на зміцнення авторитету та поліпшення іміджу України на світовій арені як надійного, передбачуваного партнера і контрибутора міжнародної безпеки та стабільності, сприяє подальшому розвитку співробітництва з євроатлантичними та регіональними структурами безпеки².

Проблему участі України в миротворчих операціях НАТО розглядали як в спеціальних вузькотематичних наукових працях, так і дослідженнях, присвячених відносинам України з НАТО. Зокрема, заслуговують на увагу роботи, підготовлені Катриною Білою³, Олегом Бодруком⁴, Володимиром Ліпканом⁵, Аллою Лазаревою⁶, Олександром Крамаревським⁷, Олександром Маначинським і Володимиром Богдановичем⁸, Юрієм Недзельським⁹, Сергієм Пирожковим і Віктором Чумаком¹⁰, Віталієм Радецьким¹¹, Сегієм Речичем¹², Ігорем Храбаном¹³, Володимиром Шкідченком¹⁴ та іншими ученими, громадсько-політичними діячами і військовими.

Основна мета статті – охарактеризувати особливості співпраці України з НАТО у другій половині 1990-х – на початку 2000-х років у контексті суспільно-політичних процесів.

Участь України в операціях з підтримання миру і безпеки розпочалась із затвердженням Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 р. № 2538-ХІІ «Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації

¹ За роки незалежності українські воїни провели 27 миротворчих операцій. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/07/za-roky-nezalezhnosti-ukrayinski-voyin/>

² Там само.

³ Біла К. Особливе партнерство Україна – НАТО як проблема національної та європейської безпеки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2002. 202 с.

⁴ Національна безпека України: історія і сучасність: монографія / О. С. Бодрук та ін. Київ, 1993. 120 с.

⁵ Ліпкан В. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: монографія. Київ: Текст, 2003. 600 с.

⁶ Лазарева А. Чи готова Україна до сусідства з НАТО? *Віче* (Київ). 1996. Вип. 4. С. 54–64.

⁷ Крамаревський А. Расширение НАТО и безопасность Украины. *Підтекст* (Київ). 1998. Вип. 29. С. 29–34.

⁸ Маначинський О., Богданович В. Нові кордони НАТО – лінія нового протистояння. *Політика і час* (Київ). 1998. Вип. 6. С. 53–59.

⁹ Недзельський Ю. Роль НАТО в підтримці національних інтересів та територіальної цілісності України. *Труди Університету: зб. наук. праць*. Київ, 2015. Вип. 5 (132). С. 18–23.

¹⁰ Пирожков С., Чумак В. Україна і НАТО. *Політика і час*. 1995. Вип. 6. С. 13–17.

¹¹ Радецький В. Вступ до Альянсу як вирішення складової національної безпеки України. *Військо України* (Київ). 2006. № 1. С. 10–12.

¹² Речич С. Воєнно-політичне співробітництво Збройних Сил України з НАТО (1991–2009 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Київ, 2012. 18 с.

¹³ Храбан І. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур: монографія. Київ: Варта, 2005. 544 с.

¹⁴ Шкідченко В. Еволюція поглядів України на НАТО. *Наука і оборона* (Київ). 2002. Вип. 4. С. 3–8.

Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії»¹⁵. За час участі Збройних сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, починаючи з 1992 р., більше 45 тисяч військовослужбовців Збройних сил України було задіяно у понад 27 міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки в різних країнах світу. Українські миротворці виконували бойові завдання в країнах колишньої Югославії (Боснія і Герцеговина, Східна Славонія, Македонія, Сербія і Чорногорія, Хорватія), на Африканському континенті (Ангола, Сьєрра-Леоне, Судан, Ліберія та Кот-д'Івуар), країнах Близького і Середнього Сходу (Ліван, Таджикистан, Кувейт, Ірак) та інших регіонах світу¹⁶.

Важливою складовою військового співробітництва стала участь нашої держави в миротворчих операціях під проводом НАТО, зокрема в операції КФОР у Косово, а раніше в операції СФОР у Боснії і Герцеговині¹⁷. Проте зазначимо, що в 1990-х роках природа миротворчих операцій суттєво змінилася. Загострилися невійськові виклики і загрози міжнародній безпеці (тероризм, кіберзлочинність, піратство, розповсюдження зброї масового ураження тощо), це вимагає залучення до миротворчих операцій не лише підрозділів збройних сил, а й інших структур сектора безпеки, зокрема МВС, МНС, СБУ. Саме тому зазначені державні структури мусять мати законодавчо закріплені функції на таку діяльність, що надасть їм підстави завчасно визначати сили та засоби для дій за межами території України та готувати їх¹⁸.

Відповідно до постанови Верховної Ради України від 03.07.1992 № 2538-ХІІ, постанови Верховної Ради України від 19.11.1993 № 3626-ХІІ, постанови Кабінету Міністрів України від 11.08.1992 № 461, українські військові брали участь у миротворчій місії «Сили ООН по охороні (СООНО-UNPROFOR)» (липень 1992 р. – грудень 1995 р.). Основні завдання миротворців: забезпечення проведення конвоїв з вантажем гуманітарної допомоги місцевому населенню; сприяння припиненню бойових дій та нормалізація ситуації; патрулювання в зонах відповідальності¹⁹.

У миротворчій місії взяли участь: 240-й окремий спеціальний батальйон – 550 осіб; 60-й окремий спеціальний батальйон – 550 осіб; 40-ва оперативна група штабних офіцерів – 63 особи; підрозділ військової поліції – 20 осіб; група військових спостерігачів (з 01.06.1995 р.) – 10 осіб; 15-й окремий вертолітний загін – 110 осіб²⁰.

Значний внесок зробили українські миротворці у програму НАТО «Сили Виконання Угоди (IFOR), Сили Стабілізації (SFOR) у Боснії і Герцеговині (грудень 1995 р. – грудень 1999 р.), у ній взяли участь: 240-й окремий спеціальний батальйон –

¹⁵ Про участь батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії: Постанова Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-12#Text>

¹⁶ За роки незалежності українські воїни провели 27 миротворчих операцій. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/07/za-roky-nezalezhnosti-ukrayinski-voyin/>

¹⁷ Розвиток і нинішній стан відносин Україна-НАТО. URL: <https://sed-rada.gov.ua/ukrayina-nato/informaciyni-materiali-shchodo-zovnishnoyi-politiki-ukrayini-u-yiyi-vidnosin-z-nato>

¹⁸ Форпост України в НАТО. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/news/1053-forpost-ukraini-v-nato>

¹⁹ 240-й окремий спеціальний батальйон UNPROFOR. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2018/05/240-osb-unprofor.html>

²⁰ Історія миротворчої діяльності Збройних Сил України. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/istoriya-mirotvorchoi-diyalnosti-zbrojni-sil-ukraini.html>

400 осіб. Крім виконання завдань з підтримання миру і безпеки, особовий склад відбудовував лікарні та школи, ремонтував дороги, лінії електромереж, трамвайні колії та надавав медичну допомогу місцевому населенню²¹.

Місія ООН у Східній Славонії (ПАООНСС) (квітень 1996 р. – січень 1998 р.) також відбувалася за участю українських миротворців (постанова Верховної Ради України від 25.03.1996 № 102/96-ВР)²². Збройні сили України представляли: 17-та окрема вертолітна ескадрилья – 150 осіб; 70-та окрема танкова рота – 160 осіб; 64-та окрема спеціальна механізована рота – 105 осіб; 8-ма окрема вертолітна ескадрилья – 96 осіб. Основні завдання, які покладали на українських військових: спостереження за виконанням домовленостей про передачу влади під контроль перехідної адміністрації ООН; патрулювання в зонах відповідальності; перевезення персоналу ООН та супровід гуманітарних вантажів²³.

Збройні сили України взяли участь у місії ООН в Анголі (1996–1997). Ця місія дещо схожа на місії з контролю за кордонами і демілітаризацією територій, але, на відміну від них, місія з контролю за виводом військ має вужчий мандат. Усі ці операції об'єднують контроль за припиненням вогню, відводом і виводом військ. За терміном вони майже не відрізняються від попередніх – здебільшого тривають від декількох місяців до 2–3 років. Усі вони є різними за обсягом фінансування і кількістю залученого персоналу (з бюджетом від 1 840 450 дол. у Ємені до 42 931 700 дол. у Сомалі). Цілком зрозуміло, що після завершення цього виду місії її мандат розширюється із запровадженням місії добрих послуг і спостереження (Ангола II, Ангола III)²⁴. У місії взяла участь 901-ша опмр – 200 осіб: штабні офіцери – 8 осіб; військові спостерігачі – 5 осіб; військові поліцейські – 3 особи. Основне завдання – відновлення інженерної інфраструктури в зонах відповідальності (відновлення шляхів, наведення мостів та понтонно-мостових переправ).

Загалом у 1990-х роках українські військові найчастіше у складі миротворчих операцій виконували такі завдання: гелікоптерне забезпечення; патрулювання зони відповідальності, збір та аналіз інформації; моніторинг процесу роззброєння, демобілізації та реінтеграції усіх озброєних угруповань; розвідка, розмінування та знешкодження вибухонебезпечних предметів; сприяння у наданні гуманітарної допомоги; супроводження гуманітарних вантажів; ведення інженерної розвідки шляхів руху, об'єктів та місцевості; моніторинг процесу роззброєння, демобілізації, реінтеграції; морське патрулювання²⁵.

На зламі XX–XXI ст. миротворча діяльність Збройних сил України продовжилася, про що, зокрема, свідчить місія в Косово (Міжнародні сили з підтримки миру в Косово – КФОР, вересень 1999 р. – липень 2000 р.), в якій брала участь 37-ма окрема спеціальна рота – 108 осіб. Основні завдання: патрулювання зони відповідальності; чергування на блокпостах; супроводження конвоїв та сербського населення через

²¹ Історія миротворчої діяльності Збройних Сил України.

²² Досвід миротворчих місій ООН. URL: <https://www.expertreform.com.ua/2018/02/21/dosvid-myrotvorchyh-misij-oon-realist-dlya-ukrayiny/>

²³ Історія миротворчої діяльності Збройних Сил України.

²⁴ Досвід миротворчих місій ООН.

²⁵ Боднар А., Сюткін С. Географічні аспекти миротворчої діяльності України. URL: http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/5934/1/Bondar_Siutkin_Geographichni.pdf

«албанську» територію; перевезення національного персоналу та високоповажних осіб; перевезення вантажів; евакуація поранених; супроводження переміщення військ²⁶. Важливою для нашої держави стала також Місія ООН превентивного розгортання в Македонії (МООНПРМ/UNPREDEP) (червень 1995 р. – березень 1999 р.). Основні завдання: контроль прикордонних районів країни; інформування керівництва місії про будь-які події, здатні підірвати стабільність у регіоні²⁷.

Окремо розглянемо участь українських військовослужбовців у складі Українсько-польського батальйону (УкрПолбату) та Литовсько-польсько-української бригади (ЛитПолУкрбригу)²⁸. Відповідно до Угоди 1997 р. було створено спільний військовий миротворчий батальйон, здатний брати участь у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН або ж в операціях багатонаціональних сил, створюваних за згодою Ради Безпеки ООН²⁹. У 2000–2010 рр. батальйон перебував у Косово в складі місії НАТО (KFOR). Литовсько-польсько-українську бригаду створили 2014 р. на підставі угоди між Кабінетом Міністрів України та урядами Литви і Польщі. Метою створення було покращення співробітництва між трьома країнами та забезпечення національного внеску до багатонаціональних військових формувань високого рівня готовності (Резервні угоди ООН, Бойові тактичні групи ЄС, Сили реагування НАТО)³⁰.

У 2001–2005 рр. Збройні сили України брали участь в Місії ООН у Таджикистані (грудень 1994 р. – травень 2000 р.), Афганістані (квітень 2000 р. – травень 2001 р.) на півострові Превлака, Хорватія (січень 1996 р. – грудень 2002 р.), у Державі Кувейт (квітень-серпень 2003 р.), Сьєрра-Леоне (березень 2001 р. – грудень 2004 р.), Грузії (1999 р. – грудень 2005 р.), Іраку (серпень 2003 р. – грудень 2005 р.). У 2007 р. Українська держава брала участь в операціях під проводом НАТО: KFOR (Косово), Міжнародні сили сприяння безпеці в Афганістані (ISAF); операція «Активні зусилля» в Середземному морі; Багатонаціональні сили і Тренувальна місія в Іраку³¹.

Протягом 2008 р. представники Збройних сил України брали участь у 10 міжнародних миротворчих операціях та місіях. Кількість миротворчого персоналу України у складі Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан (ISAF) збільшили до 10 осіб. Водночас у зв'язку із завершенням дії мандату ООН на виконання завдань Коаліційними силами в Іраку український контингент у складі 29 офіцерів і прапорщиків завершив участь у миротворчій місії та повернувся до України³².

Україна – єдина держава-партнер НАТО, яка у 2009 р. брала участь у чотирьох з п'яти операцій під проводом Альянсу. З огляду на обмежені ресурси важливим

²⁶ Історія миротворчої діяльності Збройних Сил України.

²⁷ Там само.

²⁸ Боднар А., Сютків С. Географічні аспекти миротворчої діяльності України.

²⁹ Закон України «Про участь України у миротворчих операціях» від 23 квітня 1999 року. Урядовий кур'єр. 1999. № 15.

³⁰ Хартія про особливе партнерство між Україною і Північноатлантичним Альянсом. Голос України (Київ). 1997. 11 липня № 127 (1627). С. 5–8.

³¹ Миротворча діяльність. Біла книга 2007. Збройні сили України / гол. роб. групи: І. Руснак. Київ, 2008. С. 84.

³² Миротворча діяльність. Біла книга 2008. Збройні сили України. Київ, 2009. С. 72.

досягненням 2009 р. є збереження формату участі ЗСУ в операціях НАТО³³. Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення щодо збільшення чисельності українського миротворчого персоналу в операції Міжнародних сил сприяння безпеці в Ісламській Республіці Афганістан. Україна продовжує надавати миротворчий контингент і персонал до складу Миротворчих сил з підтримання миру в Косово (KFOR), а також до тренувальної місії НАТО в Іраку (NTM-I). Протягом жовтня-листопада 2009 р. корвет «Тернопіль» успішно виконував поставлені завдання в межах анти-терористичної операції НАТО на Середземному морі «Активні зусилля»³⁴.

У 2010 р. збережено формат участі ЗСУ в міжнародних миротворчих операціях та забезпечено практичну реалізацію Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України. Протягом року 858 військовослужбовців виконували миротворчі завдання у складі миротворчих контингентів та 133 – як миротворчий персонал. Загалом військовослужбовці наших збройних сил брали участь в 11 міжнародних миротворчих операціях на території восьми країн світу³⁵.

«Участь України у миротворчих операціях, у тому числі в операціях НАТО в Косовому, в Афганістані та Середземному морі, відповідає національним інтересам України та сприяє підтриманню міжнародного миру і безпеки, підвищує рівень бойової підготовки особового складу, дозволяє отримати бойовий досвід та досягти сумісності підрозділів Збройних Сил з підрозділами держав-учасниць міжнародних миротворчих операцій», – зазначали в Міністерстві оборони України³⁶.

Отже, з 2010 р. представники ЗСУ брали участь у чотирьох бойових тактичних групах (БТГ) ЄС. Додамо, що в 2018 р. було змінено Концепцію БТГ ЄС як головного інструменту реагування на раптові кризи³⁷.

Збройні сили України в 2011 р. забезпечили виконання міжнародних зобов'язань щодо участі в операціях з урегулювання криз і, як у минулому році, взяли участь у чотирьох міжнародних операціях під проводом НАТО, зокрема: Багатонаціональних силах у Косово (KFOR); Тренувальній місії НАТО в Іраку, яка на підставі рішення Північноатлантичної ради у грудні 2011 р. завершила свою діяльність; антитерористичній операції в Середземному морі «Активні зусилля»; Міжнародних силах сприяння безпеці в Афганістані³⁸.

Водночас тривала підготовка підрозділів військово-морських сил до участі в антипіратській операції «Океанський щит». Досягнуто згоди в тому, що залучення активів ЗСУ до операцій EU NAVFOR ATALANTA та «Океанський щит» здійснюватиметься поперемінно, з річним інтервалом, починаючи з 2012 р.³⁹ Продовжено практику залучення підрозділів ЗСУ до Сил реагування НАТО. У другому півріччі

³³ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 3. Арк. 43.

³⁴ Миротворча діяльність. Біла книга 2009. Збройні сили України. Київ, 2010. С. 56.

³⁵ Миротворча діяльність. Біла книга 2010. Збройні сили України. Київ, 2011. С. 60.

³⁶ Там само. С. 64.

³⁷ Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6277>

³⁸ Партнерство з НАТО. Біла книга 2011. Збройні сили України. Київ, 2012. С. 60.

³⁹ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 4. Арк. 43.

2011 р. на оперативному чергуванні у складі 17-ї ротації Сил реагування НАТО перебував військово-транспортний літак Іл-76МД з екіпажем, групою наземного обслуговування та командним елементом⁴⁰.

Україна у 2012 р. відзначила 20-річчя своєї миротворчої діяльності і залишалася активним учасником міжнародного миротворчого процесу під егідою ООН, НАТО, ЄС та в межах регіонального співробітництва. Протягом року близько 1 200 військовослужбовців ЗСУ взяли участь у 10 міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки в Республіці Ліберія, Демократичній Республіці Конго, Косово (Республіка Сербія), Придністровському регіоні Республіки Молдова, Ісламській Республіці Афганістан, Республіці Південний Судан та в районі Аб'єй. Організовано і проведено понад 40 планових ротацій національного контингенту (персоналу) та забезпечено їхню діяльність у районах виконання завдань⁴¹.

Зроблено додатковий внесок у підтримання миру і стабільності у світі в 2013 р.: до Місії ООН зі стабілізації у Демократичній Республіці Конго спрямовано 4 вертольоти Мі-8 та збільшено до 250 військовослужбовців штатну чисельність національного контингенту; до Кот-д'Івуару спрямовано авіаційний підрозділ (38 військовослужбовців і 3 вертольоти Мі-24 зі складу 56-го овз Місії ООН у Ліберії); загальну кількість національного персоналу в Ісламській Республіці Афганістан збільшено до 30 осіб⁴².

У 2013 р. підписана Технічна угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Словачької Республіки, яка дала змогу спрямувати двох офіцерів Збройних сил України на посади військових спостерігачів-офіцерів зв'язку до складу словацького контингенту Сил ООН з підтримання миру на Кіпрі. Крім того, у зв'язку з переформатуванням Місії ООН у Судані проведено комплекс заходів щодо переведення національного персоналу на посади офіцерів взаємодії та спостереження у складі Місії ООН у Південному Судані та Тимчасових сил ООН із забезпечення безпеки в Аб'єй⁴³.

У жовтні того ж року парламент України схвалив скерування національного контингенту для участі України в операції НАТО з протидії піратству на морі «Океанський щит» та в операції Європейського Союзу «Атланта». Український контингент, що складався з екіпажу фрегата «Гетьман Сагайдачний», оглядової команди і вертолітного загону, провів чотири патрулювання в районі Аденської затоки. Під час операції корабель 30 діб провів у морі безпосередньо на патрулюванні в районах, де існував ризик піратських нападів⁴⁴.

В умовах російсько-української війни у 2014 р. було організовано та практично проведено більше 50 планових ротацій національного контингенту і персоналу та забезпечено їхню діяльність в районах виконання завдань. Протягом року було оптимізовано формат участі Збройних сил України в міжнародних операціях та їхнє представництво було зменшено на 193 особи. Заразом було додатково скеровано

⁴⁰ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 4. Арк. 43.

⁴¹ Миротворча діяльність. Біла книга 2012. Збройні сили України. Київ, 2013. С. 50.

⁴² Миротворча діяльність. Біла книга 2013. Збройні сили України. Київ, 2014. С. 56.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6277>

для виконання завдань трьох українських офіцерів до складу штабів Операції ООН у Кот-д'Івуарі (дві особи) та Місії ООН зі стабілізації у Демократичній Республіці Конго (одна особа)⁴⁵.

Головні зусилля Міністерства оборони та Генерального штабу у сфері миротворчої діяльності у 2015 р. були спрямовані на збереження наявного формату представництва у міжнародних місіях та продовження виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань із залученням мінімально необхідної кількості матеріальних та фінансових ресурсів⁴⁶. У 2015–2016 рр. близько тисячі військовослужбовців ЗСУ в складі національних контингентів та національного персоналу взяли участь в 10 міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під проводом ООН, НАТО та у складі спільних миротворчих сил на території восьми країн світу та в районі Аб'ей⁴⁷. Результати виконання завдань українськими миротворцями отримали високу оцінку від керівництва міжнародних безпекових організацій⁴⁸.

Упродовж року організовано та практично проведено три планові ротації українських національних контингентів та 52 осіб українського національного персоналу. Для розширення представництва ЗСУ в органах управління місій під проводом ООН додатково скеровано одного українського військовослужбовця (офіцера-аналітика Об'єднаного аналітичного центру (SO JMAC (G-2)) до складу Операції ООН у Кот-д'Івуарі⁴⁹.

Протягом 2016 р. було організовано та практично проведено три планові ротації національних контингентів та забезпечено участь 43 осіб національного персоналу у складі МОПМБ. Водночас, зважаючи на стабілізацію ситуацій у Кот-д'Івуарі та Ліберії, відповідно до положень резолюцій РБ ООН N 2226, 2239 у 2016 р., було скорочено частину 56-го окремого вертолітного загону Місії ООН у Ліберії та авіаційну групу зі складу цього ж загону, яка виконувала завдання у складі Операції ООН у Кот-д'Івуарі⁵⁰.

Особовий склад національних контингентів та персоналу впродовж 2016 р. успішно виконував визначені завдання у складі МОПМБ та з гідністю і честю представляв Збройні сили України на міжнародній арені⁵¹. Незважаючи на складну військово-політичну та соціально-економічну ситуацію в державі, вдалося забезпечити функціонування національних контингентів та персоналу на високому рівні, зберегти належний рівень представництва Збройних сил України у складі МОПМБ із залученням мінімально необхідної кількості матеріальних та фінансових ресурсів⁵².

У 2017 р. близько тисячі військовослужбовців Збройних сил України у складі трьох національних контингентів та національного персоналу взяли участь у дев'яти міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під проводом ООН, НАТО та у складі спільних миротворчих сил на території семи країн світу і в районі Аб'ей.

⁴⁵ Миротворча діяльність. Біла книга 2014. Збройні сили України. Київ, 2015. С. 65.

⁴⁶ ГДА МОУ. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 5. Арк. 62.

⁴⁷ Миротворча діяльність. Біла книга 2015. Збройні сили України. Київ, 2016. С. 77.

⁴⁸ Миротворча діяльність. Біла книга 2016. Збройні сили України. Київ, 2017. С. 91.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 7. Арк. 94.

⁵² Там само.

Враховуючи заплановане Секретаріатом ООН повне виведення всіх військових компонентів Місії ООН у Ліберії (Резолюція Ради Безпеки ООН 2333 (2016), за 2017 р. п'ять осіб національного персоналу ЗСУ завершили виконання завдань у складі згаданої місії⁵³. Крім цього, у зв'язку з повним завершенням Операції ООН у Кот-д'Івуарі у квітні 2017 р. в Україну повернувся останній представник ЗСУ, який виконував завдання у складі згаданої місії⁵⁴.

Основні зусилля у 2018 р. у сфері миротворчої діяльності були спрямовані на збереження наявного рівня представництва у міжнародних місіях та продовження виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань із залученням мінімально необхідної кількості матеріальних та фінансових ресурсів⁵⁵.

Водночас у межах планового завершення Місії ООН у Ліберії та відповідно до рішення Президента України у 2018 р. в Україну було повернено 56-й окремий вертолітний загін та національний персонал зі складу Місії ООН у Ліберії. Крім цього, у зв'язку з рішенням словацької сторони та на виконання резолюції Ради Безпеки ООН від 30.01.2018 N 2398 у вересні 2018 р. повернулися в Україну два представники ЗСУ, які виконували завдання у складі словацького військового контингенту Сил ООН з підтримання миру на Кіпрі⁵⁶.

У липні 2018 р. Генеральний штаб повідомив, що Міністерство оборони вирішило додатково спрямувати до Афганістану 16 українських військовослужбовців для участі в миротворчій місії, а також ще двох військових – до Малі. Станом на липень 2018 р. у восьми миротворчих місіях брало участь 338 наших військових. Українці представлені в місіях в Демократичній Республіці Конго і Південному Судані, в Афганістані, Косово (Республіка Сербія), на Кіпрі і в інших країнах. Про те, як готують військових до миротворчих місій, як вибудовується співпраця та наскільки для України є актуальною участь в подібних операціях, «Українські Новини» розмовляли з тимчасово виконувачем обов'язків начальника Головного управління військового співробітництва та миротворчих операцій Генерального штабу Збройних сил України полковником Валентином Левчиком⁵⁷.

Упродовж 2018 р. було організовано та практично проведено ротації чотирьох національних контингентів та 39 осіб національного персоналу у складі МОПМБ. Участь України в МОПМБ залишається дієвим інструментом нарощування оперативних спроможностей визначених сил та засобів збройних сил, досягнення ними оптимального рівня взаємосумісності з підрозділами провідних країн, а також дає змогу підтримувати активну позицію держави у міжнародних зусиллях із забезпечення миру і стабільності у світі⁵⁸.

⁵³ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 11. Арк. 102.

⁵⁴ Миротворча діяльність. Біла книга 2017... С. 131.

⁵⁵ Миротворча діяльність. Біла книга 2018. Збройні сили України. Київ, 2019. С. 145.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ «НАТО не відшкодовує Україні участь у миротворчих операціях», — полковник Валентин Левчик. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/08/17/nato-ne-vidshkodovuyey-ukrayini-uchast-u-myrotvorchyh-operatsiyah-polkovnyk-valenty-levchik/>

⁵⁸ Там само.

Отже, миротворча діяльність зародилася в роки холодної війни і стосувалася передусім заходів щодо забезпечення дотримання угод про припинення вогню, стабілізації обстановки на місцях і найважливішої підтримки політичних зусиль з мирного врегулювання конфліктів⁵⁹. У 1991–2018 рр. Українська держава (Збройні сили України) брала/бере участь у численних міжнародних місіях, що високо цінуються світовою громадськістю. На сьогодні багато операцій завершили виконання своїх мандатів, наприклад, місії ООН в Центральньоафриканській Республіці і Чаді, Конго, в Бурунді, Сьєрра-Леоне, Ефіопії та Еритреї, Судані та Кот-д’Івуарі. Однак у середині 1990-х років миротворці зазнали невдачі в колишній Югославії, Руанді та Сомалі, де не вдалося досягти встановлення миру. Кількість жертв серед цивільного населення продовжувала зростати і бойові дії не припинялися, що завдало шкоди репутації миротворчої діяльності ООН⁶⁰. В умовах російсько-української війни міжнародні безпекові організації продовжують залучати військових Збройних сил України до миротворчої діяльності.

REFERENCES

1. 240-iy okremiy spetsialnyi batalion UNPROFOR. Retrieved from <https://www.ukrmilitary.com/2018/05/240-osb-unprofor.html> [in Ukrainian]
2. Bila, K. (2002). *Osoblyve partnerstvo Ukraina – NATO yak problema natsionalnoi ta yevropeiskoi bezpeky* [Special Ukraine-NATO partnership as an issue of national and European security] (Candidate’s Thesis). Kyiv [in Ukrainian].
3. Bodnar, A., & Siutkiv, S. *Heohrafichni aspekty myrotvorchoi diialnosti Ukrainy*. Retrieved from http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/5934/1/Bondar_Siutkin_Geographuchni.pdf [in Ukrainian]
4. Dosvid myrotvorchykh misii OON. Retrieved from <https://www.expertreform.com.ua/2018/02/21/dosvid-myrotvorchykh-misij-oon-realist-dlya-ukrayiny/> [in Ukrainian]
5. Forpost Ukrainy v NATO. Retrieved from <https://nato.mfa.gov.ua/news/1053-forpost-ukraini-v-nato>
6. Istoriia myrotvorchoi diialnosti Zbroinykh Syl Ukrainy. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/istoriya-mirotvorchoi-diyalnosti-zbrojnii-sil-ukraini.html> [in Ukrainian]
7. Khartiia pro osoblyve partnerstvo mizh Ukrainoiu i Pivnichnoatlantychnym Aliansom. (1997). *Holos Ukrainy*, 127, 5–8 [in Ukrainian].
8. Khraban, I. (2005). *Systema yevropeiskoi bezpeky i napriamy voienno-politychnoi intehratsii Ukrainy do yii struktur*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Kramarevskii, A. (1998). Rasshyreniie NATO i bezopasnost Ukrainy. *Pidtekst*, 29, 29–34 [in Russian].
10. Lazarieva, A. (1996). Chy hotova Ukraina do susidstva z NATO? *Viche*, 4, 54–64 [in Ukrainian].

⁵⁹ Миротворчі місії ООН: в яких країнах світу проводилися та де тривають зараз. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/02/infografika/polityka/myrotvorchi-misiyi-oon-yakux-krayinax-svitu-provodylysia-ta-tryvayut-zaraz>

⁶⁰ Там само.

11. Lipkan, V. (2003). *Teoretychni osnovy ta elementy natsionalnoi bezpeky Ukrainy*. Kyiv: Tekst [in Ukrainian].
12. Manachynskiy, O., & Bohdanovych, V. (1998). Novi kordony NATO – liniia novoho protystoiannia. *Polityka i chas*, 6, 53–59 [in Ukrainian].
13. Myrotvorcha diialnist. (2008). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2007. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 83–85). Kyiv [in Ukrainian].
14. Myrotvorcha diialnist. (2009). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2008. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 72–76). Kyiv [in Ukrainian].
15. Myrotvorcha diialnist. (2010). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2009. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 55–58). Kyiv [in Ukrainian].
16. Myrotvorcha diialnist. (2011). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2010. Zbroini syly Ukrainy*. (pp. 59–65). Kyiv [in Ukrainian].
17. Myrotvorcha diialnist. (2013). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2012. Zbroini syly Ukrainy*. (pp. 50–54). Kyiv [in Ukrainian].
18. Myrotvorcha diialnist. (2014). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2013. Zbroini syly Ukrainy*. (pp. 55–59). Kyiv [in Ukrainian].
19. Myrotvorcha diialnist. (2015). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2014. Zbroini syly Ukrainy*. (pp. 64–67). Kyiv [in Ukrainian].
20. Myrotvorcha diialnist. (2016). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2015. Zbroini syly Ukrainy*. (pp. 75–78). Kyiv [in Ukrainian].
21. Myrotvorcha diialnist. (2017). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2016. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 91–96). Kyiv [in Ukrainian].
22. Myrotvorcha diialnist. (2018). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2017. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 131–135). Kyiv [in Ukrainian].
23. Myrotvorcha diialnist. (2019). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2018. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 145–148). Kyiv [in Ukrainian].
24. Myrotvorchi misii OON: v yakykh krainakh svitu provodylysia ta de tryvaiut zaraz. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/02/infografika/polityka/myrotvorchi-misiyi-oon-yakyx-krayinax-svitu-provodylysia-ta-tryvayut-zaraz> [in Ukrainian]
25. NATO ne vidshkodovuie Ukraini uchast u myrotvorchykh operatsiiah, – polkovnyk Valentyn Levchyk. Retrieved from <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/08/17/nato-ne-vidshkodovuye-ukrayini-uchast-u-myrotvorchyh-operatsiyah-polkovnyk-valentyn-levchyk/> [in Ukrainian]
26. Natsionalna bezpeka Ukrainy: istoriia i suchasnist. (1993). Kyiv [in Ukrainian].
27. Nedzelskyi, Yu. (2015). Rol NATO v pidtrymtsi natsionalnykh interesiv ta terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy. *Trudy Universytetu: zb. nauk. Prats*, 5 (132), 18–23 [in Ukrainian].
28. Partnerstvo z NATO. (2012). In I. Rusnak (Ed.), *Bila knyha 2011. Zbroini syly Ukrainy* (pp. 57–60). Kyiv [in Ukrainian].
29. Pro uchast batalionu Zbroinykh Syl Ukrainy v Myrotvorchykh Sylakh Orhanizatsii Obiednanykh Natsii u zonakh konfliktiv na terytorii kolyshnoi Yuhoslavii: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-12#Text> [in Ukrainian]
30. Pyrozhkov, S., & Chumak, V. (1995). Ukraina i NATO. *Polityka i chas*, 6, 13–17 [in Ukrainian].
31. Radetskyi, V. (2006). Vstup do Aliansu yak vyrishennia skladovoi natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Viisko Ukrainy*, 1, 10–12 [in Ukrainian].

32. Rechyh, S. (2012). *Voienno-politychne spivrobitnytstvo Zbroinykh Syl Ukrainy z NATO (1991–2009 rr.)* [Military-political cooperation of the Armed Forces of Ukraine with NATO (1991–2009)] (Extended articles of Candidate's Thesis). Kyiv [in Ukrainian].
33. Rozvytok i nynishnii stan vidnosyn Ukraina-NATO. Retrieved from <https://sed-rada.gov.ua/ukrayina-nato/informaciyni-materiali-shchodo-zovnishnoyi-politiki-ukrayini-u-yiyi-vidnosin-z-nato> [in Ukrainian]
34. Shkidchenko, V. (2002). Evoliutsiia pohliadiv Ukrainy na NATO. *Nauka i oborona*, 4, 3–8 [in Ukrainian].
35. Viiskova yevrointehratsiia: yak Ukraina vykonuie svoi bezpekovi zoboviazannia za uhodoiu z YES. Retrieved from <https://cacds.org.ua/?p=6277> [in Ukrainian]
36. Za roky nezalezhnosti ukrainski voiny provely 27 myrotvorchykh operatsii. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2019/07/za-roky-nezalezhnosti-ukrayinski-voyin/> [in Ukrainian]
37. Zakon Ukrainy «Pro uchast Ukrainy u myrotvorchykh operatsiiakh» vid 23 kvitnia 1999 roku. (1999). *Uriadovyi kurier*, 15 [in Ukrainian].

Serhii POPKO

PhD, Chief Inspector

Ministry of Defense of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>

e-mail: spopko@ukr.net

PARTICIPATION OF SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN INTERNATIONAL PEACEKEEPING AND SECURITY OPERATIONS (1992–2018)

The paper retrospectively covers the peacekeeping activities of the servicemen of the Armed Forces of Ukraine during the independence of Ukraine. The Ukrainian military's peacekeeping activities were authorized by the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "Pro uchast batalionu Zbroinykh Syl Ukrainy v Myrotvorchykh Sylakh Orhanizatsii Obiednanykh Natsii u zonakh konfliktiv na terytorii kolyshnoi Yuhoslavii" (1992). The author focused on the characteristics of peacekeeping activities of the Ukrainian military in the countries of the former Yugoslavia (Bosnia and Herzegovina, Eastern Slavonia, Macedonia, Serbia, Montenegro, Croatia), on the African continent (Angola, Sierra Leone, Sudan, Liberia, Côte d'Ivoire), countries of the Middle East (Lebanon, Tajikistan, Kuwait, Iraq) and others. It is noted that servicemen of the Armed Forces of Ukraine (AFU) during peacekeeping operations mostly patrol areas of responsibility, engaged in the transportation of United Nations personnel, escort humanitarian cargos, control the ceasefire, and withdrawal of troops. International peacekeeping operations vary in duration (from several months to several years), funding, and the number of personnel involved. Usually, the results of Ukrainian peacekeepers were highly praised by the leadership of international security organizations. Participation of Ukrainian Armed Forces servicemen in North Atlantic Treaty Organization (NATO) programs, Partnership for Peace, international peacekeeping activities under the auspices of the United Nations, Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) brings our country closer to NATO membership, contributes to strengthening its international prestige.

Keywords: armed forces, NATO, peacekeeping operations, UN, Ukrainian contingent.

UDC 323.1:316.3: 316.42 (477)
DOI: 10.33402/nd.2020-8-134-149

Orest KRASIVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of European Integration and Law at the Lviv Regional
Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under
the President of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7028-6038>
e-mail: krasivski@ukr.net*

Vasyl PASICHNYK

*Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of European Integration and Law at the
Lviv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of
Public Administration under
the President of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2447-2374>
e-mail: v_pasychnyk@point.lviv.ua*

DYNAMICS OF NATIONAL IDENTITY FORMATION IN INDEPENDENT UKRAINE

The dynamics of national identity formation in independent Ukraine has been studied. Based on the analysis of the results of sociological research, the state, problems, and prospects of Ukrainian national identity formation have been revealed. At the time of the declaration of independence, Ukraine was characterized by a blurred national identity, where regional identities predominated when the West of Ukraine focused on the European Union, and its East and South parts focused on Russia. The sociological research results revealed positive dynamics in the formation of Ukrainian national identity in the conditions of independent Ukraine, as it is a civic identity that has become a priority for the citizens of Ukraine over other group identities. At the same time, the shortcomings of the liberal approach to the formation of national identity, which emphasizes human rights, ignoring the problems of blurred Ukrainian national identity, incomplete nation-building processes in Ukraine, and the collective rights of Ukrainians as the titular nation, are proved. This led to the deepening of divisions and fragmentation of Ukrainian society, the alienation of property and power by the broad masses of people. Russia took advantage of this by unleashing a «hybrid war» against Ukraine and annexing Crimea and part of the Donbas. However, the modern political elite has not drawn proper conclusions, and as the results of recent sociological studies show, it continues to pursue politics, ignoring the Ukrainian national interests and expectations of its own people. The priority of national

integration and ensuring the national unity of Ukraine has been justified while maintaining the priority of European integration concerning other areas of foreign policy orientation and international integration. It is proved that the conceptual basis for consolidating the people of Ukraine can be primarily the Ukrainian national idea.

Keywords: national identity, Ukraine, consolidation of society, Ukrainian national idea.

Having been part of foreign empires for many centuries and experiencing national oppression from them, the Ukrainian ethnic group began to lose its historical memory, language, culture, traditions, etc. Historically, similarities with a somewhat mixed ethnic composition on the border of Ukraine have been formed, and the Ukrainian population of these regions has been affected by the long-term cultural and political influence of neighboring countries. Therefore, at the time of the declaration of independence, Ukraine was characterized by a blurred national identity, where regional identities prevailed. Today, there is a need to study the dynamics of the formation of national identity in independent Ukraine and determine on this basis the conceptual foundations for the consolidation of Ukrainian society, which today is divided according to regional, ethnic, confessional and social characteristics.

Among the foreign scientific literature on these issues, the works of such scientists deserve special attention: H. Arendt, P. Berger, E. Bubuer, E. Smith, J. Ortega y Gasset, E. Hobsbaum, R. Shporlyuk and others. It is worth noting summarizing researches on these issues of Ukrainian researchers as: V. Maiboroda, Y. Rymarenko, M. Rozumny, M. Stepyko, O. Zabuzhko, M. Ryabchuk, M. Kozlovets, N. Kovtun, O. Rudakevych, M. Marynovych, V. Kremin, V. Tkachenko and others. An important factor in the study of the formation of national identity in independent Ukraine is also the sociological research conducted in independent Ukraine (Razumkov Center, Ilko Kucher Democratic Initiatives Foundation, etc.).

After the proclamation of independence in Ukraine, national science was dominated by a liberal methodological approach to the formation of a political nation on the basis of citizenship, when the priority was Ukraine's integration into the European Union and implementation of European standards based on human rights. However, at the same time, European integration served as an end in itself, ignoring the problem of blurring of Ukrainian national identity and incompleteness of the nation-building process, as well as the collective rights of Ukrainians as the titular nation and the Crimean Tatar people as an indigenous people in Ukraine. The mindset and expectations of the population of Ukraine in its various regions, as well as the position of the European Union, which did not consider Ukraine as a potential member of the EU even in the long run, were largely ignored. This has led to a deepening of divisions in Ukrainian society, which now highlights the priority of national integration and ensuring the national unity of Ukraine, while maintaining the importance and priority of European integration in other areas of foreign policy orientation and international integration. To justify this scientific approach, we drawn to the results of sociological research conducted after the declaration of an independent Ukrainian state.

The aim of the study is to reveal the dynamics of the formation of national identity in independent Ukraine on the basis of sociological research, identifying the state, problems and prospects of the formation of national identity in modern Ukrainian society.

After the proclamation of independence in the Ukrainian state, a single national identity was not yet formed, as evidenced by the results of sociological researches conducted

in 1996 by Kyiv sociologists M. Biletskyj and O. Topigo¹. In Ukraine, first of all, there were two large subregions – «Right Bank» and «Left Bank», which in matters of cultural, economic, party-political and foreign policy spheres took opposite positions. In these sub-regions, two poles are particularly clearly distinguished - Galicia and Donbas, which cultivated in the most «pure» form «Ukrainian» (ethnic) and «Soviet» (conditional name) identities². Galicia understands Ukrainian national identity primarily as an ethno-political community, and Donbass as a community that unites on the basis of citizenship, that is its belonging to the state and a certain territory. Further from these poles to the center of Ukraine, there was a gradual «blurring» of these types of identities, and the formation of certain mixed types with a predominance of features of «Ukrainian» or «Soviet» identity.

These data are also confirmed by the results of a sociological study conducted within the framework of the Genesa Political Science Center in 1997, in which the author also participated³. The study showed that in Ukraine, after the declaration of independence, regional identity dominated over national and ethnic identity, which was manifested in various priorities of Ukraine's development. This was shown primarily in the different vision of the regions of Ukraine's future. As well as the lack of consensus on the strategic prospects for the development of the Ukrainian state.

Stagnation and systematic crisis of Ukrainian society has caused dissatisfaction among the population of Ukraine. However, the western and eastern regions of Ukraine saw a different way out of this difficult situation. The population of the East was more inclined to make certain concessions to Russia in matters of state sovereignty, if this generally contributes to improving the financial situation. Western Ukraine does not allow such concessions if they threaten to undermine state sovereignty. They also believe that a higher standard of living can be achieved through integration into the EU and NATO. If the East is focused on integration with Russia, then the West is more inclined to integration with Western Europe. The polar foreign policy orientations of the western and eastern regions generated tension between the Western and The Eastern regions of Ukraine, which appeared primarily in the more critical attitude of the East of Ukraine to its West. In the context of a systemic crisis and low national consolidation of the people, this poses a threat to the national unity and territorial integrity of Ukraine.

Since Ukraine did not pursue a separate state policy in the field of national identity formation and society consolidation, certain interregional contradictions arose and grew in it. These contradictions were especially pronounced during the 2004 and 2010 election campaigns, the Orange Revolution, Euromaidan, and the revolution of dignity, when Ukraine actually shared approximately equal parts of its political preferences: Eastern and Southern Ukraine supported pro-Russian parties, while the West and the Center supported pro-European forces. This was actually taken advantage of by Russia, carrying out information expansion in order to stimulate separatism in the East and South of Ukraine, and later unleashing a «hybrid war» against Ukraine, it annexed Crimea and part of the Donbass (Donetsk and Luhansk regions).

¹ Beletskiy M. I., Topygo A. K. National-cultural and ideological orientations of Ukraine. According to sociological polls. Policy. 1998. No. 4. P. 74–89.

² Ibid. P. 88.

³ Results of the cross-regional sociological survey «the state of Ukrainian society on the eve of the 1998-1999 elections» conducted by the Genesa Political Science Center under the leadership of Viktor Nebozhenko in May 1997. Stavropigon, 1997. P. 171–193; Pasichnyk V. National security in the context of Ukrainian-Russian relations. Stavropigon. 1997. P. 145–162.

At the same time, the stay of Ukrainian lands in their independent state for a quarter of a century, the Orange Revolution, the Revolution of Dignity and Ukraine's struggle for independence against Russian aggression had a positive effect on the formation of national identity in Ukraine. In particular, this was evidenced by the results of a sociological research conducted by the Razumkov Center in 2016 to study the state and problems of forming the national identity of Ukraine, as well as determine the prospects for consolidating Ukrainian society⁴.

The results of the research by the Razumkov Center in 2016 revealed a certain positive trend in the formation of Ukrainian national identity in the conditions of independent Ukraine, since it is civil and national identity that has acquired priority for Ukrainian citizens in relation to regional, class, religious and political group identities.

Table 1.

Who do you consider yourself in the first place, %⁵?

	Ukraine	West	Center	South	East	Donbass	Ukrainians	Russians
A citizen of Ukraine	58.3	62.6	63.4	63.7	52.4	45.0	61.6	33.9
A resident of the village, district or city in which you live	22.2	21.1	22.1	17.7	23.7	25.2	21.1	31.7
A resident of the region (district or districts) where you live.	11.2	9.5	8.6	12.6	14.5	14.2	10.2	18.3
A citizen of the world	2.5	1.2	1.2	0.9	1.9	8.8	2.1	4.9
A citizen of the former USSR	2.3	0.2	2.0	2.3	4.8	3.1	1.4	8.5
A representative of your ethnic group, nation	2.0	3.8	1.5	1.4	1.9	1.3	2.1	0.9
A citizen of Europe	0.7	0.9	0.7	0.5	0.3	1.3	0.8	0.4
A citizen of Russia	0.1	0.2	0.0	0.5	0.3	0.0	0.1	0.4

Table 2.

Who do you consider yourself by nationality, %⁶?

	Ukraine	West	Center	South	East	Donbass	Ukrainians	Russians
Ukrainian	85.7	96.7	94.5	84.2	79.8	59.9	97.8	70.6
Russian	11.0	2.4	3.0	12.1	15.9	33.4	1.8	24.0
Other nationality	2.1	0.7	1.0	1.9	1.9	6.6	0.3	3.7
It's hard to answer	1.2	0.2	1.5	1.9	2.4	0.0	0.2	1.7

⁴ Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, prospects: information and analytical materials for professional discussion December 16, 2016. Kyiv: Razumkov Center, 2016. 100 p.

⁵ Ibid. P. 20.

⁶ Ibid. P. 49.

However, civil and national identities are inferior in the hierarchy of identities, if we take the self-identification of Ukrainian citizens by belonging to microgroups: related, professional, age, gender groups. This indicates a certain problem in the formation of national identity, which can manifest itself in the priority of personal and corporate interests based on Ukrainian national interests.

Nevertheless, there is clearly a certain positive dynamics in the formation of national identity in independent Ukraine. Thus, respondents consider Ukraine first of all as their homeland, and then the country in which they live and citizenship, which records only formal belonging to the Ukrainian state⁷. This positive dynamics can be traced primarily due to the rapid growth of national consciousness in central Ukraine, which is approaching the level of Western Ukraine.

Table 3.

Which of the following do you primarily associate with the word «Ukraine»⁸, %.

	Ukraine	West	Center	South	East	Donbass	Ukrainians	Russians
My homeland	45.5	56.4	55.9	28.2	35.1	32.2	50.0	19.6
The country I live in	23.9	18.7	18.1	33.8	26.2	34.1	21.5	38.4
The state of which I am a citizen	17.0	11.4	14.2	22.2	25.4	17.4	16.2	22.8
What surrounds me in everyday life (my city / town / village, familiar landscapes, relatives and countrymen)	9.4	10.9	8.7	9.7	9.5	8.5	9.1	8.5
Part of Europe	1.2	2.1	0.9	2.3	0.5	0.6	1.2	1.3
Part of Russia	1.2	0.0	0.7	0.5	1.4	4.7	0.8	4.9

However, for residents of Eastern and Southern Ukraine, as well as the Donbas, Ukraine is mostly associated as the country in which they live, or the state of which they are citizens. This shift in emphasis shows that for residents of these regions, Ukraine has not yet acquired its significance as a homeland, which reflects the problematic formation of national identity in modern Ukrainian society. An even worse situation can be traced across the entire country on ethnic grounds: only half of ethnic Ukrainians consider Ukraine as their homeland (50.0 %), which indicates their Russification and still low level of national consciousness; and ethnic Russians practically do not consider Ukraine as their homeland (19.6%), for them Ukraine is primarily the country in which they live (38.4%), or the state of which they are citizens (22.8%). Despite this, it should also be noted that there is a certain positive dynamics in the integration of Russians into modern Ukrainian society, since even they consider Ukraine an original and self-sufficient country, and not as part of Russia

⁷ Consolidation of Ukrainian society... P. 18.

⁸ Ibid.

(4.3 %) or Europe (1.3 %). For ethnic Ukrainians, this trend is even more pronounced: only 1.2% consider Ukraine as part of Europe, and 0.8% as part of Russia.

An important component of a common national identity is patriotism. A sociological study revealed a significant increase in the level of patriotism among Ukrainian citizens despite regional differences: two-thirds of respondents consider themselves patriots of Ukraine, and three-quarters confirm the presence of feelings of patriotism and love for Ukraine⁹.

The results of the survey confirm the fact that Euromaidan, the revolution of dignity and the struggle for independence of Ukraine, the heroism and dedication of the Ukrainian military and volunteers shown in the fight against Russian aggression and separatist movements, the annexation of Crimea and parts of Donbass by Russia, the military actions in eastern Ukraine have increased the sense of patriotism in Ukraine¹⁰. However, according to the results of the survey, the authorities' miscalculations in implementing reforms in 2014–2016 weakened the sense of patriotism among a certain part of Ukrainian citizens¹¹.

Despite dissatisfaction with the actions of the authorities, Ukrainian citizens are generally optimistic about the future of Ukraine as an independent state. Despite the difficult socio-economic situation in Ukraine, the majority of its citizens believe in the ability of their country to overcome existing problems and difficulties and in the presence of prospects for a decent life in it¹². However, the government's mistakes in the reform process and the fall in the standard of living of the people record moderate optimism about the prospects for improving their standard of living to a lesser extent for themselves, and to a greater extent for their children and grandchildren. The majority of respondents believe that in the future Ukraine will still be a highly developed, democratic, influential European country (36.5 %) or follow a special path of development (21.4 %)¹³. A «pessimistic» version of Ukraine's future is supported by a small part of respondents.

Ukraine will be able to achieve positive prospects based on the awareness of its population of the common historical fate. Ukrainians believe that Ukraine has its own history, and accordingly, 85% of respondents believe that Ukrainian children should cultivate a sense of love for Ukraine and respect for their history¹⁴. All this will make it easier for the younger generation of Ukrainians to achieve unity, solidarity and mutual help, according to the majority.

The Ukrainian language is one of the main markers of the formation of a common national identity of Ukraine. The majority of respondents believe that every citizen of Ukraine should speak the Ukrainian language to the extent sufficient for everyday communication and communicate it in official institutions. They agree with the need for state assistance in the development and dissemination of the Ukrainian language, based on the fact that the Ukrainian language has been subjected to harassment for a long time (58.6 %)¹⁵. At the

⁹ Consolidation of Ukrainian society... P. 21, 26.

¹⁰ Ibid. P. 35.

¹¹ Ibid. P. 26.

¹² Ibid. P. 34.

¹³ Ibid. P. 62.

¹⁴ Ibid. P. 38.

¹⁵ Ibid. P. 41.

same time, the relative majority of respondents (44.9 %) do not support granting the state the right to restrict the use of other languages on its territory.

In general, Ukrainian citizens highly appreciate the possibility of meeting their cultural and religious needs in an independent Ukraine (89.66% and 89.2 %). However, there is no consensus in Ukrainian society on whether to preserve the cultural characteristics of regional and ethnic groups or cultural unification, since the level of support for both these positions differs little¹⁶. There is also no clear advantage in the number of supporters in terms of state support only for the Ukrainian language and culture or support for the languages and cultures of other peoples living in Ukraine. However, Ukrainian citizens oppose the concept of a «melting pot», when different ethnic groups mix with the titular nation¹⁷. Respondents also record certain problems in the sphere of ensuring proper unity between different regions, the presence, first of all, of a certain isolation from each other as a problem of forming a common national identity for all citizens¹⁸. However, the relative majority of all Ukrainian citizens who are aware of the difference between them and residents of other regions mostly consider these differences to be a positive phenomenon.

Summing up, we will identify the main factors of consolidation and separation of modern Ukrainian society.

According to the citizens of Ukraine, the consolidation of Ukrainian society will be most facilitated by:

- overcoming existing socio-economic problems, improving the well-being of the majority of citizens (67% of respondents);
- overcoming corruption and bringing corrupt officials to justice (66%);
- change of power in Ukraine, coming to power of honest, professional, uncorrupted people (51%);
- a more equitable distribution of public goods, reducing the gap between the incomes of rich and poor citizens (48%);
- increased participation of citizens in solving socially important problems at the state and regional levels» (29%)¹⁹.

Factors of separation of the country, according to citizens, can be:

- attitude to the government and state policy (43%);
- attitude to the war in the East (41%);
- attitude to Russia (40%);
- federalization of Ukraine (33%);
- joining a defense alliance with Russia (32%);
- course for NATO membership (31%);
- refusal to return Crimea, consent to grant special status to the occupied territories of Donbass (31%).
- vision of prospects and directions for the development of our country (30%);
- attitude to Europe and the USA (28%);

¹⁶ Consolidation of Ukrainian society... P. 46.

¹⁷ Ibid. P. 47, 49.

¹⁸ Ibid. P. 64.

¹⁹ Ibid. P. 66.

– financial issues (28%)²⁰.

The sociological study highlights the basis around which integration and consolidation of Ukrainian citizens is possible.

Table 4.

What can be the basis for unity of residents of Ukraine, %²¹?

	Ukraine	West	Center	South	East	Donbass	Ukrainians	Russians
A common vision of the future direction of state development	61.6	62.9	59.4	54.6	64.2	66.5	62.2	58.6
Common problems facing Ukrainian citizens today	58.7	54.8	57.8	64.4	68.5	50.9	59.5	54.1
Common history and common assessments of events and figures of the historical past	43.2	37.6	48.9	38.6	51.5	31.5	44.1	37.4
Common state language	22.3	29.8	24.9	11.6	21.3	14.6	24.2	9.5
Common enemy	22.0	29.6	21.0	13.9	19.4	22.7	23.5	11.7

However, the consolidation of the Ukrainian people is possible primarily on the basis of their own national idea. Thus, a sociological study has established that it is the Ukrainian national idea that can become the conceptual basis for consolidating modern Ukrainian society, as well as neutralizing the factors of separation of the country. In particular, four-fifths (81%) of respondents believe that in order to consolidate society, each country should have its own common national idea for all citizens (and only 6% believe that it is not necessary)²². The majority of respondents in each region agree that such an idea is necessary (from 67% in the South to 91% in the West of the country)²³.

After the 2019 presidential and parliamentary elections, Ukraine was in a completely new political reality, which was also reflected in the processes of forming national identity in Ukraine. These new realities reflect the results of a sociological study on the attitude of Ukrainian regions to patriotism, language and foreign policy priorities, which was conducted by the Ilk Kucher foundation for Democratic initiatives together with the Razumkov Center's sociological service from December 13 to 18, 2019 in all regions of Ukraine with the exception of Crimea and the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions²⁴. They showed an increasing tendency to blur the existing division of Ukraine after Russian aggression, Russia's occupation of Crimea and parts of the Donetsk and Luhansk regions,

²⁰ Consolidation of Ukrainian society... P. 11.

²¹ Ibid. P. 14–15.

²² Ibid. P. 34.

²³ Ibid.

²⁴ Bekeshkina I. Patriotism, language and foreign policy priorities – public opinion of Ukraine. Democratic initiative. 2020. January 21. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20.

where pro-Russian orientations were most often traced. Russian aggression has become an important factor in the consolidation of Ukrainian society, and the signing and implementation of the association agreement between Ukraine and the EU make significant changes in the development of the state and the geopolitical orientations of its citizens. At the same time, a sociological study has revealed a tendency to a certain fragmentation of Ukraine. In Ukraine, there is a tendency to distinguish four regions (West, Center, South and East) with their own regional specifics. The dynamics of the national identity formation based on citizenship and the intensification of the processes of formation of the Ukrainian political nation by increasing the share of residents of the East and South of Ukraine who identify themselves primarily as citizens of Ukraine (West – 76.2%, Center – 77.7%, South – 83.6%, East-65.7%) is increasingly being traced²⁵.

The vast majority of the population of Ukraine (74.9 %) considers themselves primarily as citizens of Ukraine. Significantly fewer citizens (15.6%) chose regional identification as belonging to their region, district, city or village²⁶. If we consider the dynamics of the formation of national identity in modern Ukrainian society for a longer time – 2013-2019, then there is clearly a positive tendency, when the number of respondents who identify themselves primarily as citizens of Ukraine increases. However, there are some fluctuations depending on events in Ukraine and abroad, which may affect the processes of national identity formation. Thus, after the outbreak of patriotism in 2014, and its peak in 2015-2016, in 2017 and 2018, there is a certain decline, which may be due to dissatisfaction with the state policy pursued by those pro-European political forces that came to power in Ukraine after the revolution of dignity. But, in 2019, the number of citizens who primarily consider themselves citizens of Ukraine will start to grow again. This year, presidential and parliamentary elections were held, which resulted in a change of power. Political optimism has increased among the population of Ukraine, and there were hopes for positive changes in Ukraine after the reset of power caused by the election of President of Ukraine V. Zelensky and for the first time in the history of Ukraine the formation of a parliamentary majority of the presidential party «Servant of the People».

Table 5.

Who do you consider yourself in the first place, %²⁷?

	December 2013	December 2014	December 2015	December 2017	December 2018	December 2019
A resident of the region where you live	35.3	19.2	12.2	15.8	18.2	15.6
A citizen of Ukraine	54.2	73.2	80.9	72.9	67.5	74.9
A representative of your own ethnic group, Nation	2.0	1.3	2.4	2.8	3.2	2.6
A citizen of Russia	3.2	0.1	0.3	0.3	0.0	0.3
A citizen of the former USSR	2.5	2.9	1.9	2.9	2.2	2.7

²⁵ Bekeshkina I. Patriotism, language and foreign policy priorities.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

A citizen of Europe	2.3	0.9	0.6	1.3	2.0	1.2
A citizen of the world	0.1	1.9	1.2	0.8	0.9	1.5
Other	0.3	0.6	0.2	0.2	1.0	0.1
It's hard to say	0.1	0	0.3	2.9	5.0	1.0

This sociological study showed an increase in the level of patriotism. Ukrainians thus identified the main components of patriotism: love for their country (80%), readiness to defend their country, if necessary – with weapons (64%), education of love and respect for their country among children (58%), compliance with all the laws of the country (56%), knowledge of the history of their country, its culture (51%)²⁸.

Ukraine is approaching the necessary consensus on the issue that the Ukrainian language is an important attribute of Ukraine's independence (81% of citizens agree, 55% of them – «absolutely» and another 26% – «rather, yes») in all regions of Ukraine: Western (95%), Central (86%), Southern (71%), Eastern (64%)²⁹. The absolute majority of Ukrainians agree that all state leaders and civil servants should communicate in the state language during working hours (80% of respondents agree, 56% of them definitely agree and 24% rather agree) in all regions of the Ukrainian state: Western (96%), Central (86%), Southern (71%), Eastern (64%). The majority of citizens also believe that at least half of the content in the Ukrainian media should be in Ukrainian (79% of respondents agree, of which 53% agree with this unconditionally, and 26% – rather, yes) in all regions: Western (96%), Central (82%), Eastern (66%), Southern (63%)³⁰.

There is no such unanimity on the status of the Russian language. In Ukraine, the majority of Ukrainians believe that Russian should be freely used in private life, but Ukrainian remains the only state language (69%)³¹. However, in the Eastern region, although support for Russian as the language of communication in everyday life prevails, the people recognize Ukrainian as the state language (42.4%), although 24% advocate the possibility of Russian as the official language in the regions, and 31% support giving Russian the status second state language³².

A sociological survey in 2019 found that the people of Ukraine in general have distinguished themselves with their foreign policy orientations and the direction of international integration, and are approaching a consensus on this issue³³. There has been a positive trend in the growth of supporters of European integration in Ukraine over the past five years. The turning point was the year 2014, when Russia unleashed a «hybrid war» against Ukraine, annexed Crimea and part of the Donbas, and supports the military conflict in eastern Ukraine. This led to a sharp decrease in the number of supporters of joining the Eurasian Economic Union. If in 2013 there were a small majority of supporters of joining the EU (46%) compared to supporters of joining the Eurasian Economic Union (36%), then in 2019 their ratio changed sharply in favor of the European Union (64%), against joining

²⁸ Bekeshkina I. Patriotism, language and foreign policy priorities.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

the Eurasian Economic Union (13 %). However, we should also note the threatening trend of a slight but gradual increase in the number of respondents who support Ukraine's accession to the Eurasian Economic Union even despite Russian aggression since 2018 (in 2017 – 10.8%, in 2018 – 12.5%, in 2019 – 12.7). If Ukraine fails to overcome the systemic crisis and the standard of living continues to decline, the number of supporters of integration into the Eurasian Union may grow.

Table 6.

What integration direction should Ukraine follow, %³⁴?

	December 2013	December 2014	December 2016	December 2017	December 2018	December 2019
Joining the EU	46.4	57.3	57.9	59.1	59.4	64.2
Joining the Eurasian Economic Union	35.7	16.3	11.0	10.8	12.5	12.7
It's hard to answer	17.8	26.5	31.1	30.2	28.1	23.1

It should also be noted the positive dynamics of the increase in the number of supporters of Euro-Atlantic integration and Ukraine's accession to NATO over the past eight years. According to the results of the research, before the Russian aggression in 2014, supporters of the neutral status of Ukraine prevailed in Ukraine. In 2014, there was a turning point when the number of people who supports joining NATO became higher than supporters of the neutral status of Ukraine. Further, there was a positive trend in the increase in the number of supporters of Euro-Atlantic integration, and in 2019, for the first time, the majority of respondents supported Ukraine's accession to NATO.

Table 7.

What do you think is the best security option for Ukraine %³⁵?

	April 2012	May 2014	December 2014	November 2015	December 2016	December 2017	December 2018	December 2019
Joining NATO	13.0	32.6	46.4	45.7	44.1	38.5	46.1	51.2
Military alliance with Russia	26.2	13.6	10.1	8.2	6.4	5.3	7.2	5.5
Military alliance with the United States	–	1.5	–	3.4	3.9	5.0	2.9	1.5
Non-aligned status of Ukraine	42.1	28.3	20.9	22.6	26.4	28.6	24.1	26.1
Other	0.9	1.0	1.0	2.4	2.5	3.1	3.0	1.6
It's hard to answer	17.8	23.7	21.7	17.6	16.6	19.5	16.7	14.1

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

It is worth noting that respondents generally gave a negative assessment of the reform activities of the political forces that came to power after Euromaidan and the revolution of dignity in 2014, which did not meet their expectations³⁶. This is primarily due to the fact that the reforms, according to respondents, carried out by the authorities in recent years, did not meet the interests of the majority of Ukrainian citizens (67 %) ³⁷. Therefore, these political forces suffered a crushing defeat in the 2019 presidential and parliamentary elections. New political forces came to power, which were mostly not engaged in politics before, and did not have the proper experience of political activity and public administration practice.

The new President of Ukraine V. Zelensky and his political party «Servant of the People», who came to power in 2019, pursued a policy that also did not meet popular expectations. . Therefore, in a sociological study conducted by the Razumkov Center in February and October-November 2020, the majority of respondents express distrust of all national-level politicians whose name was represented in the questionnaire, including the president of Ukraine V. Zelensky, who was trusted by 33%, and distrust by 62% of respondents³⁸.

Also observed in 2020 the rapid decline of trust in government and public institutions. Respondents most often express distrust in the state apparatus (officials) (79%), the Verkhovna Rada of Ukraine (76%), courts and the judiciary (75%), the Government of Ukraine (75%), political parties (73%), and commercial banks (73%).), The National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) (72.5%), the National Agency for the Prevention of Corruption (NAPC) (71%), the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (70%), the Supreme Anti-Corruption Court (70%), the Prosecutor's Office (70%).), The Constitutional Court of Ukraine (65%), the National Bank of Ukraine (64%), local courts (63%), the Supreme Court (63%), trade unions (54%), the national police (53%), the Security Service of Ukraine (51 %) ³⁹.

Among state and public institutions, only the Armed Forces of Ukraine (66%), The Church (62%), the State Emergency Service (60%), volunteer organizations (60%), the state border service (55%), the heads of cities (towns, villages) where the respondent lives (54%), the National Guard of Ukraine (52%), volunteer battalions (52%), as well as the councils of the city (town, village) where the respondent lives (50%) remain trusted⁴⁰.

Assessing the situation in Ukraine in October-November 2020, the majority of respondents note that our country is moving in the wrong direction (65.5%), and only 17.5% believe that events in it are developing correctly⁴¹. They believe that the President of Ukraine V. Zelensky did not fulfill the following promises: removing oligarchs from influencing politics (71.5%), creating new jobs (70%), establishing peace in eastern Ukraine (63%), fighting corruption (62%), introduction of real democracy (62%), reduction of utility tariffs (56%), de-

³⁶ Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, prospects...P. 29.

³⁷ Ibid. P. 30.

³⁸ Citizens' assessment of the situation in the country, the level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (October–November 2020). Razumkov Center. 2020.10 sheet. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

shadowing of the economy, money laundering (54%), increase of pensions (53%), provision of hospitals and schools with financing and modern equipment (50%), increase of salaries of teachers and doctors (47%), prevention of business infringement by militiamen (46%)⁴².

Therefore, in the local and regional elections, the President of Ukraine and his «Servant of the People» party failed to develop their success at the national level, and in fact were defeated compared to the results of the 2019 parliamentary elections. The greatest concern is that the «Opposition Platform For Life» party has been able to gain a foothold at all levels in south-eastern Ukraine, winning in Odesa, Mykolaiv, Zaporizhia, Donetsk, Luhansk and Kherson regions⁴³. And took the second place in Kharkiv, Dnipropetrovsk and Sumy regions. The «Opposition Platform For Life» (OPZZh) is the bearer of Russian identity. All this today poses a real threat to the independence and territorial integrity of Ukraine, the spread of separatism in the southern and eastern regions of the state, the strengthening of the confrontation between the center and the regions, the East and West of Ukraine, and the destabilization of the political situation in the state.

Sociological studies of 2020 and the results of the 2020 Local Government elections in Ukraine showed an increase in the fragmentation of Ukrainian society, the dispersion and mutual struggle of pro-Ukrainian forces, as well as the strengthening of the positions of pro-Russian forces in the South and East of Ukraine, which pose a threat to the national unity and security of the Ukrainian state in the conditions of Russian aggression. Therefore, in order to implement the Ukrainian national idea, consolidate the people and successfully complete the nation-building process in Ukraine, it is necessary to form a Platform of National Unity of Ukraine, around which all progressive pro-Ukrainian forces could unite, and initiate activities of nationwide Permanent Roundtable.

After the declaration of independence, a single national identity has not yet been formed in the Ukrainian state. In Ukraine, first of all, there were two large subregions – «Right Bank» and «Left Bank», which in matters of cultural, economic, party-political and foreign policy spheres took opposite positions. In these subregions, two poles are particularly clearly distinguished – Galicia and Donbass. Galicia, under its national identity, considers itself primarily as Ukrainian ethnic and political community, and Donbass, as a community that unites on the basis of citizenship. The West of Ukraine tends to Western Europe, and the East of Ukraine tends to Russia.

The stay of Ukrainian lands in their independent state for a quarter of a century, the Orange Revolution, the Revolution of Dignity and Ukraine's struggle for independence against Russian aggression had a positive effect on the formation of national identity in the greater territory of Ukraine.

During this period, civil and national identity has become a priority for Ukrainian citizens in relation to regional, class, religious and political group identities. The number of Ukrainians who consider Ukraine first of all as their homeland, and then the country in which they live and citizenship, which fixes the formal affiliation to the Ukrainian state, is growing. There was a significant increase in the level of patriotism among Ukrainian

⁴² Citizens' assessment of the first year of activity of the president and the new government (April 2020. sociology). Razumkov Center. 2020. June 26. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-pershogo-roku-diialnosti-prezydenta-ta-novoi-vlady-kviten-2020r>.

⁴³ Elected deputies of local councils. Central Election Commission. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html.

citizens, despite the existing regional differences. Regardless the difficult socio-economic situation in Ukraine, the majority of its citizens believe that in the future Ukraine will still be a highly developed, democratic, influential European country or follow a special path of development. The vast majority of respondents believe that Ukrainian children should develop a sense of love for Ukraine and respect for their history. Ukraine is approaching the necessary consensus on the issue that the Ukrainian language is an important attribute of Ukraine's independence in all its regions. Almost two-thirds of respondents believe that joining the EU is the main integration direction of Ukraine, and only a certain part supports its entry into the Eurasian Union today. In Ukraine, the share of supporters of joining NATO is also gradually growing, and today more than half of the population considers this the best option for ensuring security for the Ukrainian state.

Along with the positive dynamics, Ukrainian citizens also highlighted problematic factors in the formation of national identity in modern Ukrainian society during sociological surveys. There is no consensus in Ukrainian society on whether to preserve the cultural characteristics of regional and ethnic groups or implement cultural unification. Respondents today record a certain isolation of regions from each other, which today remains one of the main problems of ensuring national unity and forming a common national identity for all citizens. The main factors that can divide Ukraine today are specified: attitude to the authorities and state policy; attitude to the war in the East; attitude to Russia; attitude to Europe and the United States; federalization of Ukraine; joining the defense alliance with Russia; the course for NATO membership; refusal to return Crimea, consent to grant special status to the occupied territories of Donbass; vision of prospects, directions of development of their country; financial issues.

Sociological research highlights the basis around which integration and consolidation of Ukrainian citizens is possible: a common vision of the future direction of State Development; solving common problems facing Ukrainian citizens today; a common history and joint assessments of events and figures of the historical past; a common state language; an idea of a common enemy, strategic allies and opponents of Ukraine. Citizens of Ukraine believe that the consolidation of Ukrainian society will most contribute to: overcoming existing socio-economic problems, improving the well-being of the majority of citizens; overcoming corruption and bringing corrupt officials to justice; changing the government in Ukraine, coming to power honest, professional, uncorrupted people; a fairer distribution of public goods, reducing the gap between the incomes of rich and poor citizens; increasing the participation of citizens in solving socially important problems at the state and regional levels. According to the respondents, it is the Ukrainian national idea that can become the conceptual basis for consolidating modern Ukrainian society.

Sociological studies of 2020 and the results of local government elections in 2020 in Ukraine showed an increase in the fragmentation of Ukrainian society, which is accompanied by the spraying and mutual struggle of pro-Ukrainian forces, as well as the strengthening of the positions of pro-Russian forces in the South and East of Ukraine, which pose a threat to the national unity and security of the Ukrainian state in the conditions of Russian aggression.

In order to implement the Ukrainian national idea, consolidate the people and successfully complete the nation-building process in Ukraine, it is necessary to form a Platform of National Unity of Ukraine, around which all progressive pro-Ukrainian forces could unite, and initiate activities of nationwide Permanent Roundtable.

REFERENCES

1. Bekeshkina, I. (2020, January 21). Patriotism, language and foreign policy priorities – public opinion of Ukraine. *Democratic initiative*. Retrieved from https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20 [in English].
2. Beletskiy, M. I., & Topygo, A. K. (1998). National-cultural and ideological orientations of Ukraine. According to sociological polls. *Policy*, 4, 74–89 [in English].
3. Citizens' assessment of the first year of activity of the president and the new government (April 2020. sociology). (2020, June 26). *Razumkov Center*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-pershogo-roku-diialnosti-prezydenta-ta-novoi-vlady-kviten-2020r> [in English].
4. Citizens' assessment of the situation in the country, the level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (October–November 2020). (2020). *Razumkov Center*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> [in English].
5. Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, prospects: information and analytical materials for professional discussion December 16, 2016. (2016). Kyiv: Razumkov Center [in English].
6. Elected deputies of local councils. Central Election Commission. Retrieved from https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html [in English].
7. Pasichnyk, V. (1997). *National security in the context of Ukrainian-Russian relations*. Lviv: Stavropigon [in English].
8. Results of the cross-regional sociological survey «the state of Ukrainian society on the eve of the 1998-199 elections» conducted by the Genesa Political Science Center under the leadership of Viktor Nebozhenko in May 1997. (1997). Lviv: Stavropigon [in English].

Орест КРАСІВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального
інституту державного управління Національної академії державного управління
при Президентові України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7028-6038>
e-mail: krasivski@ukr.net*

Василь ПАСІЧНИК

*доктор наук з державного управління,
доцент кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального ін-
ституту державного управління Національної академії державного управління
при Президентові України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2447-2374>
e-mail: v_pasychnyk@point.lviv.ua*

**ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В
НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

Досліджено динаміку формування національної ідентичності в незалежній Україні. На основі аналізу результатів соціологічних досліджень розкрито стан, проблеми та перспективи формування української національної ідентичності. З'ясовано, що на момент проголошення незалежності для України була характерна розмита національна ідентичність, де переважали саме регіональні ідентичності, коли Захід України орієнтувався на Європейський Союз, а її Схід та Південь – на Росію. За результатами соціологічних досліджень виявлено позитивну динаміку у формуванні української національної ідентичності в умовах незалежної України, оскільки саме громадянська ідентичність набула для громадян України пріоритетного значення щодо інших групових ідентичностей. Заразом доведено недоліки ліберального підходу щодо формування національної ідентичності, який робить акцент на забезпеченні прав людини, ігноруючи проблеми розмитості української національної ідентичності, незавершеність процесів націотворення в Україні та колективні права українців як титульної нації. Звернуто увагу на поглиблення розколів та фрагментацію українського суспільства, чим скористалася Росія, розв'язавши проти України «гібридну війну», анексувавши Крим та частину Донбасу. Простежено, що згідно з результатами останніх соціологічних досліджень сучасна політична еліта продовжує ігнорувати українські національні інтереси та очікування власного народу. Обґрунтовано пріоритетність саме національної інтеграції та забезпечення національної єдності України за збереження першочерговості європейської інтеграції поряд з іншими напрямками зовнішньополітичної орієнтації. Доведено, що концептуальною основою консолідації народу України може стати передусім українська національна ідея.

Ключові слова: національна ідентичність, Україна, консолідація суспільства, українська національна ідея.

ПОСТАТІ

УДК [930(477):9291.Крип'якевич:32-05.72(477.41/.53):001.83]"191/193"
DOI: 10.33402/nd.2020-8-150-177

Іван ПАТЕР

*доктор історичних наук, професор
головний науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>
e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ І НАДДНІПРЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ: ВЗАЄМИНИ І СПІВПРАЦЯ (1910-ті–1930-ті роки)

Проаналізовано відносини Івана Крип'якевича з наддніпрянськими політичними емігрантами у період змагань українського народу за свої державницькі та національно-культурницькі права. Наголошено на його першому знайомстві з наддніпрянцями на наукових курсах 1904 р. у Львові, участі під час навчання в роботі студентської «Академічної громади» і товариства «Просвіта», на історичному семінарі М. Грушевського і найголовніше – боротьбі за український університет, за що він був разом з іншими студентами-українцями, серед них і наддніпрянцями, заарештований. Звернено увагу на співпрацю історика з політемігрантами у передвоєнні роки, особливо щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка як вияві національного єднання Галичини і Наддніпрянщини, чому присвячено його окремі публікації. Акцентовано на тісному співробітництві вченого у час воєнного лихоліття зі Союзом визволення України, зокрема на його діяльності в Бюро культурної помочі для населення зайнятих військами Центральних держав українських північно-західних областей. Розкрито працю науковця у сфері шкільництва, загалом у національно-культурному житті Волині та Холмщини, зазначено, що він опублікував близько 30 статей у періодиці, зокрема у виданнях СВУ, з історичної тематики, у яких висвітлював з різних боків політичне і культурне життя зайнятих українських земель, їхнє знищення та евакуацію місцевого населення під час відступу російських військ. Проаналізовано ставлення Крип'якевича до діяльності Української Центральної Ради, її успіхів і недоліків, зокрема до проведення аграрної реформи, організації військової сили та шкільництва, його участь у підготовці матеріалів для української делегації на Берестейських мирних переговорах. З'ясовано ставлення вченого до Української Держави П. Скоропадського, її досягнень: здобуття кордонів, формування нової армії, організації фінансової системи, дипломатичної служби, вищої школи; та помилок: нерозв'язання аграрного питання, влаштування протиселянських каральних експедицій, недостатнє впорядкування шкільної справи, видання федеративної декларації; до Директорії УНР. Висвітлено його зв'язки з наддніпрянськими вченими-істориками і політиками у міжвоєнний період, належність до Гетьмансько-монархічної організації у Галичині та утвердження консервативно-державницького напрямку в українській історіографії.

Ключові слова: Іван Крип'якевич, наддніпрянська політична еміграція, українська державність, українська історіографія.

Іван Крип'якевич – один з найвидатніших українських істориків ХХ ст., учень М. Грушевського, представник консервативно-державницького напрямку в українській історіографії, він вважав, що «державна – це найвищий етап розвитку нації, без держави нема нації»¹, а соборність України ототожнював із принципом: всі наші землі від Карпат по Кавказ були в одній державі². Власне, державність і соборність України були складовими переконань історика, підґрунтям для його співпраці з наддніпрянцями.

Діяльність І. Крип'якевича, його наукову спадщину в межах вищезазначеної теми відповідно оцінили ще його сучасники: В. Дорошенко, Д. Дорошенко, В. Липинський, А. Жук, О. Терлецький, І. Кревецький, П. Чижевський та ін. В сучасній українській та діаспорній історіографії з'явилася низка видань, в яких висвітлено різноманітні сторони наукової та громадсько-політичної діяльності академіка, спогади з його особистого життя (публікації Я. Дашкевича, Л. Винаря, О. Домбровського, С. Волинця, О. Пріцака, О. Оглоблина, Я. Ісаєвича, Ю. Сливки, Ф. Стебля, В. Грабовецького, М. Кравця, І. Патера, О. Луцького, Г. Ковальчука, В. Рички, О. Рубльова, М. Литвина, Л. Войтовича, І. Сварника, Б. Якимовича та ін.). Відрадно, що І. Крип'якевичу присвячено два збірники наукових праць, видані Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 8, 2001; Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Вип. 28, 2016), що дасть змогу дослідникам життєпису і творчої спадщини академіка краще пізнати його як визначного вченого і людину.

Перше знайомство І. Крип'якевича з наддніпрянськими політемігрантами відбулося у 1904 р. «Після матури [іспит на атестат зрілості – *І. П.*], – згодом писав він у своїх «Спогадах (Автобіографії)», – я зараз вписався на університетські «наукові курси»»³.

Зазначимо, що з початком 1900-х років про заснування українського університету у Львові дуже пристрасно дискутувала студентська молодь, ця тема все більше цікавила українських громадян. Наукові кола найбільше розуміли і відчували вагу університетського питання і роздумували над різними способами, як полегшити і прискіпити розв'язку цієї справи. Такою спробою реалізації університету стали українські наукові курси у Львові.

Організацією курсів займалося новозасноване «Товариство прихильників української літератури, науки й штуки», а саме його президія – Михайло Грушевський (голова), Іван Франко, Марія Грушевська і Володимир Гнатюк, секретар – Іван Труш.

Крип'якевич з нагоди 25-ліття курсів згадував: «Курси відкрито 23 червня 1904 р. о 9³⁰ годині у великій залі готелі “Бель Ві” при вул. Карла Людовика*». Вступну промову виголосив М. Грушевський. Він вказав на давні традиції вищої школи на Україні, що

¹ Крип'якевич І. Державна історія. *Історичний вістник* (Львів). 1923. Ч. 1. С. 1.

² Крип'якевич І. Українська держава за княжих часів. *Свобода* (Львів). 1918. 5 січня.

³ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С.114.

* Тепер проспект Свободи.

ідуть від Володимира Великого, знаходять свій відгомін у «Пересторозі»*, реалізуються в Острозі та Києві, наново видвигаються в Гадяцькому трактаті**, в петиціях 1764–1767 рр.*** та ін., говорив про безуспішну боротьбу за університет у Галичині...»⁴.

М. Грушевський, зокрема, наголошував на неможливості в той час засновувати вищі українські школи: «можемо і мусимо старатися використати нагоду для того, аби зробити крок наперед в їх осягненні». Таким кроком Грушевський вважав організацію систематичних наукових курсів і на це нині відгукнулося Товариство⁵.

Метою курсів було: по-перше, надати можливість студентам-наддніпрянцям, позбавленим зовсім національної школи, прослухати систематичні курси українською мовою з найважливіших суспільних дисциплін; по-друге, допомогти у підготовці нових наукових студій, поки що відсутніх в окремих сферах українознавства і, по-третє, дати поле діяльності новим науковим силам для їхньої підготовки до академічної праці. Осягнення цих цілей мало чимале значення для розвитку вищої української освіти й національного поступу і тому ця перша спроба товариства повинна була заохотити ще й інші українські інституції до подальшої організації подібних курсів, але в більших масштабах.

Програма курсів, їх ще називали «літнім університетом», обіймала головно три наукові ділянки – історію, історію української літератури й етнографію з погляду українознавства. В основу покладено загальне навчання, а з деяких дисциплін подано й спеціальні курси.

Лекції читали на такі теми: М. Грушевський викладав «Огляд історії України-Руси» до Козаччини; І. Франко – «Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XVIII ст.»; С. Томашівський мав короткий курс «З історії українсько-польських відносин» і доповнення до предмета з етнографії «Угорська Русь»; К. Студинський знайомив слухачів з «Культурним рухом в Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р.»; І. Брик висвітлював «Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики», що мали реальне значення з огляду на потреби слухачів з Наддніпрянщини; Ф. Вовк давав два курси з антропології і довший виклад з археології; І. Раковський читав лекції з антропології «Онто- і філогенезія чоловіка»⁶.

Заняття тривали один місяць – з 23 червня по 22 липня, загалом 90 годин лекцій.

Курси відвідувало багато академічної молоді з Галичини, але значна кількість була з Наддніпрянщини: І. Липа з дружиною, М. Ткаченко з дружиною Наталею Романович-Ткаченко, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, А. Чикаленко, Є. Голіцинський,

* Полемічний трактат в обороні православ'я з програмою культурно-освітньої діяльності, написаний 1605 або 1606 р. у Львові під назвою «Пересторога зело потребная на потомные часы православным християном».

** Укладений 16 вересня 1658 р. гетьманом І. Виговським з Польщею, за яким на Україні мали бути засновані два університети, дозволялося відкривати колегії і гімназії.

*** Йшлося про плани гетьмана Кирила Розумовського відкрити у Батурині університет, сприятиме розвиткові української науки, літератури й мистецтва.

⁴ К[рип'якевич] І. Українські наукові курси у Львові 1904 р. (Згадка з 25-ліття). *Діло*. (Львів). 1929. 30 червня.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Д. Розов, Михайло Деркач, Ольга Андрієвська, Марія Дверницька, О. Скоропис-Йолтуховський та інші, разом 135 осіб⁷.

Університетські курси сприяли зближенню галичан і наддніпрянців, а спілкування з відомими вченими, окрім суттєвого поглиблення освітнього рівня, розширювало політичний світогляд слухачів.

І. Крип'якевич згадував, що на курсах він познайомився з Грушевським, Франком, з молодими товаришами, наприклад, І. Кревецьким, та деким з наддніпрянців, бо «їх приїхало на курси багато – був якийсь з'їзд* підпільних організацій»⁸.

На нашу думку, на цих курсах Крип'якевич міг познайомитися з Володимиром Дорошенком, який тоді студював на юридичному й історичному факультетах Московського університету, а в 1905 р. за участь у студентському русі під час навчання був ув'язнений і висланий з Москви в Україну під поліцейний нагляд; з Дмитром Дорошенком, який був студентом-істориком Київського університету; Левком Чикаленком, учнем Ф. Вовка, з яким збирав археологічні й етнографічні матеріали; можливо, з Ольгою Андрієвською, мовознавцем, заарештованою і засланою під час процесу Спілки визволення України у 1930–1931 рр.; очевидно, з Олександром Скорописом-Йолтуховським, на той час студентом Київського університету, членом Української студентської громади в Києві та Революційної української партії у 1902–1905 рр.

«Ці курси, – згодом писав І. Крип'якевич, – зперед 25 літ заслуговують на те, як перша спроба організації приватного українського університету, а на ті часи була це помітна подія в національно-культурному житті всієї України»⁹.

Восени 1904 р. І. Крип'якевич вступив на філософський факультет Львівського університету (група історії та географії) і студював до 1909 р. Він став бібліотекарем «Академічної громади», читав лекції у навколишніх селах коло Львова з рамени «Просвіти». Передусім відвідував лекції М. Грушевського, який став його науковим керівником. «Лекції його, – згадував І. Крип'якевич, – були малоінтересні. Він відчитував частини своєї Історії України-Руси, які готовив до друку, не пригтовляючи їх спеціально для викладу, так, що матеріал був сухий і непрозорий. До коловій ми вчилися прямо з томів його історії – вимагав багато, але ставив високі ноти».

Крип'якевич відзначав семінар Грушевського як «дуже цінний», який однак називався офіційно «Історичні вправи», адже справжнього семінару йому не дозволили. На його засіданнях старші студенти виголошували доповіді, а потім вели дискусію. Семінар відвідувало близько 20 студентів, серед яких головно були галичани – Кревецький, Джиджора, Голійчук, Форостина, Головка, Срібний, Бучинський, Пачовський, Комунок, а також наддніпрянець Залізняк, який більше цікавився західною історією¹⁰.

Крип'якевич у статті до Української Загальної Енциклопедії про Залізняка писав: «... емігрував до Галичини в 1907 р., брав участь у студентському русі; під час Першої світової війни поселився у Відні і провадив видавництво політичної літератури

⁷ Патер І. Союз визволення України: Проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 47.

* Йдеться про І з'їзд РУП що відбувся наприкінці 1904 р., на якому внаслідок ідеологічно-програмних і тактичних розбіжностей всередині партії вона розкололася.

⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 89.

⁹ К[рип'якевич] І. Українські наукові курси... *Діло*. 1929. 30 червня.

¹⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 88–89.

(з допомогою австрійського уряду). В молоді роки опублікував ряд перекладів або переробок: Король та народ. Картини з історії Англії (Львів, 1908); Оповідання з історії української землі. Нариси стародавньої культури (Львів, 1909); Російська Україна й її відродження (Львів, 1910); Як французькі селяни собі землю добували (Львів, 1909); Велика індустрія на полудневій Україні (Львів, 1910). У студентські роки готувався до наукової роботи, до чого його заохочував Грушевський, але не освоїв якоїсь спеціальності»¹¹.

Далі він описав зовнішній вигляд М. Залізняка й подав деякі риси його характеру: «Був середнього зросту, повного обличчя, в окулярах (близькозорий), досить флегматичний, товариський, хоч дещо тримався на стороні; на зборах виступав як непоганий промовець. Товариші-емігранти дразнили його прозвищем “Гайдамачка”, може це був його псевдонім (належав до есерів)»^{12*}.

Згодом, вже будучи учителем Рогатинської гімназії, І. Крип'якевич опублікував рецензію на книжку М. Залізняка «Російська Україна й її відродження»¹³. Рецензент наголосив на вагомості книжки, в якій подано огляд українського руху в Росії з початку ХХ ст., написано про перші українські демонстрації на святкуванні Котляревського 1898 р., заходи щодо скасування заборони українського слова, роботу революційних партій, початки преси, видавництва, боротьбу за українську школу, українців в Думі і т. д. Загалом використано широкий матеріал, книжка давала змогу українським читачам по обидва боки австро-російського кордону багато дізнатися про український національний рух.

Однак Крип'якевич робив авторові закиди щодо популярності викладу. Вважав, що окремі події, зокрема, свято Котляревського, перший український часопис, українська книжка на селі, нагінки адміністрації, українські клуби та ін., у виданні описано занадто коротко, зв'язло і сухо, вони пропадають між другорядними подробицями. «Для читача з народу, – зазначав рецензент, – цікавіші книжки, де подано мало фактів, але де ті факти змальовані ярко і широко»¹⁴. Незважаючи на окремі побажання І. Крип'якевича, зазначимо, що в той час книжка М. Залізняка була єдиною популярною працею, що охоплювала майже всі сторони українського національного життя.

Після революції 1905 р. наступ царизму на її здобутки викликав нову еміграційну хвилю, цього разу численнішу і довготривалішу, ніж попередня на початку ХХ ст.

У 1907 р. Львів знову став осідком української революційної еміграції, дуже різномірної. Крім українських соціал-демократів (А. Жука, В. Щербаківського, О. Назаріїва, Д. Донцова, Л. Юркевича, М. Гаврилка та ін.) і спілчан (П. Крата, М. Меленевського), були тут ще й есери на чолі з М. Залізником і навіть українські радикали (В. Козловський). Часто перебував тут і В. Винниченко.

¹¹ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника). Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1. Папка 286. Арк. 84.

¹² Там само. Арк. 85.

* У 1945 р. М. Залізник заарештований радянськими спецслужбами у Відні й засуджений на 15 років, помер 1950 р. в Одеській тюрмі.

¹³ [Крип'якевич] І. Микола Залізник «Російська Україна й її відродження». *Молода Україна* (Львів). 1910. Ч. 2. Лютий. С. 75–76.

¹⁴ Там само. С. 76.

На противагу еміграції з-перед 1905 р., коли дуже мало цікавилися місцевими відносинами і були заняті переважно своєю партійною роботою, нова емігрантська колонія увійшла в галицьке життя. Причини цілком зрозумілі: надії на близький поворот додому не було, треба влаштуватися тут надовше, а для цього шукати заробітку.

Тому більшість пореволюційних емігрантів поволі знаходила собі заняття в різних галицьких інституціях, одночасно беручи діяльну участь у громадському житті – літературному, економічному, політичному, а деякі студенти увійшли в молодіжне життя Львова. Завдяки цьому між еміграцією й місцевими галицькими українськими діячами, головню молодшими, зав'язалися тісні взаємовідносини¹⁵.

Наголосимо, що І. Крип'якевич прийшов на навчання до університету, коли ще була свіжою у пам'яті багатьох студентів сецесія 1902 р. і найбільше енергії студентство вкладало в боротьбу за український університет. «Перша “буча”, – зазначав Крип'якевич, – виникла під час імматрикуляції (урочистої посвяти у студенти) мого річника», тобто прийнятих студентів у 1904 р.¹⁶. Тоді українські студенти не погодилися з відчитом посвяти польською мовою і зі співом гімну «Не пора» вийшли із залу, зчинилася бійка з польськими студентами. Після цього університетське керівництво вже не вимагало складати присягу по-польськи, а підписуватися під актом дозволено навіть українською мовою»¹⁷.

Нова велика демонстрація студентів університету відбулась у 1907 р. Початок був таким: 16 грудня 1906 р. українські студенти відмовилися від імматрикуляції польською мовою 17 грудня 1907 р. і вимагали провести присягу українською. Однак ректор С. Гризецький і сенат університету відкинули їхню вимогу і призначили імматрикуляцію польською мовою на 24 січня 1907 р.

На засіданні Академічної Громади 22 січня було ухвалено негайно розпочати акцію протесту проти проведення імматрикуляції. Проте, не отримавши дозволу на проведення віча 23 січня від секретаря університету А. Віняжа, студенти побили його, захопили перший поверх приміщення, де звели п'ять барикад, знищили двадцять портретів ректорів університету, канцелярію. На будинку університету вивісили український прапор. Головним організатором цих заворушень був студент-наддніпрянець, член УСДРП Павло Крат, що мав вже «практику» в революції 1905 р.¹⁸

З дозволу ректора поліція зайняла приміщення університету й заарештувала 116 українських студентів. Щоправда, Львівський кримінальний суд визнав цей арешт нічим не виправданим і їх звільнили. Однак після звернення університетського сенату до галицького намісника А. Потоцького з проханням захистити приміщення від «гайдамацьких буч» та піднятого польською пресою шаленого тиску на домагання українських студентів, 1 лютого 1907 р. були проведені повторні арешти студентів-українців, учасників подій 23 січня. Їх звинувачували у порушенні громадського порядку, хоч спочатку їм інкримінували тероризм. «Львівські польські часописи

¹⁵ Дорошенко В. Галичина й Велика Україна. Зв'язки й зносини наддніпрянських українців із наддністрянськими та їх участь у культурнім і громадським життю Галичини. *Дніпро*. (Львів) 1924. № 2. С. 19–20.

¹⁶ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 93.

¹⁷ Там само. С. 93–94.

¹⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 94; Качмар В. За український університет у Львові. Львів, 1999. С. 66–67.

(спеціально поліційне і скажене з ненависти до русинів “Słowo polskie”), – наголошувало “Діло”, – лиюють, що львівські власті так енергійно беруться до молодих “hajdataków” і цькують далі до безпардонного терору щодо русинів»¹⁹.

Стосовно кількості заарештованих студентів, то, на нашу думку, вона становила близько 120–130 осіб²⁰. Серед заарештованих був й Іван Крип’якевич²¹, який разом зі студентами П. Карманським, О. Назаруком, а також з наддніпрянцями П. Кратом і Рахинським та багатьма іншими взяв участь у голодуванні, протестуючи проти жахливих умов перебування у в’язниці на вул. С. Баторія* та жорстокого тюремного становища²².

Під тиском української громадськості, політикуму та студентства 24 лютого всі ув’язнені українські студенти університету були звільнені. «Вчорашній день у Львові, – акцентувало “Діло”, – був днем тріумфу наших ув’язнених студентів, наших молодих героїв, був днем перемоги і тріумфу нашої національної справи, і рівночасно днем морального і фізичного погрому польської гакати, днем небувалої досі компрометації галицьких верховодів. Так справді – був це великий день у Львові і на цілій нашій Галицькій Україні»²³.

Домагання українського університету у Львові продовжувалося і в наступні роки. Варто виокремити студентське віче 1 липня 1910 р. для вироблення плану дій проти «свавілля польських боївок», яке закінчилося трагічно для його організатора А. Коцка. Поліція затримала тоді близько 300 українських студентів, з яких 127 відправили у в’язницю. Проти 101 українського студента-учасника віча за український університет було порушено судову справу.

Серед заарештованих був студент філософського факультету Микола Залізник, йому інкримінували виступ на вічі, на якому, за свідченням окремих осіб, він сказав, що день 1 липня 1910 р. буде переломним і відтоді почнеться планова боротьба за університет. Крім того, йому як речові докази виставляли опубліковані статті у часописі «Молода Україна» із закликом до боротьби за український університет. «... Покажімо, що поки не буде українського університету у Львові, доти не буде спокою і правильної науки на Львівському університеті, – наголошував М. Залізник. – Покажімо нашим ворогам, що для них краще буде раз покласти край цій справі, самим жадати утворення самостійного українського університету у Львові»²⁴.

За вироком суду він був виключений з університету назавжди і як підданий Російської держави «видалений з краю, міст і країв, репрезентованих у Раді державній»²⁵, тож мусив виїхати до Будапешту.

Крім М. Залізняка, І. Крип’якевич спілкувався з Олексою Назарієвим, який навчався на правничому факультеті Львівського університету, брав активну участь у

¹⁹ Діло. 1907. 1 лютого.

²⁰ Там само. 4 лютого.

²¹ Там само.

* Тепер вул. Князя Романа.

²² Качмар Л. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині (1900–1914 рр.). Львів, 1997. С. 68.

²³ Діло. 1907. 25 лютого.

²⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 50.

²⁵ Там само. Оп. 77. Спр. 365. Арк. 31.

студентському житті, багато спричинився справі змагань за український університет. Після університету він разом із Залізняком працював у музеї НТШ.

Так, спільна боротьба галичан і наддніпрянців за український університет у Львові була, по суті, однією з форм змагань за українську державність.

Зрозуміло, що Крип'якевич контактував з Володимиром Дорошенком, який з 1909 р. аж до квітня 1944 р., тобто до виїзду на еміграцію, працював у бібліотеці НТШ, очолював Бібліографічну комісію НТШ (до неї входив також Крип'якевич).

Вчений був у добрих стосунках з відомим діячем кооперації у Галичині Андрієм Жуком. Він заручився співпрацею з Крип'якевичем у запропонованому часописі «Вільна Україна», який мав виходити відповідно до ухвали нарад наддніпрянських політемігрантів 4–6 березня 1911 р. у Львові. Згодом навколо цього друкованого органу мала б утворитися відповідна політична організація. Її провідним діячем був В'ячеслав Липинський. З цих планів, однак, нічого тоді не вийшло, але зродилася ідея Союзу визволення України (СВУ), що була здійснена з вибухом Першої світової війни²⁶.

І. Крип'якевич написав для «Вільної України» статтю «Богдан Хмельницький і Москва (В Шевченкові роковини)», присвячену 50-й річниці від дня смерті Тараса Шевченка. Цей своєрідний ювілей у 1911 р. українська громадськість святкувала у різних центрах, де велось національне життя, як на Україні, так і поза її межами. В той час ця стаття не вийшла, а її публікація з'явилася тільки у 1969 р. в «Українському історикові» завдяки тодішньому директорів Східно-європейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії, редакторові Євгену Зиблікевичу та суспільному католицькому діячеві, журналістові Петру Ісаїву, вони взяли її з архіву Андрія Жука²⁷.

Вважаємо, що названа стаття І. Крип'якевича заслуговує на те, щоб коротко викласти її основні положення. По-перше, вчений торкнувся одного з аспектів підходу Шевченка до «великого бунтаря», як він пізніше називав Хмельницького. Найбільший Кобзар України різко засуджував найвизначнішого українського гетьмана за Переяславську угоду 1654 р., що мала страшні наслідки для національного життя – це був початок кінця України. Згадки про цю подію викликали у поета гарячі слова протесту, жалю, особливо це виявилось у поемах «Розрита могила», «Чигирин», «Суботів», і найбільш гостру форму набрали у «Великому льоху». «Нема, здається, в нашій літературі другого місця, – наголошував І. Крип'якевич, – в якому більш було б осуджене єднання України з Москвою: людина проклінається за те, що несвідомо допомагала гетьманові в його ділі – за невольний злочин дівчини карається її батько, мати, вся родина...»²⁸.

По-друге, Шевченко надзвичайно гостро засудив Хмельницького як головного ініціатора проклятого союзу з Москвою:

«Ой, Богдане-Богданочку,
Якби була знала,
У колисьці б задушила,
Під серцем приспала...»²⁹

²⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 51–58.

²⁷ Статті з архіву Андрія Жука (подали Є. Зиблікевич і П. Ісаїв). *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. Ч. 1–3(21–23). С. 138.

²⁸ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва (В Шевченкові роковини). *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. Ч. 1–3(21–23). С. 140.

²⁹ Шевченко Т. Г. Розрита могила. *Кобзар*. Київ, 1967. С. 167.

Вчений вважав, що Шевченкова оцінка Переяславської умови увійшла в науку і в життя, широко прийнялася в українському громадянстві й мала великий вплив на політичний світогляд українства щодо московсько-українських відносин, його концепція української історії в загальних рисах справедлива, проте поет в певних деталях дуже помилявся.

По-третє, історик писав, що на всі напади на Богдана як «нерозумного сина» можна знайти аргументи. Адже в грамотах Хмельницького є чимало облесливих слів на рахунок московського царя, але всі ті високі вирази – неправосильні, бо навіть тодішня Москва не хотіла їм вірити. Це були тільки дипломатичні ввічливості³⁰.

По-четверте, прихильність Хмельницького до Москви, зазначав І. Крип'якевич, тривала доти, поки він сподівався на її допомогу у боротьбі проти Польщі, розбиття якої стояло на першому плані. Задля цього він був готовий брататися з іншими союзниками, й так само Москва була для нього вартісною тільки тоді, як давала воєнну поміч, на яку вона не відразу зважилась. Адже на початку української революції 1648 р. Москва була заодно з поляками й обіцяла їм допомогу проти українців, тому Хмельницький будь-що прагнув розірвати польсько-московський союз.

По-п'яте, відмова московитів виступити разом з козаками проти поляків призвела у 1648–1649 рр. навіть до пограничної війни: козаки займали села на московській границі, виганяли московських підданих, нищили посіви, ліси, забирали худобу і майно. На скарги московських послів у 1649 р. стосовно дій козаків на пограниччі Хмельницький дуже гостро відповів, що «...і городи московські і Москву зламаю!.. Хто там на Москві сидить і той від мене не відсидиться...». Посли доносили цареві, що Хмельницький «підє війною на Московську державу і зараз же на Путивль та інші царські українські городи і на Москву й знищить її гірше як Польщу»³¹.

По-шосте, погрози гетьмана, готовність козацьких військ разом з татарами до походу за московську границю змусили Москву ввійти у зносини з козаччиною. Хмельницький і його старшина вважали цей союз з Москвою не віковичним, а тільки тимчасовою, хвилиною злукою. Аж Переяслав показав козакам справжню мету московитів зробити Україну московською провінцією. На бажання гетьмана, щоб послі присягнули від царського імені залишити Україні давні права, вони відмовилися, мовляв, «у московськїм государстві присягають піддані, а того, щоб цар присягав – не бувало ніколи й не буде». Крип'якевич акцентував на відступі козацької старшини від своїх основних принципів: дозвіл московським послам не присягати спричинив втрату будь-якої довіри до московського уряду³².

По-сьоме, рішуче виступила проти московського підданства козацька старшина (полковники І. Богун, М. Гладкий, Г. Гуляницький, І. Сірко) і прості козаки, які не хотіли складати присяги і «за соболі [московські дарунки – *І. П.*] не думали душі продавати». Повсюдно було незадоволення, що «цап'ячі бороди» займали українські міста для «Михалкового сина», тобто для московського царя Олексія Михайловича.

³⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва... С. 141.

³¹ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. Санкт-Петербург, 1862. Т. 3: 1638–1657. С. 353.

³² Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва... С. 142.

Українські священники у проповідях також наголошували, що московське панування приведе український народ до злиднів і «ходитимемо як старці...»³³.

По-восьме, українські села зазнавали від московського війська більших руйнацій, ніж від шляхетських загонів. В «Актах Южной и Западной России» подано цілі реєстри селянських скарг на московське «воровство», як велику «ропись шкід [збитків – І. П.] і знищення бідних селян, а також і козаків полку Івана Богуна, від царського війська і від багатьох інших людей»³⁴. Українці не мали ніякої довіри до московитів, що, зокрема виявилось під час облоги Львова у 1655 р., коли козацька старшина радила львівським міщанам не здавати міста московському війську, бо їх, без сумніву, чекатиме неволя. Найбільшим прагненням Москви було знищення всіх вольностей України – козацьких привілеїв, автономії міст, самостійності української церкви тощо.

По-дев'яте, Хмельницький зрозумів свою помилку стосовно союзу з Московією. Замість допомоги проти поляків дістав руйнацію України. Крім того, Москва навіть забажала добровільно віддати полякам частину українських земель за те, щоб Польща дала їй свободу дій на Лівобережжі. Це підтверджувалося московсько-польськими переговорами 1656 р. під Вільном, коли козацьких послів не допустили до посольського табору, «як псів не пускають до церкви». На Хмельницького ця звістка справила страшне враження. За словами І. Виговського, він кинувся «як божевільний, як такий, що зійшов з ума», говорив і кричав: «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від царя! Підемо туди, де нам вкаже Всевишній – не тільки під християнського царя, але й під бусурманського...»³⁵. «Хмельницький, – зазначав Крип'якевич, – розкричався так, як ніколи, не слухав ніяких рад, різко відповідав старшині, що хотіла удержати зносини з Московією. Всіма силами кинувся до акції проти Москви»³⁶.

По-десяте, історик наголошував, що на засіданні Ради старшини в Чигирині вирішено було розпочати боротьбу проти Москви. Створено у 1656–1657 рр. антипольську і антимосковську коаліцію – союз між Україною, Швецією, Семигородом та іншими державами (Бранденбург, Молдавія, Волощина). «Московський посол у Чигирині, Бутурлін стояв безрадний, – зазначав І. Крип'якевич, – бачив, що готується щось проти Москви, але нічого певного не міг дізнатися. Хмельницький вже був вислав один козацький полк проти Польщі на поміч Ракочію, невдовзі мала зачинатися кампанія проти Москви. Але Хмельницький лежав уже слабкий і несподівана смерть (6 серпня 1657 р.) перебила його великі наміри»³⁷.

І. Крип'якевич підсумовував, що для всіх московських царів, також і для Петра, всі українські гетьмани були зрадниками, «изменники», вірний царям був тільки перший гетьман Богдан Хмельницький. Однак вчений стверджував: «Хмельницький вів свої приготування у великій тайні – так, що московський уряд не знав нічого про майбутнє повстання, що мало вернути волю і самостійність Україні. Пам'ять про це переховалася тільки в тайних дипломатичних актах, які добула з забуття новіша історична наука. Час і нам змінити думку про Хмельницького».

³³ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва... С. 142.

³⁴ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России... С. 532.

³⁵ Там само. С. 556.

³⁶ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва... С. 143.

³⁷ Там само.

І. Крип'якевич констатував, що останнім заповітом Хмельницького, залишеним для нащадків, був: «Треба відступити від царя!»³⁸.

У 1911 р. І. Крип'якевич, віддаючи шану Великому Кобзареві, зазначав, що «збираємося по всій широкій Україні шанувати пам'ять Шевченка. Рівночасно по цей і той бік кордону залунає Тарасове слово, залунає пісня на честь поета, почнуться промови і розмови про Того, що злучив нас в одну сім'ю...»³⁹.

Будучи соборником, історик вбачав у Шевченківському святкуванні неприхований вияв українців як однієї нації. Навіть довголітній поділ по обидва боки Збруча не роз'єднав українців, а навпаки, скріпив національне єднання обох частин України – Галичини і Наддніпрянщини, довів, що їхнє змагання не залишилося без успіхів, а ідея єдності України зміцніла, стала на сильній основі.

Крип'якевич наголошував, що в день Шевченкового свята, в день єднання всієї України потрібно проаналізувати ті дороги, якими галичани і наддніпрянці йшли до єдності і якими шляхами їм йти у майбутньому. У цьому він відзначав велику роль політемігрантів, переважно молодих людей, студентів, які легко акліматизувалися на місці, увійшовши до різних гуртків, організацій, товариств, і стали разом з галичанами до боротьби за визволення українського народу. Емігранти працювали в НТШ, Просвіті, Кредитовім Союзі, Сільському Господарі, у Видавничій Спілці, редакціях, брали активну участь у студентському житті, вносячи у галицьке життя багато свіжих ідей, солідної роботи. У наддніпрянцях знайшли галичани ширих друзів, дорадників, і вони почувались у Галичині, як у себе «між своїми».

Галичани, перебуваючи у Наддніпрянщині, також скоро звикали до тамтешнього життя, хоч їх дещо вражала мова, щоденний побут. Однак, зауважував історик, коли «глибше глянути в суть річи, бачиться, що довголітній кордон не зміг нас розбити, що різниць між нами небагато, що дотепер залишилася спільна національна основа, на якій можемо будувати нашу будучність». Він відзначав роль особистих контактів між обома частинами України, що давали змогу побачити різні локальні форми українства, показували той спільний шлях, яким треба якнайскоріше рухатись до культурного єднання обох гілок українського народу⁴⁰.

Проте Крип'якевич помічав і непостійність у відносинах між галичанами і наддніпрянцями. Для нав'язання ліпших стосунків між ними він вважав за потрібне створити центр, до якого люди могли б звертатися за інформацією. «Такі приватні зносини, – писав вчений, – перебили б найскоріше кордон, як всякі демонстраційні виступи, що лишають по собі тільки “великих сил велику силу”»⁴¹.

Іван Петрович надавав великого значення участі закордонних земляків у різних маніфестаціях, національних святах, Шевченківських концертах, Січових з'їздах, ювілейних зібраннях, які підносили національне почуття, скріплювали свідомість єдності.

Історик радив запрошувати наддніпрянську молодь до Галичини «на практику» національної роботи. Він, не заперечуючи ідейного впливу Наддніпрянщини на Галичину, наголошував, що національно свідомим наддніпрянцям не завадило би

³⁸ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і Москва... С. 143.

³⁹ Крип'якевич І. Галичина й російська Україна. *Діло*. 1911. Ч. 1.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

попрацювати на українському ґрунті, студіювати щоденну, сіру працю в українській формі. Наддніпрянцям загальне ознайомлення з галицькими відносинами значно полегшило б роботу у себе вдома. Він закликав наддніпрянські та галицькі багатші інституції виділяти для закордонної молоді стипендії для студій у Галичині, щоб вона, повернувшись додому, змогла втілювати у практику свої здобутки.

Крип'якевич спонукав галичан і наддніпрянців організовувати взаємні поїздки не тільки для приємностей, але й для вивчення українського життя. Адже українець з Галичини може багато навчитися на російській Україні й сам також може дати чимало закордонним землякам.

Одним із способів зміцнення єдності України вчений вважав посилення взаємообміну літературою і пресою, адже добра інформаційна література може зробити дуже багато. Він звертався до галичан постійно читати пресу, щоб краще ознайомитися з життям Наддніпрянщини. Для утримання безперервної єдності з рештою України історик закликав галичан підтримувати наддніпрянську пресу, ширити її й популяризувати.

«Ще багато можна б виказати дезидератів [побажань – *І. П.*], – писав вчений, – в справі зближення обох Україн, – в цій переважній справі, значення якої ми ще й не розуміємо... Тим часом нехай буде тих кілька заміток у святочний день Шевченкових роковин»⁴².

У 1914 р., з нагоди відзначення 100-х роковин від дня народження Кобзаря, історик знову звернувся до Шевченківської тематики. Він опублікував у популярному літературно-науковому журналі «Ілюстрована Україна», редактором якого став у 1913 р., статтю «Шевченко – Хмельницький»⁴³. Це був дещо видозмінений варіант опублікованої у 1911 р. статті «Богдан Хмельницький і Москва».

Крип'якевич, як і в попередній статті, акцентував на несхвальному ставленні поета до найбільшого гетьмана України. Шевченко, який з душею малював життя запорожців і всієї України, вчив свій народ цінувати минуле, тільки для Хмельницького підбирав слова докори й зневаги. Історик навів уривки з поетичних творів Шевченка («Розрита могила», «Суботів», «Якби то ти, Богдане»), в яких той знеславляв пам'ять Богдана Хмельницького.

Поет вважав гетьмана винуватцем усіх бід України, яка опинилась під пануванням Москви, адже шукав їхні причини і віднайшов у Хмельницькому, що перший подружився з москалями. Історик прагнув виправдати гетьмана за його злуку з Москвою. Він зазначав: коли Україна втратила самостійність і опинилася під польським пануванням, українські патріоти – Михайло Глинський, Дмитро Вишневецький, Кршиштоф Косинський, Петро Сагайдачний, Йов Борецький – стояли в зносінах з північними царями і чекали від них фінансової та політичної допомоги, визволення з польської неволі, що була для них «гірша від поганської». Але Москва давала їм тільки невеликі грошові підмоги – обіцянки. Хмельницькому вперше вдалося здобути собі й мілітарну допомогу від Москви, а згодом укласти Переяславську угоду. «Ніхто не міг думати, – наголошував вчений, – що московське панування буде для України гіршим від польського... А коли гетьман провинився своєю необережністю,

⁴² Крип'якевич І. Галичина й російська Україна. *Діло*. 1911. Ч. 1.

⁴³ Крип'якевич І. Шевченко – Хмельницький. *Ілюстрована Україна* (Львів). 1914. Ч. 5–6. С. 87–89.

що робив Москві занадто великі уступки і не забезпечив України перед московським поневоленням, то вину свою змазав він в останніх хвилях свого життя»⁴⁴.

Довідавшись від своїх послів про заключення Москвою угоди з Польщею у Вільні 1656 р., грізної за наслідками для козаччини, коли знову могла прийти неволя, Хмельницький просто сказав, що ніяк далі не можна бути під царем за таке немилосердя. Скликано раду, на якій вирішено про боротьбу з Москвою, розпочато дипломатичні заходи щодо укладення широкого союзу (Семигород, Волощина, Туреччина, Швеція) проти Польщі та Москви. На жаль, прийшла хвороба і смерть Хмельницького й великому гетьманові не вдалося здійснити своїх намірів. Повстання проти Москви підняв спадкоємець і виконавець волі Богдана – Іван Виговський.

«Шевченко не знав про ці визвольні плани, – зазначав І. Крип'якевич, – певно інакше судив би тоді діяльність Хмельницького»⁴⁵.

Вчений акцентував: «Але є у Шевченка ще другий Хмельницький, той могутній гетьман, на якого чекають чужоземні послы на відомій офорті “Живописної України”, – Хмельницький у повній славі великих діл, такий Хмельницький, якого нині знаємо і почитаємо». Крип'якевич з високим почуттям і великою повагою до Кобзаря наголошував: «Шевченкові-маляреві була дорога пам'ять гетьмана, він приготував ще інші малюнки з життя Богдана: “Хмельницький перед ханом”, “Смерть Хмельницького”; з пієтизмом оглядав Богданові городи, рисував церкву і дім гетьмана, оглядав Чигирин, Суботів і Переяслав. Щось у глибині душі лучило великого поета з великим гетьманом... І, може, деколи Тарасови його різкий осуд над Хмельницьким видавався не зовсім справедливим... Немов експіація [покута – *І. П.*] звучать слова:

Мир душі твоїй, Богдане,
Не так воно стало...»⁴⁶.

Згадаймо про знайомство Івана Крип'якевича ще з одним наддніпрянцем – письменником Михайлом Коцюбинським. Це сталося влітку 1912 р., коли Крип'якевич разом із Володимиром Дорошенком відпочивали у Жаб'є на Гуцульщині й досить часто навідувалися до «гостинного панотця Волянського» у Криворівні, де можна було зустріти В. Гнатюка, І. Франка й інших письменників і громадських діячів, які приїздили у Карпати на відпочинок. Тоді ж Крип'якевич з Дорошенком відвідали М. Коцюбинського.

Хоч письменник у той час хворів, шкодило йому вогке літо, він ввічливо прийняв відвідувачів, «з тим незвичайним теплом, що відразу єднало йому всіх людей»⁴⁷. Розмову вели на літературні теми, про збір Коцюбинським матеріалів до своїх оповідань і великої повісті з гуцульського життя. Оскільки письменник збирався виїздити з Криворівні, то Крип'якевич вирішив його супроводжувати спочатку до залізниці у Ворохті, а далі до Станіслава.

По дорозі Коцюбинський розказував про революційний рух в Україні, про самовідданість молоді, що, незважаючи на всі переслідування, працювала серед народу, про пропаганду соціалізму. «Оповідуючи, – згадував історик, – він так розхвилювався, що

⁴⁴ Крип'якевич І. Шевченко – Хмельницький... С. 88.

⁴⁵ Там само. С. 89.

⁴⁶ Там само; Шевченко Т. Стоїть в селі Суботіві... *Кобзар*. Київ, 1967. С. 227.

⁴⁷ Крип'якевич І. Спомин. *Збірник музею М. Коцюбинського*. Чернігів, 1940. № 2. С. 168.

аж ослаб. Лікарі забороняли йому хвилюватися, і він замовк». У Станіславові він розпрощався з письменником. Згодом з Чернігова Коцюбинський надіслав Крип'якевичу «листівку з кількома словами привітання»⁴⁸.

У роки Першої світової війни Іван Петрович активно співпрацював зі Союзом визволення України, заснованим 4 серпня 1914 р. у Львові наддніпрянськими політ-емігрантами Д. Донцовим, А. Жуком, В. Дорошенком та О. Назаріївим⁴⁹. Головним політичним постулатом Союз проголосив державну самостійність і соборність України, реалізацію яких пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму⁵⁰.

До складу СВУ входили відомі українські громадсько-політичні діячі, письменники, публіцисти, вчені тощо. Належав до СВУ й Іван Крип'якевич, про що свідчило його посвідчення, видане 25 жовтня 1915 р. німецькою мовою за підписом члена Президії СВУ А. Жука. У ньому зазначалося: «Президія Союзу визволення України цим підтверджує, що пан д-р Іван Крип'якевич є довіреною особою Союзу і уповноважений від імені Союзу виступати в справах, що стосуються релігійних і культурних інтересів українського народу перед австро-угорськими і німецькими військами у зайнятих областях Росії»⁵¹.

Влітку 1915 р. після вдалого наступу німецьких і австро-угорських військ були зайняті українські землі Холмщини, Підляшшя, Полісся і західна частина Волинської губернії. Волинь і Холмщина опинилися під австрійською, а Підляшшя і Полісся під німецькою окупацією. На цих землях було запроваджено військову і цивільну адміністрацію, в останній посади займали переважно поляки.

Для забезпечення розвитку національного життя на зайнятих військами Центральних держав землях у серпні 1915 р. у Львові було засноване Бюро культурної помочі для окупованих земель, яке підпорядковувалося СВУ і Загальній Українській Раді (утворена 5 травня 1915 р.). Бюро займалося налагодженням українського шкільництва, збиранням для нього фондів і загалом національно-культурним життям на Волині та Холмщині⁵².

Очоловав Бюро культурної помочі Іван Крип'якевич. У листі до В. Дорошенка від 10 вересня 1915 р. він писав, що з охотою працюватиме в СВУ і знайшов собі поле діяльності – терени українських північно-західних областей. Крип'якевич зазначав, що в містах і в національно свідомих селах потрібно якнайскоріше засновувати народні школи, відкривати українські гімназії, наукові курси для вчителів, підготувати підручники для неграмотних, відновити діяльність «Просвіти», поширити кооперативний рух⁵³.

Зауважимо, що у серпні–грудні 1915 р. Крип'якевич підготував і передав СВУ низку матеріалів, що стосувалися політики і національних настроїв на Волині, церковної унії та церковних справ, українського шкільництва, українського питання

⁴⁸ Крип'якевич І. Спомин... С. 169.

⁴⁹ Історія СВУ висвітлена у кн.: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000.

⁵⁰ Наша платформа. *Вістник Союзу визволення України* (далі – Вістник). Відень, 1914. № 1. С. 1–2.

⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 28.

⁵² Вістник. 1916. № 27–28. С. 230.

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 4–7.

на Холмщині, потреби українського шкільництва в окупованих землях російської України, церковних відносин у північно-західних українських землях, інструкції Січовим стрільцям щодо проведення культурно-освітньої праці на Волині тощо⁵⁴.

Крім того, І. Крип'якевич опублікував у 1915–1918 рр. у періодичних виданнях («Діло», «Українське слово», «Свобода», «Вістник СВУ», «Ukrainische Nachrichten») близько 30 статей з історії, суспільно-політичного і національно-культурного життя північно-західних українських земель, особливо акцентував на їхньому знищенні та вивезенні українського населення вглиб Росії під час відступу її військ, а також видав книги: «Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915» (Відень, 1915, 116 с.) і «Холмщина» (Львів: Вид. СВУ, 1915, 32 с.)⁵⁵.

Завдяки старанням Крип'якевича пожертвування на волинські школи від 1 лютого по 31 грудня 1916 р. через Бюро культурної помочі становили 19440,11 корон, від СВУ – 6116,03 корон, Окружної шкільної ради у Володимирі Волинському – 1041,80 к., Комісаріату УСС – 5758,70 к., разом 32356,73 к.⁵⁶. А на середину 1917 р. на Волині працювало 40 шкіл, з яких 16 утримувало Бюро, 18 військових, 4 стрілецьких і 2 урядових комісаріати. У них викладало 78 вчителів, навчалось близько 3 тис. дітей. Однак через австрійську політику щодо польського питання українське шкільництво на Волині розвивалося дещо повільніше, ніж на Підляшші та Поліссі, що перебували під німецькою окупацією⁵⁷.

І. Крип'якевич, по суті, упродовж всіх воєнних років підтримував зв'язки з СВУ. У 1917 р. він опублікував у «Пам'ятковій книжці Союзу визволення України і Календарі на 1917 рік» статтю «Історія українського війська в нарисі», де коротко висвітлив зародження українського війська, періоди козаччини, гетьманщини, окремо написав про Січ та українські військові організації в Галичині 1848 р.: народну гвардію, народну самооборону і батальйон українських гірських стрільців. Українці хотіли утворити ще й другий. На думку галицького українського політикуму, з цього батальйону, збільшеного до 10 тис. осіб, можна було сформувати національне військо. Однак протиукраїнські дії польських політичних сил й, зокрема, тодішнього намісника Галичини Агенора Голуховського, перешкодили здійсненню цих стремлень українців. Адже такий військовий корпус, на думку поляків, «оживлений національними почуттями, став би збройною репрезентацією українського народу й міг би показати сепаратистичні змагання». «Прошенню, – з сумом зазначав історик, – о другий батальйон відмовлено. Перший батальйон українських гірських стрільців також розв'язано в січні 1850 р.»⁵⁸.

Згодом А. Жук у листі від 22 квітня 1918 р. просив ученого підготувати статтю про українське військо до книги про Німеччину, яку планувало видати німецько-

⁵⁴ Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі визволення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 270–304.

⁵⁵ Бібліографія друкованих праць І. Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 38–42.

⁵⁶ Sprawozdane z фондів на волинські школи за час від 1 лютого по 31 грудня 1916 р. Львів; Володимир; Ковель, 1917. 15 лютого.

⁵⁷ Патер І. Союз визволення України... С. 204–205.

⁵⁸ Крип'якевич І. Історія українського війська в нарисі. *Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік*. Відень, 1917. С. 224–243.

українське товариство на чолі з відомим німецьким публіцистом П. Рорбахом українською мовою, а другу – німецькою про Україну. «Справа дуже спішна, – писав А. Жук, – тож не баріться з написанням. Стаття має бути інформаційна, розміром до аркуша і надіслана на адресу Централі Союзу в Берліні для Всеволода Козловського»⁵⁹.

І. Крип'якевич вітав утворення Центральної Ради у Києві, завдяки якій в національно-політичному житті України відбулися «такі переміни, котрі так перейшли міру всього, чого ми сподівалися, що не можемо знайти слів на означення того дивного процесу й говоримо про чудо національного відродження»⁶⁰. Він зазначав, що швидкий розвиток революційних подій, незвичайний поступ освідомлення широких мас, вплив інтелігентних сил до Києва відкрили нові перспективи. Організація українства перейшла всякі сподівання і серед загальноросійської анархії Україна виглядала найбільш зорганізованим регіоном. Проте дальший розвиток Української державності не може бути легким і спокійним, адже противники українства зорганізувалися і без боротьби не поступляться зі своїх позицій. Для українських політиків, які взяли на себе тягар відповідальності перед майбутнім свого краю і народу, боротьби і праці побільшає.

Крип'якевич особливо наголошував на досить напружених відносинах між національними меншинами, зокрема росіянами, і Центральною Радою, хоч вона від початку з великою увагою ставилася до бажань меншостей і щиро старалася запевнити їм належні права. Однак панівні нації не змогли зректися свого верховодства, російська буржуазія за допомогою різних малоросів проводила антиурядову політику проти Генерального Секретаріату, який забрав від неї владу. «При культурній силі росіян у містах, – акцентував історик, – це питання є дуже гостре і не скоро буде розв'язане»⁶¹.

Вчений помічав і недоліки в діяльності Центральної Ради, наприклад, до організації військової сили вона «відносилася з деякою резервою», не достатньо приклалися відповідальні українські кола до шкільництва, нерішуче укладали церковні справи. Головним питанням суспільних відносин Крип'якевич вважав проведення земельної реформи, яка матиме велике значення і для національної політики. Його турбувало те, що до керівництва держави були залучені ліві партії, які гостро ставили соціальні питання, натомість національні спори мали лагідний характер⁶².

Крип'якевич, хоч опосередковано, але прилучився і до Берестейських переговорів, на яких вирішували важливу справу для України про її західні кордони. Іван Петрович згадував, що тоді в редакції «Діла» зорганізувалася група для підготовки матеріалів українській делегації, до якої входили, крім нього, М. Лозинський, В. Панейко, П. Веселовський, С. Рудницький. Він з Рудницьким опрацьовував західний кордон з географічного погляду. У нього навіть залишився якийсь примірник карти Галичини, на якому Рудницький провів лінію кордону. Проте передати ці матеріали українській делегації, яка прибула на львівський вокзал, було дуже важко, адже її оточила австрійська поліція й агенти. «Незамітно (у клозеті), – згадував історик, – вони дістали наші матеріали. Результат переговорів – берестейський кордон, був для

⁵⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1. Папка 311. Арк. 3.

⁶⁰ Крип'якевич І. Півроку української революції. *Діло*. 1917. 18 вересня.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

нас дуже корисний, займав для України Холмщину в широких границях. Радісно оглядали ми цю лінію в газетах...»⁶³.

Згідно з Берестейським мирним договором від 9 лютого 1918 р. Холмщина і Підляшшя входили до складу Української Народної Республіки. З цього приводу вчений писав: «Як російські війська 1915 р. уступили з Холмщини, забрали з собою значну частину українського населення; залишили тільки латинників і жидів. Поляки думали, що Австрія прилучить Холмщину до Польщі, вважали себе панамі Холмської землі і почали рядити по-своєму...». В адміністраціях заведено тільки польську мову – хто з селян говорив по-українськи, тому не полагоджено ніякої справи. У школах навчання вели польською мовою; української – не дозволено ніде, заборонено навіть приватні українські школи. «Український народ в Холмщині, – відзначав Крип'якевич, – пережив роки 1915–1918 в такій страшній неволі, якої дотепер не знав ніколи... витривалість українців перемогла перешкоди зі сторони поляків. Тепер Холмщина на раз вже добудеться з-під польської опіки і буде розвиватися успішно в Українській республіці»⁶⁴. Але згодом події розвинулись інакше, не за українським сценарієм.

Щоправда, галичани пишалися і раділи, що українському уряді займали міністерські посади – С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко, М. Ковалевський, які були політемігрантами і до політичного становлення яких, безумовно, спричинилося їхнє перебування в Галичині, місцева практика українського політичного життя: великі аграрні страйки, масовий рух за загальне і рівне виборче право, університетська боротьба. Не оминули вони й найавторитетнішої особи в Українській Народній Республіці – М. Грушевського.

Зрозуміло, що перебування наддніпрянських політемігрантів серед галичан мало також вплив на них – у спільних взаєминах виробився тип нового українця, для якого в національних змаганнях не існувало кордонів.

«Наддніпрянці тепер, – зазначав М. Лозинський, – переліплюють свої ідеали у практику українського політичного життя, ця практика повинна відбитися живим, могутнім відгуком у нас, вплинути на перебудову теорії і практики нашої політики, без огляду на те, яка доля жде нас по війні»⁶⁵.

Іван Петрович в часи Української революції і пізніше підтримував зв'язки з наддніпрянцями, зокрема з Д. Дорошенком, який у період Гетьманату був міністром закордонних справ Української Держави. У листі до Крип'якевича від 27 травня 1918 р. він писав: «Тепер, коли я вже цілий тиждень в ньому [в уряді Ф. Лизогуба – І. П.] працюю, ще більше скріплююсь в переконанні, що зробив так, як було треба». Д. Дорошенко вважав, що хоч кабінет складався з представників неукраїнського походження, але в практичній роботі стояв на ґрунті української державної самостійності й розвитку держави на національній основі. Він шкодував, що українські партії відмовилися від участі в роботі гетьманського уряду і «тим добровільно випустили владу з рук».

Зазначимо, що участь Дорошенка в державному апараті Гетьманату поставила його в опозицію до Української партії соціалістів-федералістів, членом якої він був,

⁶³ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 114.

⁶⁴ К[рип'якевич] І. Як поляки опікувалися Холмщиною. *Діло*. 1918. 23 лютого.

⁶⁵ Лозинський М. Українська революційна еміграція у Львові. *Діло*. 1918. 6 січня.

тож мусив вийти з неї, «мусів зірвати з багатьма людьми, одним словом – зробити певну жертву». Він був певен, що історія його не осудить, радів тому, що завдяки йому послами призначили українських патріотів: до Берліну – Ф. Штейнгеля, Відня – В. Липинського, Швейцарії – О. Шульгина, Софії – професора Ганіцького⁶⁶.

Не відомо, чи хтось приїздив до Крип'якевича від Дорошенка, як він обіцяв «для певної інформації». Але відомо чітко, що у жовтні 1918 р. Крип'якевич їздив до Кисва, де у Міністерстві освіти дістав призначення на в. о. професора історії України у новоствореному Кам'янець-Подільському університеті, що й було головною метою його поїздки⁶⁷. Дозволимо собі припустити, що цьому призначенню вченого міг посприяти Дмитро Дорошенко, хоч міністром освіти в той час був Микола Василенко, який також знав Івана Крип'якевича.

Вчений і надалі підтримував зв'язки з Д. Дорошенком, друкуючи рецензії на його праці. У цих публікаціях І. Крип'якевич вже чітко означив себе як історик-державник. Так, даючи оцінку праці Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле», Крип'якевич писав: «... спомини Дорошенка відбивають дуже корисно об'єктивним представленням минувшини і – це треба відзначити ще сильніше – незвичайним державницьким змістом. Всі події, яких свідком був автор, всі особи, з якими стрічався, він оцінює не зі становища партії, гурту або особистих симпатій, а з їх відношення до державної справи»⁶⁸.

Вчений зазначав, що у споминах Д. Дорошенка прослідковувався розвиток українського життя від слабих довоєнних початків через період творення державності – самостійної держави – до державної катастрофи та еміграційного лихоліття. Крип'якевич поділяв погляди Дорошенка щодо діяльності Центральної Ради та перших українських урядів, їхніх помилок і занедбань недосвідчених молодих керманців держави.

Він акцентував на успіхах Гетьманщини, коли Українська Держава здобула собі кордон, сформувала нову армію, організувала фінансову систему, мала, хоч коротку, але повагу в Європі, врешті будувала своє життя на державних основах. Не забував також і про помилки Гетьманщини: несвоєчасне розв'язання аграрного питання, улаштування чорносотенними елементами адміністрації каральних експедицій на селян, недостатня організація шкільної справи, видання гетьманом федеративної декларації. Попри всі ці похибки, на жаль, не вміли українці пошанувати власної держави та її досягнень.

«Бо знову, – з гіркотою відзначав Крип'якевич, – кидається безумна революція, – дезорганізація армії, занепад авторитету влади, знищення і прогайнування державних засобів, – катастрофа держави, руїна країни. І врешті неславні, сірі дні еміграції...»⁶⁹.

І. Крип'якевич підсумовував, що спомини Д. Дорошенка – цінний і повчальний огляд української недавньої історії, його з інтересом прочитає кожний, хто хоче пізнати спокійне і зріле освітлення короткого періоду розвитку й сили Української держави.

⁶⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1. Папка 312. Арк. 1.

⁶⁷ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 115.

⁶⁸ Крип'якевич І. В службі Української Держави. *Діло*. 1924. 23 січня.

⁶⁹ Крип'якевич І. [Рец. на]: Дмитро Дорошенко. Мої спомини про недавнє-минуле. Львів, 1923–1924. *Стара Україна*. (Львів). 1924. С. 151–152.

Від себе додамо, що спомини Д. Дорошенка надзвичайно актуальні для нашого сьогодення, коли йдеться про уряди, які формуються з молодих і недосвідчених людей, про політику щодо областей з мішаним населенням (тоді йшлося про Бессарабію, Крим і стратегічну лінію Берестя–Кобрин–Лунинець–Гомель). Зрозуміло, що нині цілком інші реалії, інший час, але, як зазначав І. Крип'якевич, для вирішення важливих стратегічних питань повинна бути «справді мова реального державника, що інтерес держави ставить вище усього, навіть понад модну тоді романтику самовизначення»⁷⁰.

У 1924 р. вчений чітко мотивував потребу утворення нового історіографічного напрямку. Це сталося тоді, коли український народ почав перетворюватися в модерну націю з ідеалом власної державності, став по-іншому дивитися на минуле держави, а новіша історіографія мала провести переоцінку поглядів на історію України⁷¹.

Він надавав важливого значення національній еліті, що відіграла вирішальну роль у формуванні політичної культури, політичної орієнтації суспільства у найскладніші періоди його розвитку. «Історія вчить, – писав науковець, – що будучі події не є наперед суджені нам, але що про дальший напрям розвою рішає також людська енергія, – рішають діла політично чинних членів нації. Це заохочує до діла, до свідомої, суспільної політичної діяльності! Хто пізнав, який вплив мають на нас висліди праці попередніх поколінь, той знатиме також, яке значення можуть мати його діла для будучих, ненароджених членів нації. І той зрозуміє цілу вагу одвічальності нашої перед будучими поколіннями, перед будучністю нації. Від нас залежить, чи народ наш буде живий і піде дальше вперед, – чи буде мусів умерти. Почуття такої одвічальності – це душа правдивої політики; а навчити цього може тільки історія, історичні студії»⁷². Висновки історика цінні й для початку ХХІ ст.

Рецензуючи працю Д. Дорошенка «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), Крип'якевич виступив на захист М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, ставлення яких до держави подеколи недооцінювали окремі дослідники. «Ці вагання, – стверджував він, – щодо оцінки значення різних елементів у творенні держави і культури можемо сконстатувати у всій нашій історіографії. В новіші часи давня догма про рішаючу ролю демоса в історії стрічається з усе більшим скептицизмом. Особливо ж при студіях над розвитком держави історики все більше вчать ся цінити творчу працю вищих верстов – тих верстов, що ще недавно уважалися «спорохнявілим пнем» у нашій минувшині... Врешті нова школа істориків-державників, у якій перше місце зайняв В'ячеслав Липинський, приступила вже до рішучої переоцінки давніх поглядів...»⁷³. Історик пояснив процес виникнення нової школи, зазначаючи, що «... значна частина наших істориків студіювала виключно народне життя у минувшині і так була перейнята цими студіями, що не могла знайти ні часу, ні зрозуміння на те, щоби оцінити працю інших вищих верств громадянства – навіть на полі державної творчості. Але можна також замітити, що у кожного майже історика бували хвилини, коли він почав сумніватися у правдивості без критично

⁷⁰ Крип'якевич І. В службі Української Держави. *Діло*. 1924. 23 січня.

⁷¹ К[рип'якевич] І. Державна історія. *Історичний вісник* (Львів). 1923. Ч. 1. С. 1.

⁷² К[рип'якевич] І. Про значення історії для політики. *Діло*. 1912. 13 серпня.

⁷³ Крип'якевич І. Нові напрями в українській історіографії (з нагоди «Огляду української історіографії» проф. Д. Дорошенка. Прага, 1923). *Діло*. 1924. 27 квітня.

прийнятої догми, що історія народа-демоса – це вже вся історія нації. Ці сумніви являлися особливо, коли приходилося вдуматися в історію нашої держави.

Вчений тут більш чітко й однозначно сформулював роль національної еліти у державотворчих процесах. «При творенні держави, – твердив історик, – демос рідко коли показував творчий інстинкт – далеко частіше він у своїх егоїстичних змаганнях руйнував державну організацію. Коли ж розглядаємо історію вищих верств, нераз мусимо ствердити, що тільки вони були будівничими держави й вони захищали й обороняли державу і не давали їй занепасти. Ці помічення робили зчаста навіть ті історики, що зрештою з іншого погляду оцінювали історію»⁷⁴.

Зазначимо, що в листі від 30 вересня 1923 р. Д. Дорошенко повідомляв Крип'якевича, що вислав для нього один примірник «Огляду історіографії» (надписаний) у цілому пакунку на адресу книгарні НТШ. «Щодо мого “Огляду укр[аїнської] історіографії”, – писав автор, – то я зі страхом дожидаю того дня, коли він попаде до рук фахових людей і вони побачать силу пропусків і неточностей». Він жалівся на «несприятливі обставини», в яких працював над книгою, живучи в Подєбрадах, і по 3–4 рази на тиждень їздив до Праги, щоб «поробити справки по бібліотеках», скаржився на відсутність комплектів окремих часописів: «в цілій Празі нема комплекту “Кіевской Старины” (тільки в Національному музеї річники лише за 1889–1894 роки)» і «таких елементарних речей, без яких просто не можна нічого робити». «Взагалі у Празі, – з сумом заявляв Дорошенко, – українському історикові можна займатись тільки популяризацією, а про якусь наукову роботу нема що й думати»⁷⁵.

Проте побоювання Дорошенка були марними, Крип'якевич, проаналізувавши його книгу, зробив висновок щодо переоцінки поглядів на історію України, вважав, що «історіографія проф. Дорошенка, в якій вперше зроблено підсумок нашої історичної праці, допоможе читачеві зорієнтуватися у цих нових напрямках»⁷⁶.

Наукові зв'язки обидвох істориків продовжувалися далі, про що свідчать листи Д. Дорошенка до І. Крип'якевича⁷⁷. У них йшлося передусім про публікації статей, участь у конференціях, висилку необхідних для наукової праці книг тощо.

Перервані радянською займанщиною у 1939–1941 рр. Західної України контакти між обома вченими поновилися з вибухом німецько-радянської війни. Це засвідчила рецензія І. Крип'якевича на книгу Д. Дорошенка «Die Ukraine und Reich. Neun Jahrhunderte deutsch – ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Verlag von S. Hirzel in Leipzig, 1942, 300 s.» (Україна і Райх. 900-літні німецько-українські відносини у відображенні німецької науки і літератури. Видавництво С. Гірцля у Ляйпцігу, 1942, 300 с.).

Аналізуючи вказану працю про німецько-українські взаємини протягом дев'ятого століття, Крип'якевич зазначав, що перші відомості про Україну подали німецькі хроністи ще в XI ст., пізніше козаччина звернула на себе увагу, згодом у XVII ст. різні мандрівники і географи популяризували справу України, а тодішні німецькі журнали, лексикони (словники) й атласи подавали докладні звістки про українські землі. У другій половині

⁷⁴ Крип'якевич І. Нові напрями в українській історіографії...

⁷⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1. Папка 311. Арк. 1.

⁷⁶ К[рип'якевич] І. Нові напрями в українській історіографії... *Діло*. 1924. 27 квітня.

⁷⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 314. Оп. 1. Папка 311. Арк. 3–7.

XVIII ст. розпочалися наукові дослідження німців про Україну, особливо про Галичину після її приєднання до Австрії. Надзвичайно зросло зацікавлення Україною в німецьких наукових і політичних колах на зламі XIX–XX ст. і особливо в роки Великої війни. Вчений зазначав, що зібраний у книзі матеріал з історіографії, мемуаристики, географічних описів, публіцистики – з різних ділянок культурного життя дасть можливість «познайомитися з питанням німецько-українських зв'язків у минулому і теперішньому»⁷⁸.

І. Крип'якевич захоплювався В'ячеславом Липинським з перших його праць. Це була рецензія на його книгу «Z dziejów Ukrainy», яка хоч і видана польською мовою, але, за словами Крип'якевича, «приналежна змістом і поглядами до української історіографії»⁷⁹. Ця книга була присвячена пам'яті Володимира Антоновича, Пауліна Свенціцького і Тадея Рильського. У ній, крім переднього слова, вміщені історичні розвідки і велика монографія про Станіслава-Михайла Кричевського з історії гетьманування Б. Хмельницького.

Крип'якевич особливо акцентував на появі української шляхти у козацьких родах. Він зазначав, що причини цього Липинський вбачав частково в національній свідомості української шляхти, яка до часів Хмельниччини вела боротьбу за православну віру, так само як духовенство і козаччина, але ще більше в соціальних відносинах. Адже в той час магнати володіли на Україні великими латифундіями і гнобили біднішу шляхту, селянство, міщан і козаків. З національного погляду свідомо українська шляхта була на півночі та заході (в Галичині, Волині, Берестейщині), а на півдні вона єдналася з козаками з соціально-економічних причин⁸⁰.

У роботі звернено увагу, що Хмельницький організацію свого повстання спирав не на несвідомому селянстві, черні, а на двох верствах: міщанстві, організованому в братства, і вродженій шляхті, яка ще зберігала національні традиції. «Це був матеріал державний першорядної ваги»⁸¹, – наголошував Крип'якевич. Він зазначав, що без участі шляхти українська справа не знайшла б такого відгомону в Європі, бо закордонною політикою і дипломатією керувала тоді шляхта, а внутрішня організація зміцніла також завдяки шляхті, яка була добре вишколена у веденні канцелярських справ і мала ширший світогляд. Шляхта була корисним елементом в державній структурі, поки можна було її втримати в межах козацького устрою, доти вона виконувала позитивні завдання. Та коли українська держава почала занепадати, шляхта не втримала її перед руйною, до того ж ще причинилася до упадку через свою боротьбу за здобуття класових привілеїв за ціну зречення з державної незалежності.

Крип'якевич вважав, що книга В. Липинського – видання «бойове» і маніфестація не шляхти з України, але й шляхти української в повнім розумінню її місця та ролі в українській історії; «справді мало є видань в нашій історіографії, що приносили б стільки нового і важного»⁸².

⁷⁸ К[рип'якевич] І. Dmytro Doroschenko. Die Ukraine und das Reich. *Наші дні* (Львів) 1942. Ч. 13. С. 13.

⁷⁹ Крип'якевич І. *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świecickiego i Tadeusza Ryłskiego...* / pod red. W. Lipińskiego. Kijow, 1912. 695 s. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. 115. С. 188.

⁸⁰ Там само. С. 189.

⁸¹ Там само. С. 190.

⁸² Там само. С. 191.

Зазначимо, що історик опублікував ще декілька рецензій на праці В. Липинського⁸³. Він наголошував: «В'ячеслав Липинський увійшов в українську історіографію як індивідуальність сильна і творча. Основні питання життя минувшини він ставить на вістрю – розвиває нову схему української історії, що значно відходить від загально прийнятих і навіть канонізованих ліній. Ці нові погляди мусять знайти фахову оцінку істориків-дослідників, промовчувати їх не можна!..»⁸⁴.

Крип'якевича лучило з Липинським і те, що вони обидва були представниками державницького напрямку в українській історіографії. Крім того, Крип'якевич належав до створеної у 1926 р. Гетьмансько-монархічної організації галицької інтелігенції. До її складу також входили М. Кордуба, І. Кревецький, І. Гладилевич та ін. Статут організації розробив В. Залозецький, цей статут був пов'язаний із «спільною державно-національною ідеєю» і ґрунтувався на ідеології української трудової монархії В. Липинського. Організація у своїй роботі використовувала регламент, розроблений ним для Українського союзу хліборобів-державників⁸⁵.

З причини смерті В. Липинського Крип'якевич писав про «померлого історика, найвизначнішого – побіч С. Томашівського – представника консервативно-державницького напрямку в українській історіографії», який пропагував ідеї відновлення українського гетьманства, прагнув дати історично і соціально обґрунтовану ідеологію української державності та українського монархізму в формах «української клясократичної монархії»⁸⁶.

Історик співпрацював зі своїми колегами з Наддніпрянщини. Від 1926 р. він почав друкуватися у київських наукових виданнях: у «Бібліологічних вістях»* – статті про найдавніші папірні на Україні (XVI ст.), українських граверів; у «Віснику природознавства»** – про землетруси на Україні в XVII–XVIII ст., назву Медобори, повені на Прикарпатті XII–XVIII ст., саранчу в Україні в XI–XVIII ст.; а також в «Україні»*** – про українського посла в Туреччині у 1670-х роках Остафія Астматія (Остаматенка), науковий рух в Галичині; археологічні знахідки в Галичині, вірш

⁸³ Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленню. *Діло*. 1914. 5 лютого; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький і панська шляхта. У 260 роковини смерті гетьмана. *Український ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1917*. Львів, 1917. С. 90–94; Крип'якевич І. [Рец. на:] В. Липинський. Історичні студії та монографії. Київ; Відень, 1920. Т. 3 (Україна на переломі 1657–1659). *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1922. Т. 1. С. 84–86.

⁸⁴ Там само. С. 84.

⁸⁵ Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Київ; Житомир, 2008. С. 320–321.

⁸⁶ [Крип'якевич І.]. В'ячеслав Липинський. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1931. Т. 151. С. 230–235.

* Бібліологічні вісті – часопис Українського наукового інституту книгознавства, виходив у Києві в 1923–1930 рр. за редакцією Ю. Меженка.

** Вісник природознавства – журнал, орган природничої секції Харківського наукового товариства у 1927–1931 рр.

*** Україна – науковий журнал українознавства, виходив у Києві в 1914–1930 рр. (з перервами у 1915–1916, 1919–1923) за редакцією М. Грушевського, з 1924 р. як орган Історичної секції УАН.

на пошану Б. Хмельницького, а також дві рецензії на книги польських авторів К. Тишковського і В. Гейноша⁸⁷.

У квітні–травні 1929 р. І. Крип'якевич за клопотанням М. Грушевського побував у науковому відрядженні, як тоді говорили, на «радянщині». У своїх «Спогадах» вчений згадував: «В Києві я передусім відвідав Академію Наук. Відділи не були тоді поділені на інститути, як тепер, а в кожному відділі було безліч секцій, комісій, комітетів і т. д. В міру потреби творено нові установи і Академія виглядала як будинок з різnorodними добудівками і причіпками. Автомний устрій мала Історична секція, яка з Укр[аїнського] наукового товариства* перейшла до Академії і мала кільканадцять комісій і комітетів, в яких працювало, мабуть, більше сотні людей, здебільшого молоді. Грушевський і тут виявився чудовим організатором і зібрав коло себе спеціалістів і початкуючих дослідників»⁸⁸.

На засіданні Історичної секції Крип'якевич виступив з рефератом про державу Б. Хмельницького⁸⁹. Крім того, історик під час відрядження виступив з кількома доповідями у різних академічних інституціях: «Вільний порт» у Старому Бихові 1657 р.»⁹⁰, «Головні питання державної організації Хмельниччини», «Полуднева Україна в часи Хмельниччини», «Данило Оліверберг – дипломат часів Хмельниччини»⁹¹.

Спілкувався Іван Петрович приватно з М. Грушевським, з яким обговорював і політичні питання. Академік «з незвичайним завзяттям висловлювався проти німців, що 1918 р. Україні “вбили ніж у плечі”, остерігав, щоб не рахувати на куркульство, що все йде на руку чужим інтервентам; радив з НТШ у Львові “не знімати прапору Академії наук”»⁹².

На жаль, в той час Грушевський виїздив до Москви разом з В. Перетцом, і для продовження розмов Крип'якевич супроводжував його до Коростеня⁹³.

Познайомився Крип'якевич також з академіками С. Єфремовим, Д. Багалієм, К. Воблим. Він побував на засіданнях Комісії історії українського права, яку проводив академік М. Василенко, і яка справила на нього найкраще враження. «Були там видатні спеціалісти, і мав я враження, що це найкраще зорганізована установа Академії, і щодо людей, і щодо методів»⁹⁴.

Вчений навідався в Харкові до Географічного інституту, який очолював С. Рудницький, там було небагато працівників і не вельми добра організація. Тут він залишив для видання карту адміністративного поділу України за гетьманування

⁸⁷ Бібліографія друкованих праць І. Крип'якевича... С. 45–50.

* Українське наукове товариство засноване в Києві у 1907 р. з ініціативи М. Грушевського та під його головуванням за зразком НТШ у Львові. У 1921 р. увійшло до складу ВУАН.

⁸⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 121–122.

⁸⁹ Там само. С. 122.

⁹⁰ Опублікована у 1929 р. стаття: Науковий збірник (Українська Академія наук. Історична секція). Київ, 1929. Т. 32. С. 92–96.

⁹¹ Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8. С. 758.

⁹² Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 122.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

Б. Хмельницького, але «вона десь там запропастилася». Цей проєкт так і залишився нереалізованим, адже Українська радянська держава «не знайшла коштів» для цього видання⁹⁵.

Певною компенсацією для історика за нереалізований проєкт і втрачену карту можна вважати хіба що публікацію його історико-географічної розвідки у «Записках» інституту⁹⁶.

Щодо тогочасної столиці Радянської України, то Іван Петрович у своїх мемуарах зазначав: «Харків робив дивне враження тим, що поруч з новочасними мародерами (як будинок промисловості) стояли старосвітські доми, криті чи не дахівкою, старі церкви і т. д.»⁹⁷.

Вже після повернення з Великої України І. Крип'якевич, за клопотанням керівника Історичного відділу Науково-дослідної кафедри історії України в Києві М. Грушевського перед Укрнауки НКО УСРР у Харкові від 19 березня 1929 р., був затверджений дійсним членом Кафедри історії України у Києві з 1 жовтня 1929 р. Це було останнє перед закриттям кафедри у вересні 1930 р. затвердження дійсного члена⁹⁸.

На жаль, більшість планів і домовленостей, досягнутих під час перебування львівського історика в УСРР і спілкування з науковцями Наддніпрянщини, так і не втілилися в життя. Так, підготовлена вченим стаття «Південна Україна в часах Б. Хмельницького» з картою до «Збірника Південної України» вже була надрукована, але збірник не вийшов у світ. Також історик збирав матеріали до «Збірника Західної України», за його ініціативою В. Будзиновський написав історію селянського страйку 1902 р., а він отримав матеріали з Буковини. До «Біографічного словника діячів України» він підготував кількадесят статей до I тому на літери «А–Б», який передали до друку і навіть видрукували перші аркуші. Проте у 1933 р. збірник було знищено⁹⁹.

Після від'їзду Крип'якевича почалася справжня нагінка на вчених, відбувалися численні арешти у сфабрикованій «справі Спілки визволення України», дуже скоро згортаються контакти з НТШ... У вересні 1930 р. виходить остання, 43-тя книга редактованої М. Грушевським «України», ліквідована Науково-дослідна кафедра історії України в Києві¹⁰⁰.

12 грудня 1930 р. М. Грушевський листовно передав І. Крип'якевичу свій голос і просив бути його «повновласником під час загальних зборів НТШ у Львові 28 грудня 1930 р. Ця лаконічна записка була останньою з того, що збереглося в приватному архіві вченого¹⁰¹.

Вже на початку 1931 р. М. Грушевський та його співробітники були втягнуті у вир репресій у «справі» т. зв. «Українського національного центру». А Комісія по

⁹⁵ Рубльов О. Іван Петрович... С. 759–761.

⁹⁶ Крип'якевич І. Причинки до історичної географії українських земель. Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. Харків, 1930. Вип. 2. С. 213–214.

⁹⁷ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 122.

⁹⁸ Рубльов О. Іван Петрович... С. 757.

⁹⁹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 122, 138.

¹⁰⁰ Рубльов О. Іван Петрович... С. 762.

¹⁰¹ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів). *Український історик*. 1991. Ч. 1–2. С. 24–31.

вивченню історії Західної України, очолювана М. Грушевським, за висловлюванням колишнього аспіранта Кафедри історії України в Києві, вихованця академіка І. Кравченка, який стосовно свого вчителя взяв на себе невдячну роль перевертня, складалася з «оголтілих фашистів». Комісія притягувала українську контрреволюцію по обидва боки кордону під виглядом українських «вчених», які нібито хотіли працювати для Радянської України.

До складу Комісії, за І. Кравченком, були «притягнуті, напр[иклад], такі “вчені”, як фашист Щурат, фашист Студинський, фашист і гетьманець Крип’якевич, фашист-ундівець Макарушка та фашисти Свенціцький, Колесса, Кордуба, Гарасимчук та інші. З Радянської України ми тут бачимо фашистів і ундо-фашистів Ф. Савченка, Козоріса, Ткачківського та інших»¹⁰².

Через репресії вчених у Радянській Україні, офіційній компанії по «викриттю» Грушевського та його школи в українській історіографії науково-культурні зв’язки із західноукраїнським громадянством припинилися. Відповідальність за збереження та продовження кращих традицій української національної історіографії взяло на себе НТШ у Львові.

«Золотий вересень» 1939 р. вніс у життя і науково-творчу діяльність Івана Петровича Крип’якевича відчутні зміни. Однак це вже тема інших викладів.

Отже, взаємини і співпраця Івана Крип’якевича з наддніпрянськими політемігрантами, які розпочалися ще зі студентських часів і продовжувалися в роки Великої війни та у міжвоєнний період, характеризувалися особистими і науковими зв’язками. Це виявилось передусім у спільній боротьбі за український університет у Львові, участі в роботі наукового семінару, у публікації рецензій на видані праці наддніпрянців.

Під час воєнного лихоліття історик проводив зі Союзом визволення України велику національно-культурну роботу на зайнятих австро-німецькими військами українських північно-західних областях на ниві українського шкільництва, готував відповідні матеріали для української делегації у Берестейських переговорах 1918 р.

Після невдачі національно-визвольних змагань вчений упродовж 1920–1930-х років разом з наддніпрянськими емігрантами-науковцями співпрацював у НТШ, в інших галицьких українських інституціях, підтримував дуже коротко творчі зв’язки з академічними установами Радянської України. І. Крип’якевич був співтворцем нового консервативно-державницького напрямку в українській історіографії, що в 1940-х роках, у період найсильнішої «критики наукової школи Грушевського», стало для вченого виявом «українського буржуазного націоналізму», а він як історик змушений був повернутися до фактографічно-фактологічного рівня досліджень.

REFERENCES

1. [Krypiakevych I.]. (1931). Viacheslav Lypynskyi. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 151, 230–235 [in Ukrainian].
2. «Vilnyi port» u Staromu Bykhovi 1657 r.». (1929). *Naukovyi zbirnyk (Ukrainska Akademiia nauk. Istorychna sektsiia)*, 32, 92–96 [in Ukrainian].

¹⁰²Рубльов О. Іван Петрович... С. 763–764.

3. Akty otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoiu kommissieiu. (1862). (Vol. 3). Saint Petersburg [in Russian].
4. Bibliohrafiia drukovanykh prats I. Krypiakevycha. (2001). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 38–42 [in Ukrainian].
5. Dilo. (1907, Liutyi 4) [in Ukrainian].
6. Dilo. (1907, Liutyi 1) [in Ukrainian].
7. Dilo. (1907, Liutyi 25) [in Ukrainian].
8. Doroshenko, V. (1924). Halychyna i Velyka Ukraina. Zviazky i znosyny naddnyprianskykh ukraintsiv iz naddnistrianskymy ta yikh uchast u kulturnim i hromadskym zhyttiu Halychyny. *Dnipro*, 2, 19–20 [in Ukrainian].
9. K[r]yypiakevych, I. (1910, Liutyi). Mykola Zalizniak «Rosiiska Ukraina i yii vidrodzhennia». *Moloda Ukraina*, 2, 75–76 [in Ukrainian].
10. K[r]yypiakevych, I. (1912, Serpen 13). Pro znachennia istorii dlia polityky. *Dilo* [in Ukrainian].
11. K[r]yypiakevych, I. (1918, Liutyi 23). Yak poliaky opikuvalysia Kholmshchynoiu. *Dilo* [in Ukrainian].
12. K[r]yypiakevych, I. (1918, Sichen 5). Ukrainska derzhava za kniazhykh chasiv. *Svoboda* [in Ukrainian].
13. K[r]yypiakevych, I. (1923). Derzhavna istoriia. *Istorychnyi visnyk*, 1, 1 [in Ukrainian].
14. K[r]yypiakevych, I. (1924, Kviten 27). Novi napriamy v ukrainskii istoriohrafii... *Dilo* [in Ukrainian].
15. K[r]yypiakevych, I. (1929, Cherven 30). Ukrainski naukovi kursy u Lvovi 1904 r. (Zghadka z 25-littia). *Dilo* [in Ukrainian].
16. K[r]yypiakevych, I. (1942). Dmytro Doroshenko. Die Ukraine und das Reich. *Nashi dni*, 13, 13 [in Ukrainian].
17. Kachmar, L. (1997). *Naddnyprianska politychna emihratsiia v Halychyni (1900–1914 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].
18. Kachmar, V. (1999). *Za ukrainskyi universytet u Lvovi*. Lviv [in Ukrainian].
19. Krypiakevych, I. (1922). [Review of the book: *Istorychni studii ta monohrafii* by V. Lypynskiy]. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 1, 84–86 [in Ukrainian].
20. Krypiakevych, I. (1911). Halychyna i rosyiska Ukraina. *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
21. Krypiakevych, I. (1912). *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego* (W. Lipiński, Ed.). Kyiv [in Polish].
22. Krypiakevych, I. (1914). Shevchenko – Khmelnytskyi. *Iliustrovana Ukraina*, 5–6, 87–89 [in Ukrainian].
23. Krypiakevych, I. (1914, Liutyi 5). Khmelnychchyna v novim osvittleniu. *Dilo* [in Ukrainian].
24. Krypiakevych, I. (1917). Bohdan Khmelnytskyi i panska shliakhta. U 260 rokovyny smerti hetmana. In *Ukrainskyi iliustrovanyi kalendar tovarystva «Prosvita» na zvychainyi rik 1917*. Lviv [in Ukrainian].
25. Krypiakevych, I. (1917). Istoriiia ukrainskoho viiska v narysi. In *Pamiatkova knyzhka Soiuzu vyzvolennia Ukrainy i Kalendar na 1917 rik* (pp. 224–243). Vienna [in Ukrainian].
26. Krypiakevych, I. (1917, Veresen 18). Pivroku ukrainskoi revoliutsii. *Dilo* [in Ukrainian].
27. Krypiakevych, I. (1924). [Review of the book: *Moi spomyyny pro nedavnie-mynule* by Dmytro Doroshenko]. *Stara Ukraina*, 151–152 [in Ukrainian].

28. Krypiakevych, I. (1924, Kviton 27). Novi napriamy v ukrainskii istoriohrafii (z nahody «Ohliadu ukrainskoi istoriohrafii» prof. D. Doroshenka. Praha, 1923). *Dilo* [in Ukrainian].
29. Krypiakevych, I. (1924, Sichen 23). V sluzhbi Ukrainskoi Derzhavy. *Dilo* [in Ukrainian].
30. Krypiakevych, I. (1930). Prychynky do istorychnoi heohrafii ukrainskykh zemel. *Zapysky Ukrainskoho naukovo-doslidnoho instytutu heohrafii ta kartohrafii*, 2, 213–214 [in Ukrainian].
31. Krypiakevych, I. (1940). Spomyn. *Zbirnyk muzeiu M. Kotsiubynskoho*, 2, 168 [in Ukrainian].
32. Krypiakevych, I. (1969). Bohdan Khmelnytskyi i Moskva (V Shevchenkovi rokovyny). *Ukrainskyi istoryk*, 1–3 (21–23), 140 [in Ukrainian].
33. Krypiakevych, I. (2001). Spohady (Avtobiohrafia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 114 [in Ukrainian].
34. Krypiakevych, R. (1991). Mykhailo Hrushevskyi ta Ivan Krypiakevych (Za materialamy neopublikovanoho lystuvannia y memuariv). *Ukrainskyi istoryk*, 1–2, 24–31 [in Ukrainian].
35. Lozynskyi, M. (1918, Sichen 6). Ukrainska revoliutsiina emihratsiia u Lvovi. *Dilo* [in Ukrainian].
36. Nasha platforma. (1914). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 1, 1–2 [in Ukrainian].
37. Ostashko, T. (2008). Derzhavnytskyi imperatyv Viacheslava Lypynskoho. In *Viacheslav Lypynskyi ta yoho doba* (pp. 320–321). Kyiv; Zhytomyr [in Ukrainian].
38. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv [in Ukrainian].
39. Pater, I. (2001). Diialnist Ivana Krypiakevycha v Soiuzi vyzvolennia Ukrainy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 270–304 [in Ukrainian].
40. Rublov, O. (2001). Ivan Petrovych. Do istorii spivpratsi Ivana Krypiakevycha z ustanovamy VUAN. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 758 [in Ukrainian].
41. Shevchenko, T. H. (1967). Rozryta mohyla. In *Kobzar* (p. 167). Kyiv [in Ukrainian].
42. Shevchenko, T. H. (1967). Stoit v seli Subotovi... In *Kobzar* (p. 227). Kyiv [in Ukrainian].
43. Spravozdanie z fondiv na volynski shkoly za chas vid 1 liutoho po 31 hrudnia 1916 r. (1917, Liutyi 15). Lviv; Volodymyr; Kovel [in Ukrainian].
44. Statti z arkhivu Andriia Zhuka (podaly Ye. Zyblykevych i P. Isaiv). (1969). *Ukrainskyi istoryk*, 1–3 (21–23), 138 [in Ukrainian].
45. *Vistnyk*. (1916), 27–28, 230 [in Ukrainian].
46. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. (1913), 115, 188 [in Ukrainian].

Ivan PATER

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Chief Researcher at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>
e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

IVAN KRYPIAKEVYCH AND THE POLITICAL EMIGRANTS OF NADDNIPRIANSHCHYNA: RELATIONS AND COOPERATION (1910–1930)

The study deals with Ivan Krypiakevych's relations with political emigrants of Naddnyprianshchyna during the Ukrainian people's struggle for the state and national-cultural rights. Emphasis is placed on his first acquaintance with the people of Naddnyprianshchyna at the scientific courses of 1904 in Lviv, participation in the work of the student «Academic Community» and the society «Prosvita», at M. Hrushevskiy's historical seminar, and most importantly, in the struggle for Ukrainian university. For the latter, he was arrested along with other Ukrainian students, including Naddnyprianshchyna residents. In the pre-war years, the historian actively cooperated with political immigrants, especially in honoring Taras Shevchenko's memory as a manifestation of the national unity of Halychyna and Naddnyprianshchyna, to which some of his publications are devoted. Emphasis is placed on the scientist's close cooperation during the war with the Union for the Liberation of Ukraine (ULU), in particular on his activities in the Bureau of Cultural Aid for the people of the Ukrainian north-western regions occupied by the Central Powers. The scientist's schooling work is shown and activities in the national and cultural life of Volyn and Kholm. He published about 30 articles in periodicals, including the ULU's editions, on historical topics, which covered the political and cultural life of the occupied Ukrainian lands, their destruction, and evacuation of the locals during the retreat of Russian troops. I. Krypiakevych's reaction to the actions of the Ukrainian Central Rada, its successes and disadvantages, in particular to the agrarian reform, organization of the army and schooling, his participation in the preparation of materials for the Ukrainian delegation at the Treaty of Brest negotiations are analyzed. His attitude to the Ukrainian State of P. Skoropadskiy, its achievements are clarified: acquisition of borders, the formation of a new army, organization of the financial system, diplomatic service, high school; and mistakes: failure to solve the agrarian issue, organization of anti-peasant punitive expeditions, insufficient streamlining of school affairs, issuance of a federal declaration; to the Directory of the Ukrainian People's Republic. The author highlights I. Krypiakevych's connections with scholars-historians and politicians of Naddnyprianshchyna in the interwar period, relating to the Hetman-monarchical organization in Halychyna and the establishment of a conservative-state direction in Ukrainian historiography.

Keywords: Ivan Krypiakevych, political emigration of Naddnyprianshchyna, Ukrainian statehood, Ukrainian historiography.

Микола ПОСІВНИЧ

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5555-0753>

e-mail: posiv@yahoo.com

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ СТОСУНКИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ СТЕПАНА БАНДЕРИ

Дослідження присвячено постаті Степана Бандери (1909–1959) – провідного діяча українського визвольного руху, провідника ОУН, автора численних публіцистичних праць, в яких висвітлено актуальні питання суспільно-політичного життя в Україні та серед української еміграції на Заході 1940–1950-х рр. З'ясовано, що організаційна та ідеологічно-публіцистична діяльність С. Бандери була фундаментом для подальшого розвитку ОУН. Під його проводом український націоналізм став масштабним явищем, а з його прізвищем окупанти ідентифікували весь український визвольний рух. Серед творчого доробку С. Бандери виокремлено питання міжнаціональних взаємовідносин, що впродовж окресленого періоду мало вирішальне значення для українського народу, та, зокрема, національно-визвольного руху. Простежено, що публіцистика С. Бандери була відповіддю на поширюваний радянськими спецслужбами й пропагандистами негативний образ українського націоналізму, а свої праці, надруковані в найрізноманітніших періодичних виданнях української еміграції (журналах «Визвольна Політика» й «Визвольний Шлях» (Лондон), газетах «Час» (Фюрт), «Український Самостійник» (Мюнхен), «Гомін України» (Торонто), місячнику «Вісник» (Нью-Йорк), журналі «Сурма», у виданнях «Бібліотеки Українського Підпільника» (БУП) тощо), він здебільшого підписував псевдонімами та криптонімами: «С. Сірий», «С.А. Сірий», «С. Б.», «САС», «Бийлихо», «А. Власт», «В. Тесляр». З'ясовано, що ключовою тезою С. Бандери у баченні міжнаціональних відносин було налагодження тісної співпраці між представниками поневолених націй для протистояння тоталітарним режимам у Східній Європі й Азії та толерантне ставлення до національних груп, які мешкали на теренах України та співіснували з українським народом.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), ідеологія, публіцистика, державотворча діяльність, міжнаціональні відносини, боротьба.

Степан Бандера – автор багатьох робіт, у яких ґрунтовно розроблено засади українського націоналізму. На жаль, тільки вибрані його статті увійшли до збірника праць «Перспективи української революції», опублікованого в Мюнхені 1978 р. під

редакцією Данила Чайковського і Степана Ленкавського¹. В незалежній Україні ідеї й концепції Бандери дуже багато обговорювали й цитували, але водночас мало читали його праці, а ще рідше правильно їх трактували. Особі цього діяча присвячено багато праць (здебільшого публіцистичні твори, невеликі статті та енциклопедичні довідки)², але зробити належний аналіз його діяльності та визначити його місце в історії українська історична наука ще не спромоглася. Сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку С. Бандері як людині, політику, теоретикові націоналістичної ідеології, організаторові й лідеру ОУН 1930–1950 рр.

Мета дослідження – висвітлення поглядів С. Бандери на міжнаціональні стосунки в публіцистичній діяльності. Методологічною основою є комплексний підхід до аналізу вказаної проблематики.

З другої половини 1940-х років С. Бандера починає активніше займатися публіцистикою. У переважній більшості свої статті провідник ОУН не підписував власним прізвищем, а використовував псевдоніми: С. Сірий, С. А. Сірий, С. Б., САС, Бийлихо, А. Власт, В. Тесляр. Його статі друкували в журналах «Визвольна Політика», «Визвольний Шлях» (Лондон), газетах «Час» (Фюрт), «Український Самостійник» (Мюнхен), «Гомін України» (Торонто), місячнику «Вісник» (Нью-Йорк), журналі «Сурма», у виданнях «Бібліотеки Українського Підпільника» (БУП) тощо. Бандера працював в Німеччині під багатьма прізвищами. За основною легендою, Стефан Попель працював журналістом в різних редакціях українських газет і часописів у Мюнхені, Лондоні.

Уявлення про діяльність самого Бандери, ОУН і УПА формувалися завдяки численним публікаціям і творам радянських пропагандистів. Спецслужби активно фальшували документи, а також підкидали західним спецслужбам та єврейським організаціям «дані про українських нацистів». Окрім цього, радянські пропагандисти поширювали свій образ українського націоналізму, зокрема, в західних державах, видаючи замовні книги і статті³.

Міфи про Бандеру і бандерівців у масовій свідомості закріплювали за допомогою художньої літератури й унаочнювали художніми фільмами. Радянська кіноіндустрія масово показувала сцени жорстоких страт чекістів, прикордонників і місцевих патріотів «бандерівськими фашистами», а керівники ОУН і командири УПА мали вигляд бандитів з великої дороги, бороданів зі звіриним осямком. Типовим було зображення націоналістів абсолютно не свідомими своєї справи, а то й узагалі неписьменними, не здатними прочитати постанов радянського уряду про амністію. Також наголошували на постійних репресіях всередині ОУН-УПА, на жорстокості й залякуванні рядових членів підготовленими «головорізами». Хрестоматійною рисою пропаганди було зображення Бандери і бандерівців виключно з німецькою зброєю і нацистською атрибутикою. Зрозуміло, що завдяки півстоліттю «промивання свідомості» радянським

¹ Бандера С. Перспективи української революції. Мюнхен, 1978. 640 с.

² Дем'ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії). *Життя і діяльність Степана Бандери*: документи й матеріали. 4-ге вид., доп. / ред. і упоряд. М. Посівнич. Тернопіль, 2014. С. 427–450.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ: Генеза, 2006. С. 35–43.

громадянам сучасне ставлення до українського визвольного руху, окрім Західної України, де він масово й успішно діяв, є негативним⁴.

У багатьох публікаціях, інтерв'ю Степан Бандера був змушений спростовувати радянські звинувачення й наклепи. Він наголошував, що український націоналістичний рух не має нічого спільного з фашизмом, нацизмом або соціал-націоналізмом: «Поняття “українського націоналіста”, “націоналістичного руху”, має зовсім інше значення, ніж подібні терміни на Заході... Український націоналізм бореться проти імперіялізму, проти тоталітаризму, расизму і всякої диктатури чи застосування насильства. Ім'я “український націоналіст” є співзвучним з “український патріот”, який є готовий боротися за свободу свого народу, жертвувати для свого народу все, що він посідає, навіть життя. Український націоналізм протиставить т. зв. большевицькому інтернаціоналізмові ідею самостійності і вільного розвитку кожної нації. Ми поборюємо намагання большевиків накинати іншим народам російське панування»⁵.

У своїх працях С. Бандера всіляко акцентував на важливості налагодження міжнародних стосунків та добросусідських відносин. Провідник ОУН зазначав, що відновлення контактів із революційними організаціями інших поневолених народів ССРСР, створення Антибольшевицького Блоку Народів (АБН) та формування широкого кола спеціалістів з міжнародної проблематики, розгортання масової агітаційно-пропагандистської кампанії були першочерговими в діяльності Закордонних Частин ОУН.

Степан Бандера постійно прагнув організаційно об'єднати інші поневолені народи ССРСР. В одній із найбільших своїх праць «Перспективи української національно-визвольної революції» (1958) він зазначав: «Положення уярмлених Москвою народів, зокрема відношення силових потенціалів – з одного боку – та тактики большевицького імперіялістичного поневолення – з другого – доказують, що однастайність протибольшевицької національно-визвольної боротьби всіх поневолених народів мусить бути головною засадою їх стратегії»⁶. Бандера наголошував, що Москва легко розправиться з кожним національно-визвольним рухом окремо, але координація спільних зусиль примусить радянське керівництво розподіляти свої сили на всі фронти одночасно, і це зменшить натиск на кожен поневолений народ. Це, своєю чергою, дасть змогу активніше й оперативніше діяти всім визвольним рухам. Як приклад він постійно наводив успішну діяльність інтернаціональних підрозділів в рядах УПА.

Майже всі питання міжнародних відносин Степан Бандера в опублікованій публіцистиці розглядав крізь призму боротьби за звільнення України й створення незалежної держави. Він постійно критикував політичних та державних діячів Заходу, які, на його думку, посприяли ССРСР залишитися на окупованих після Другої світової війни країнах Центрально-Східної Європи, адже це коштувало окупованим країнам великих людських і матеріальних втрат. У статті «Війна в Кореї й національно-визвольна політика» (1950) Бандера зазначав: «Доки західні держави не йтимуть на

⁴ Ковалевич Т. Формування радянською пропагандою негативного образу українського націоналіста. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. // гол. редкол. М. Литвин; упоряд.: М. Романюк, О. Стасюк. Львів, 2012. Вип. 22: Українська Повстанська Армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи С. 252.

⁵ Бандера С. Перспективи української революції. С. 616.

⁶ Там само. С. 556.

повне знищення большевизму й російського імперіалізму, на розвал СРСР і відродження на його руїнах національних держав поневолених нині народів, а змагають лише до припинення большевицької агресії і експансії (хоч би для того вони вели відкриту війну), доти немає підстав, щоб наші визвольні змагання зв'язувати з їхньою політикою і з їхніми конфліктами»⁷.

Багато уваги в публіцистиці С. Бандери приділено оцінкам взаємин з сусідніми народами, зокрема полякам і Польщі. Провідник ОУН вважав, що кожен національний егоїзм потрібно вміло використовувати в антиімперській боротьбі, що «не можна без моральної огиди дивитись на політику Польщі супроти України, Білорусі, Литви, не можна зрозуміти самовбивчого для польської нації змісту цієї політики, у висліді якої польська політика супроти України через триста років є жалюгідним сателітом московської політики, і в висліді якої для самої Польщі, для історичної долі цілої нації завдано і завдається непоправної шкоди на довгі століття вперед... Польща, яка воює чи воюватиме з Україною за Львів, з Білоруссю і Литвою за Вільно, тим самим воюватиме проти своєї власної суверенності. Коли сучасний стан Польщі польська політика розцінює як стан після четвертого розбору Польщі, то ця ж політика “Львова і Вільна” приготує п'ятий розбір Польщі, не добачаючи того простого факту, що після кожного такого розбору навіть етнографічний стан посідання польської нації дедалі більше корчиться і звужується»⁸. Він наголошував, що територіальні претензії та імперські амбіції польських еміграційних кіл заводять в глухий кут польсько-українське порозуміння. Постійні сварки між сусідніми народами вигідні тільки Москві.

Степан Бандера у своїх працях також гостро критикував імперські посягання угорської і румунської політики супроти України, не залежно націоналістичного чи комуністичного табору. В загальних рисах постійно згадував історичну долю і визвольну боротьбу кавказьких, середньоазійських народів. Як вияв комуністично-імперської політики наводив приклад кримських татар та русифікації Кримського півострова, окупації балтійських країн і війну з Фінляндією. В межах АБН намагався актуалізувати зацікавленість міжнаціональними стосунками з азіатськими народами, їхньою антиімперською, антикомуністичною боротьбою⁹.

В офіційно виданій публіцистиці С. Бандера свідомо уникав гострих кутів у єврейській проблематиці як в історичному плані, так і в оцінці сучасної йому політичної ситуації. Згаданими питаннями переважно займався його заступник Ярослав Стецько¹⁰.

Багато місця у післявоєнній публіцистиці С. Бандери присвячено україно-німецьким стосункам. Зокрема, він аналізував німецьку окупаційну політику щодо України та розподілу територій союзникам – Угорщині і Румунії, антинацистську визвольну боротьбу ОУН і УПА, подальший поділ Німеччини та окупацію НДР, комуністичні впливи і пропаганду в ФРН¹¹.

⁷ Бандера С. Перспективи української революції... С. 195.

⁸ Там само. С. 201.

⁹ Там само. С. 68–70, 181–182, 199–201, 424–427.

¹⁰ Там само. С. 392.

¹¹ Там само. С. 17, 85–86, 300–306, 446–448, 604–606.

Послідовної позиції щодо Росії і росіян Степан Бандера дотримувався протягом усього свого еміграційного періоду діяльності: «Імперіялізм російського народу – це явище історичного порядку, що міняє свої форми та методи дії, але в своїй істоті залишається незмінним. Його суттю є безнастанне намагання підкорювати собі інші народи та за рахунок їхнього визиску й знищення постійно збільшувати свою силу, засяг свого володіння, розріст московської нації і її імперії. Цей Імперіялізм виступає раз відкрито, як сила і дія Росії, раз у прихованій, замаскованій формі ... Розрізнення в нашій боротьбі окремих форм одного й того самого ворога потрібне з уваги на різнобічну його дію та створювані таким чином окремі фронти. Відкритий московський Імперіялізм діє проти самостійності України не тільки у формі большевизму, а теж як антикомуністичний російський Імперіялізм. Головний фронт проти першого з них є на Рідних Землях, а проти другого – поки що тільки на чужині. Але в майбутньому ця система може змінитися й обидва фронти відкритого московського імперіялізму можуть стати рівнорядними»¹².

У статті «З москалями нема спільної мови» (1952) Бандера ще гостріше критикував роль російської нації в цих процесах: «Московський нарід не тільки не протиставився тому, але в цілому був і залишився носієм цього імперіялізму. Ривалізуючі за владу системи і сили в Росії, намагаючись з'єднати собі симпатії більшості московського народу і плямуючи непопулярні риси противника, завжди суперничали між собою в тому, хто з них здобуде більше для російського імперіялізму. Кожна московська держава, як царська, так демократична і большевицька, завжди послуговувались підступом і віроломністю супроти України й інших народів, і кожную форму союзу перетворювала в найжахливіше поневолення. Отже, ворогом був не тільки даний режим – царський, чи большевицький, не тільки державна і суспільна система, а сама московська нація, навіжена бісами імперіялізму, жадобою бути все більшою, могутнішою, багатішою, але не власним ростом, а коштом поневолення інших народів, їх пограбуванням і всмоктуванням у себе»¹³. Автор вважав, що історичний досвід виявив нереальність докорінних реформ, зміни свідомості і політичних поглядів російського народу, його демократизування в новоутвореній федеративній державі.

Творча спадщина Степана Бандери в українській історіографії недооцінена. Основні його праці й окреме листування опубліковані, але значна кількість надалі перебуває у відомчих спецархівах, багатьох приватних збірках та чекає свого опрацювання. Критичний підхід до аналізу вказаних документів у поєднанні із зіставленням їх з іншими джерелами дасть змогу більш детально та скрупульозно відтворити історію ОУН.

У багатьох статтях і в організаційному листуванні Степан Бандера подавав достовірні прогнози й аналіз ймовірних подій: розпад СРСР, «горбачовську перебудову», формування посткомуністичних еліт, відродження російського імперіялізму, етнічні конфлікти та можливі війни між незалежними державами.

Особливу увагу провідник ОУН присвячував проблемам міжнаціональних стосунків в діяльності українського визвольного руху. Він був прихильником концепції

¹² Бандера С. Перспективи української революції... С. 509.

¹³ Там само. С. 270.

АБН, національно-визвольних революцій та фронту поневоленних націй. Основним гаслом їхньої діяльності було «Воля народам, воля людині!» та опертя на власні сили. Адже історичний досвід доводив, що надмірне сподівання на союзників та їхні армії призводить до нехтування інтересів поневоленних народів.

REFERENCES

1. Bandera, S. (1978). *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii*. Munich [in Ukrainian].
2. Demian, H. (2014). Stepan Bandera. Zhyttia i diialnist. (Vybrani materialy do bibliografii). In M. Posivnych (Ed.), *Zhyttia i diialnist Stepana Bandery: dokumenty i materialy* (4th ed.) (pp. 427–450). Ternopil [in Ukrainian].
3. Kovalevych, T. (2012). Formuvannia radianskoiiu propahandoiu nehatyvnoho obrazu ukrainskoho natsionalista. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22, 252 [in Ukrainian].
4. Viedenieiev, D., & Bystrukhin, H. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrozvidka rukhu ukrainskykh natsionalistiv ta UPA. 1920–1945*. Kyiv: Geneza [in Ukrainian].

Mykola POSIVNYCH

PhD

*Senior Researcher at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5555-0753>
e-mail: posiv@yahoo.com*

INTERNATIONAL RELATIONS IN STEPAN BANDERA'S OPINION JOURNALISM

This study is devoted to Stepan Bandera (1909–1959). S. Bandera is a remarkable person and a leading figure in the Ukrainian liberation movement. He was the leader of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) and wrote many articles dealing with socio-political issues both in Ukraine and among Ukrainian exiles from 1940-1950. His publications and ideological teachings became the foundation for the ongoing development of OUN. The spread of Ukrainian nationalism and its increasing popularity among the people under S. Bandera's leadership became a phenomenon, and the enemies of Ukraine identified the whole liberation movement with his name.

S. Bandera included international issues and relations in all his works. This was of the utmost importance to the Ukrainian people and the whole liberation movement because it responded to the negative image of Ukrainian nationalists that the Soviets and their propaganda machine were creating and spreading. Émigré periodicals publishing his works were: «Vyzvolna Polityka» and «Vyzvolnyi Shliakh» (London); «Chas» (Fürth, Germany); «Ukrainskyi Samostiinyk» (Munich, Germany); «Homin Ukrainy» (Toronto, Canada); «Ukrainskyi Visnyk» (New York); «Surma»; and more.

S. Bandera's signed articles by different pen names: «Siryi S.A.», «Siryi S.B.», «SAS», «Byilykho», «A. Vlast», and «Tesliar».

From the perspective of international relations, it could be seen that S. Bandera's key principles were to establish close cooperation among the representatives of all captive nations and to oppose all totalitarian regimes which were taking hold in Eastern Europe and Asia. It was important to connect with the ethnic minorities living with Ukrainians in and out of Ukraine.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, opinion journalism, nation-building projects, international relations, struggle.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК [94(477.83-25):929І.БОБЕРСЬКИЙ]"1918"
DOI: 10.33402/nd.2020-8-185-211

Андрій СОВА

кандидат історичних наук

доцент кафедри олімпійської освіти

Львівського державного університету

фізичної культури імені Івана Боберського

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: andrijsova@yahoo.com

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ І ЛИСТОПАДОВІ ПОДІЇ У ЛЬВОВІ 1918 РОКУ

Вперше на основі різнопланових джерел: документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Українського католицького університету, «Збірки воєнних друків» Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка; «Дневника» Івана Боберського; приватного архіву Степана Гайдучка (м. Львів); періодичних часописів «Діло» та «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ»; спогадів осіб, які безпосередньо чи опосередковано знали Івана Боберського, досліджено участь Івана Боберського у листопадових подіях 1918 р. у Львові. Із залученням раніше не доступних та малознаних документів реконструйовано його діяльність у цей період. Доведено, що саме Іван Боберський взяв активну участь у новоствореній Українській державі – Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР). Висвітлено його діяльність у Державному секретаріаті військових справ (ДСВС) ЗУНР під керівництвом Дмитра Вітовського. Звернено увагу на його ініціативи зі створення «Письменничого відділу» ЗУНР, який він очолив, розроблення документації (правильника до впорядку, афіш, наказів, виказок, інформацію про платню для вояків тощо), працю над «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ». Наголошено на його важливій праці у контексті фотофіксації подій, що дала можливість залишити для нащадків документальні свідчення про перебіг польсько-української війни. Методологія дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, достовірності, комплексності та науковості. З огляду на інформативність опубліковано витяги з «Дневника» Івана Боберського за період з 1 листопада до 21 листопада 1918 р.

Ключові слова: Іван Боберський, Львів, Західно-Українська Народна Республіка, Державний секретаріат військових справ ЗУНР, «Письменничий відділ» ДСВС ЗУНР, польсько-українська війна 1918–1919 рр.

У листопадові дні 1918 р. українці творили свою незалежну державу з центром у Львові під назвою Західно-Українська Народна Республіка. Іван Боберський, як і багато інших знаних громадсько-політичних діячів того часу, був серед тих, хто брав активну участь у цьому процесі. Українська історіографія представлена багатьма працями, в яких

висвітлюються листопадові події у Львові 1918 р.¹ Однак окремої розвідки про діяльність Івана Боберського у цей період немає. З огляду на це підготовлено нашу публікацію.

Метою статті є комплексне дослідження діяльності Івана Боберського упродовж 1–21 листопада 1918 р. у Львові, коли творилася українська держава – ЗУНР.

Джерельною базою для дослідження стали: документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Українського католицького університету, «Збірка воєнних друків» відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка; «Дневник» Івана Боберського; світлини з листопадних боїв за Львів, які збереглися у приватному архіві учня і послідовника Івана Боберського Степана Гайдучка (м. Львів); часописи «Діло» та «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ»; спогади.

1 листопада 1918 р. Іван Боберський займався демонтажем експозиції воєнної виставки Українських січових стрільців, яка пройшла у Львові з 15 вересня до 31 жовтня 1918 р. у Національному музеї по вул. Мохнацького (тепер вул. М. Драгоманова)². Атмосферу, яка панувала того дня у Львові, він описав у своєму «Дневнику»: «Дня 1. XI. 1918 [р.], Львів, п'ятниця, Цілу ніч ляло. Чути стріли. Слуга в камениці кличе: “Революція стріляє”. Йду до Музея прятати, бо кімнати мають бути свободні. Знімаємо малюнки, світлини, гарно викінчену карту походів Легіону через Карпати в напрямі Галича, велику знимку [Теофіла] Мойсеовича коло Семиківців, що вражає кожного видця глибиною простору. Працюємо цілий день до 8-мої вечером. Добрянський Антін дуже пильний, помагає неструдимо, Фронзей Володимир не прийшов поплудні. Гриневиц цілком не приходив. В полудне заглянув я по місті. На вежі ратуша синьо-жовтий, великий прапор, в ринку сторожать українські вояки. По вулицях прибитий маніфест, що власть над містом знаходиться в руках Української Національної Ради. Склепи зачинені. Нині задушний день. Люди поденервовані, йдуть вулицею й оглядаються поза себе. На Академічній площі виджу 5 вояків з крісом в правій руці провагом. «Діло» й «Українське слово» вийшли кілька годин скорше, чим звичайно. Намісник інтернований, стрільці походують на Львів»³.

На запрошення Дмитра Вітовського, тодішнього державного секретаря ДСВС ЗУНР, Іван Боберський почав працювати у Державному секретаріаті військових справ

¹ ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія. Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. 524 с.; Дедик О. Бої у Львові. 1–21 листопада 1918 року. Львів: Вид-во «Астролябія», 2018. Ч. I. 192 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі») та ін.

² Відкриття вистави УСС. *Діло* (Львів). 1918. 17 вересня (4 ст. ст.). Чис. 211 (9771). С. 2–3; Вистава малюнків і світлин «Артистичної Горстки» і «Пресової Кватири». *Діло*. 1918. 18 вересня (6 ст. ст.). Чис. 212 (9772). С. 3; Там само. 20 вересня (8 ст. ст.). Чис. 214 (9774). С. 4; Там само. 16 жовтня (3 ст. ст.). Чис. 235 (9795). С. 4; Там само. 31 жовтня (18 ст. ст.). Чис. 248 (9808). С. 3; Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 366. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 60; Сова А. Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни. *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів*: зб. наук. статей. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. Вип. 4. С. 90–100.

³ Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37.

ЗУНР. Про перші дні цієї діяльності він залишив спогад у своєму щоденнику: «На вулиці Валувій стрінув мене [Дмитро] Вітовський. Налягає дещо на ногу. На лиці якийсь заклопотаний. Випрямлююсь і дашкую на привіт. Задержується і я пристаю. “Перейдім до будинку намісництва, маю вам дещо сказати”. Ми зайшли на перший поверх до якоїсь високої кімнати. “Сідайте, будемо говорити”. Зміст розмови був такий, щоб я обняв часопис Військового Секретаріату, військові видання і поміг моїм досвідом, де буду міг і буду уважав за відповідне»⁴. ДСВС очолювали спочатку полковник Дмитро Вітовський (з 9 листопада 1918 р. до 13 лютого 1919 р.), потім – полковник Віктор Курманович (з 16 лютого до 9 червня 1919 р.).

Івана Боберського більше приваблювала робота в секретаріаті освіти⁵. З цього приводу 14 листопада 1918 р. він занотував у щоденнику: «Непокоїть мене, що я опинився на бажанні [Дмитра] Вітовського у Воєнним міністерстві. Моє місце в Міністерстві освіти. Обавляюсь, що з моєї роботи нічо не буде, як будуть мене ставити там, де не розумію роботи, як слід. Але тепер є час на війну і не на освіту. Мус воювати. Смішно, що я в одязі і в степені простого січового стрільця. Старшини в бюрі дивляться скоса. Перелякани простим вояком»⁶.

Наступного дня Іван Боберський у друкарні «Діла» отримав кошторис на видання «Правильника» і «Вістника» і попрямував на зустріч із Дмитром Вітовським до приміщення Галицького намісництва. Там у розмові з Дмитром Вітовським він запропонував назву для майбутнього друкованого органу ДСВС ЗУНР – «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ», що й була затверджена. 15 листопада 1918 р. Іван Боберський уклав «начерк обов'язків» (положення) для відділу, яким мав керувати, назвавши його «Письменничим відділом»⁷. Від того дня він почав працювати над «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ» та виконувати обов'язки, передбачені положенням керівника відділу.

Уже на початковому етапі праці у ДСВС, що збігся з початком польсько-української війни, за досить складних умов Іванові Боберському вдалося зробити чимало. Він не лише займався документацією секретаріату, а й готував та редагував розпорядження, частину з яких публікували в українських часописах. Так, 16 листопада на сторінках «Діла» з'явилися «Розпорядки ДСВС, ч. 1–5» від 13 листопада⁸. У своєму щоденнику Іван Боберський зазначив: «Я написав в заголовку “Розпорядження”, М[ихайло] Возняк в “Ділі” поправив на “Розпорядки”, а після мене повинно бути “Розпоряди”»⁹. Крім того, Іван Боберський готував до друку правильник до впорядку, афіші, накази, виказки та інформацію про платню для вояків тощо. Зокрема, 15 листопада 1918 р. він підготував такі документи: «Платні для офіцерів, урядників і мужви війська Західно-української Народньої Республіки», «Харч. Одна пайка» (добова

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 45.

⁵ ЦДАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 59–59зв.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 47.

⁷ Там само. Арк. 46.

⁸ Розпорядки Державного Секретаріату Військових справ з дня 13 падолиста 1918. *Діло*. Львів, 1918. 16 падолиста (3 ст. ст.). Чис. 263 (9823). С. 1–2.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 48.

норма продовольчого забезпечення вояка) та ін.¹⁰. Текст, підготовлений «недолугим складачем» для виказки, Іванові Боберському довелося змінити¹¹.

Чимало уваги Іван Боберський приділив фотографуванню, прагнучи залишити для нащадків документальні свідчення про перебіг польсько-української війни. Згодом, уже як представник уряду ЗУНР у США та Канаді, він експонував частину світлин, зроблених у цей час, українським емігрантам¹². У приватному архіві Степана Гайдучка збереглося 36 світлин¹³, на яких зображені українські вояки на позиціях, основні будівлі, в яких працювали керівні органи ЗУНР, будівлі після обстрілів, укріплення на вулицях Львова, поранені та вбиті вояки тощо. Завдяки записам Івана Боберського у щоденнику можемо встановити точні дати окремих фотографій та обставини, в яких проводили зйомку¹⁴.

У неділю 17 листопада 1918 р. о 9³⁰ біля будинку, де за Австро-Угорщини розташовувалося Галицьке намісництво, присягу на вірність ЗУНР склали перші вісімнадцять осіб, серед них Іван Боберський, Петро Бубела та Дмитро Вітовський¹⁵. Слова присяги звучали так: «Присягаю торжественно Всемогучому Богу на вірність і посвяту Західно-Українській Народній Республіці, Її верховній Владі, Її Правительству, Її Армії і затвердженим законам. Присягаю як жандарм Західно-Української Народної Республіки сповняти совісно припадаючі на мене або приділені мені обов'язки в службі над загальним порядком, спокоєм і безпеченьством після дотичних приписів і після військових законів і заряджень, які мене обов'язують як вояка. Присягаю дбати лише про добро служби і Західно-Української Народної Республіки, повинувати ся радо наказам покликаних до сього урядів та моїх зверхників і зберігати вірно службову тайну. Так мені Боже допоможи!»¹⁶. На одному з друкованих примірників присяги збереглися помітки Івана Боберського олівцем, які свідчать, що він виконав коректуру тексту¹⁷. Це підтверджено і його записом у щоденнику від 17 листопада¹⁸.

Психологічний стан Івана Боберського у листопаді 1918 р. найкраще передають його записи у «Дневнику», датовані 5 листопада: «Такий виступ з крісом до бою

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 1, 2.

¹¹ Там само. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 51.

¹² Сова А. Діяльність Івана Боберського як повноважного представника уряду Західно-Української Народної Республіки у США та Канаді. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 134–153.

¹³ Світлини. *Приватний архів Степана Гайдучка* (м. Львів).

¹⁴ Завдяки записам Івана Боберського та збереженим світлинам нещодавно вдалося допомогти родині Михайла Машталіра, яка мешкає у Львові та Львівщині, з'ясувати обставини загибелі їхнього родича.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 50.

¹⁶ Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка, «Збірка воєнних друків». Од. зб. 693 (Слово присяги для жандармів (офіцерів; мужви) Західно-Української Народної Республіки. [Листівка]. Арк. 1).

¹⁷ Західно-Українська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: альбом-каталог / упоряд. Ю. Лисий, М. Ільків-Свидницький. Львів, 2018. С. 37, 114.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 50.

поділає на нашу смирну вдачу, на український тихий мозок. Боротьба розбуджує відвагу і рішучість. Хотяйби ця війна не скінчилась успішно, то на всякий случай буде мати вплив на наше дальше поведення. Дотепер воювали українці для других, тепер рішились ми воювати лишень для нас. Будемо інакше ставитись до ворогів і вороги зрозуміють, що посідаємо завзяття до виступу з оружжям»¹⁹.

21 листопада 1918 р. Іван Боберський разом з урядом ЗУНР покинув Львів і до 7 грудня перебував у Тернополі. 29 листопада 1918 р. він був іменованим четарем українського війська²⁰. Збереглася грамота такого змісту: «До Івана де Боберського референта Письменничого Відділу Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль. Тернопіль 29 падолиста 1918 [р.]. Нинішню грамотою іменує Івана де Боберського четарем Українського Війська. Державний Секретаріат Військових Справ. /Дмитро Вітовський/»²¹.

У Тернополі Іван Боберський продовжив свою діяльність у «Письменничому відділі» ДСВС ЗУНР. Його напрацювання, зроблені у Львові, завершилися успішним виданням першого числа «Вістника Державного Секретаріату Військових Справ»²². Про період діяльності Івана Боберського у Тернополі та Станіславові (тепер – місто Івано-Франківськ) готується окреме наукове дослідження.

Завдяки тому, що Іван Боберський вів щоденні записи, отримано важливе джерело для відтворення подій становлення ЗУНР та перших місяців боротьби за державність. «Дневник» Івана Боберського охоплює час від 15 вересня 1918 р. до 22 травня 1919 р. Перебуваючи в еміграції, спочатку у Канаді, а з 1932 р. – у Югославії, Іван Боберський упорядкував щоденник (22 жовтня 1944 р. – кінцева дата упорядкування записів) й один примірник надіслав до «Українського музею» в Празі (цей примірник згодом опинився у ЦДАВО України²³), другий – до Національної бібліотеки у Відні, третій – до Осередку української культури і освіти у Вінніпезі²⁴. У 2003 р. третій примірник «Дневника» Івана Боберського упорядкував та опублікував Юрій Мицик²⁵. На сьогодні вдалося віднайти два примірники «Дневника», що зберігаються у Києві та Вінніпезі. З огляду на те, що Юрію Мицику в окремих випадках не вдалося коректно відчитати машинописний текст з рукописними правками Івана Боберського,

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 41–42.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 361; Спис іменвань у війську Західної Области Української Народньої Республіки, від дня 1.XI.1918 почавши, до 1 січня 1919 включно. *Вістник Державного Секретаріату Військових Справ*. Станіславів, 1919. 31 січня. Ч. 5. С. 3; Виказка чет. Івана Боберського, як референта Секретаря Військових Справ. *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк: Видання Головної Управи Братства Українських Січових Стрільців, 1967. С. LX.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 361; [Грамота іменування Івана Боберського четарем Українського Війська]. Арк. 1. Архів Українського Католицького Університету.

²² Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (Тернопіль). 1918. 1 грудня. Ч. 1. 4 с.

²³ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. 183 арк.

²⁴ Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919. 182 арк. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі*.

²⁵ Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. /упоряд. Ю. А. Мицик. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 260 с.

публікуємо витяги з «Дневника» Івана Боберського за період з 1 до 21 листопада 1918 р. з примірників, які зберігаються в Осередку української культури і освіти у Вінніпезі та у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України²⁶, із збереженням лексичних і орфографічних особливостей.

Отже, після проголошення ЗУНР, початку польсько-української війни 1918–1919 рр. у житті Івана Боберського розпочався новий етап. Він поринув у державне будівництво новоствореної Української держави. Зокрема, організував і очолив «Письменничий Відділ» у Державному Секретаріаті Військових Справ ЗУНР, де зайнявся розробкою різної документації (правильника до впоряду, афіш, наказів, виказок, інформації про платню для вояків тощо). Важливою у його діяльності в цей період була праця над «Вістником Державного Секретаріату Військових Справ» ЗУНР. І хоч перше його число вийшло друком 1 грудня 1918 р. у Тернополі, однак саме у Львові Іван Боберський розпочав роботу у цьому напрямі. Важливу працю він проводив у контексті фотофіксації подій, що дало можливість залишити для нащадків фотодокументальні свідчення про перебіг воєнних дій у Львові у листопаді 1918 р. «Дневник» Івана Боберського за період з 1 листопада до 21 листопада 1918 р. є одним із унікальних джерел того часу, який передає атмосферу у Львові та умови, в яких творилася ЗУНР.

Витяги з «Дневника» Івана Боберського за період з 1 листопада до 21 листопада 1918 р.

Дня 1.XI.1918, Львів, *п'ятниця*²⁷

Цілу ніч ляляло. Чути стріли. Слуга в камениці кличе: «Револуція стріляє». Йду до Музея прятати, бо кімнати мають бути свободні. Знімаємо малюнки, світлини, гарно викінчену карту походів Легіону через Карпати в напрямі Галича, велику знімку Мойсеовича коло Семиківців, що вражає кожного видця глибиною простору. Працюємо цілий день до 8-мої вечером. Добрянський Антін дуже пильний, помагає неструдимо, Фронзей Володимир не прийшов пополудні. Гриневич цілком не приходив. В полудне заглянув я по місті. На вежі ратуша синьо-жовтий, великий прапор, в ринку сторожать українські вояки. По вулицях прибитий маніфест, що власть над містом находиться в руках Української Національної Ради. Склепи зачинені. Нині задушний день. Люди поденеровані, йдуть вулицею й оглядаються поза себе. На Академічній площі виджу 5 вояків з крісом в правій руці провагом. «Діло» й «Українське слово» вийшли кілька годин скорше, чим звичайно. Намісник інтернований, стрільці походують на Львів.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37–55; Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919. Арк. 37–55. *Осередок української культури і освіти у Вінніпезі*.

²⁷ Тут і далі дописані слова виділені курсивом.

Дня 2.XI.1918, Львів, субота

Рано пакую предмети з вистави. Директор Святицький²⁸ хоче мати свобідні кімнати. Добрянський помагає. Звиваємось, щоб скорше.

На обід йду до Вовка, який все повторює: «Коби лишень стрільці прийшли». Опісля пішов я вулицями. Сторожі ніде нема, хіба в ринку. Це робить зле вражіння, бо українські стійки повинні б стояти всюди, де цего вимагає вуличний рух. Це бувби доказ, що місто в українських руках. Йду Руською вулицею. Йде брат Миколи Левицького в однострою фельдфебля від поліції. Йду з ним до Народного Дому. В дверях від Вірменської вулиці стрічає нас Микола Мороз, що знімає рух перед брамою. В сінях надібую Кринжаловича з відкритою головою з папіросом в губі. Щось говорить, питає. На вулиці стоїть самохід, подальше попри Промисловий музей стоїть тягаровий самохід, вояки сидять на нім. Мають синьо-жовті кокардки замість гузика з буквами F. J. I. або відзнаку «Соборна Україна», яка робить двома ріжками добре вражіння. На відзнаці св. Михайло підносить правою рукою меч, а в лівій держить щит з Львом для оборони. Ми перейшли через мале обійстя у головні сінні. Ворота на вулицю були замкнені. Тут в сінях стояла громада вояків, видно гуртки до зміни сторожі по місті. Ми вийшли на I. поверх, там де «Бесіда», і перейшли в «Читальню». Сиділа там якась пані, вешталась офіцери в чорних офіцерських шапках, при дверях до слідууючої кімнати стояло двох людей з наїженими крісами в пів цивільнім і пів військовім платтю.

Кажу до Левицького: «Хотівбим знати лишень, коли прийдуть стрільці, більше нічо». Левицький відповідає: «Горук вийде сюди на папіроску». Поглянув я до другої кімнати. Сидить там якийсь сивоволосий військовий. «Хто це є?» Левицький каже: «Обершляйтнант Маринович». Виджу обершляйтнанта Мечника. Витаюсь і кажу: «Вони тут певно дадуть вам працю». Мечник відповідає: «Добре, добре, але я не придамся їм дуже». Якийсь молодий офіцер в чорній шапці питає мене: «Пан професор пізнають мене?» «Чому ніт, – відповідаю, – Рогуцький». Він мірить мене очима, дивиться на мій плащ, який дуже парадно виглядає, бо зроблений зі сукна 1915 р. і скросний знаменито. Глядить на мою рожу на шапці і на барчики на раменах. Пізнає, що я мужвак, не старшина і робить дуже зимну міну. Питається мене, де я є. Відповідаю: «При Центральній Управі Легіону у Відні, але тепер уладжував я стрілецьку виставу у Львові і закінчую її». Він відступив від мене холодно.

Українець в очнику, що дав мені раз хліба на військовій харчівні, вибігає з кімнати, стереженої сторожею, з картками в руці і каже голосно: «Це безличність, жадають пропусків». Дивує мене, чому безличність. Але не питаю про причину. Виходить Горук із своїм дитинячим, милим усміхом і смоктає папірос. Говорить з кимсь, але я не зближуюсь. З розмови присутних вичуваю, що стрільців ще нема. Мечник каже: «Замало людей, замало». То чує кожний. Я вийшов, бо чогож буду тут заваджати. В салі виджу Величкову. Чого вона тут чекає? Йду ганком. В салі для санітарної помочі стоїть Скоморовський з торбинками. В салі, де було дня 18.X. засідання послів про відлучення від Австрії, лежать кріси з насадженими ножами. Сторожа каже: «Неможна входити». З ганку гляджу на подвіря з сірими, неприємними стінами. Лежать на долинні підкладки на хребет коня, що носить стріловину і скоростріл, якісь цівки, скриньки з набоями. Сходжу з першого поверха наділ, виджу коня від скоростріла.

²⁸ Йдеться про Іларіона Свенцицького.

Стрічаю Чумаківну в пластунським капелюсі із задертою з боку крісою. Чого буду заваджати тут серед цієї товпи знаних і незнаних людей світських і військових? Все йде після військового степеня *не після досвіду* і ужиють мене зараз як онучу. Страчу вповні свободу руху і рішення. Надпоручник Кордуба говорив мені в кімнаті про військовий суд, що він радо розібравби з другими цю роботу. Але я не можу рішати. Тут нема господаря, а я ним не можу стати, бож тут господарить Національна Рада. Десь вона є, але тут не виджу її представника. Догадуюсь, що приказує Маринович а Горук при його боці.

Пійшов я Трибунальською вулицею. Коло склепу Шафа стоїть сторожа, якихсь двох в цивільних плащах з крісами. Так само, коли я йшов до Народного Дому, то на розі Ринку і Краківської вулиці стояв один вояк, а один в загортці з синьо-жовтою опояскою. А один сидів при стіні і їв з мищини ложкою юшку. Видно, що повстанцям не удалось приеднати вояків з касарень. Свобода прийшла нагло, нарід несвідомий своїх прав. Виджу прибуту відозву Української Національної Ради в польській мові. Маніфест про заштиту всіх горожан.

Вернув я до Музея, застав Добрянського і ми пакували. На вечерю вийшов я скорше, бо вчора прийшов перед замкнені двері. Приніс я два медівники для Добрянського. Зайшов однак ще на короткий час до каварні Сансусі на часописі. Читаю, якийсь панок зближається до мого столика, показує на котрийсь часопис і каже: «Czy mogę prosić?». Відповів я дуже ввічливим тоном: «Прошу дуже, свободне». «Nie rozumię, wolne?» – відповів панок, взяв часопис, вернув до свого стола і говорив голосно до пивничого: «Панімаєте? Ето істинно рускі народ. Маєте гаваріть только па рускі. З мной не шуткі». Повтаряв це кілька разів, голосно на цілу порожню каварню, бо сидів в ній лишень він і я. Пивничий нічо йому не відповідав, але коли приносив мені каву, запитав зниженим голосом: «Чи безпечно?» – Успокоюю його відповіддю: «Стійки ходять, длячого малоб бути небезпечно». Часописі прочитані, плачу вісім і пів корони, одягаю плащ, припоясую ремінь з багнетом, надіваю мазепинку на голову. Панок дивиться люто, але нічо не говорить. Я також нічо не кажу і виходжу мовчки з каварні. Спішусь до Музея, де пакуємо до 9-тої години. Добрянський відходить домів, хотяй немає пропуску. Не боїться. Переходжу містом, щоб глянути на вулиці. Двері домів замкнені вже від 6-тої години вечером, бо тепер стан облоги. Перейшов я Академічною вулицею до готелю Жоржа. Вікна освітлені, неначе на Святий Вечір. Люди видно не сплять, говорять, читають, числять. На вулиці нікого, на Марійській площі нікого. Переїздить якась дорожка по вибоях брукованої вулиці. Переходить український стійковий, дивиться на мене з боку. Але не зачіпас. Вертаю. Якихсь двох недоростків на розі вулиці Хорушини йдуть попри мене. Коли минули мене, стрілив оден, але гук слабій, видно револьвер невеликий. Гонити за ним? Шкода труду. Пійшов я поволи, глядячи на освітлені вікна Львова, який не може заснути. Гук стрілів йшов десь від Цитаделі, попри котру переходжу вулицею Мохнацького, щоб зайти на вулицю Супінського ч. 26.

В часописях читав я, що Райнлендер інтернований, а директором поліції став д-р Стефан Баран. Предсідником міністрів є д-р Кость Левицький. О годині 9.30 пішов я спати.

Дня 3.XI.1918, *неділя*, Львів

Йду на снідання до Вовка. Дві кави і медівник 3 корони. Питаю Вовка: «Робили ви вчора службу?» – «Був я до 8-мої в Народнім Домі. Надїхали фаєрвахи і їх наші гальмували. Стрілили, бо не хотіли станути, а потім їх завернули. А одного з наших вбили, таки наші». Не питаю дальше, бо це вже може бути видумка, щоб щось нечуваного оповісти.

Перед полуднем пакуємо образи дальше. Куплені вчора часописі не мав я часу читати. Нині купив я лише «Kuryer». Пише про переговори між поляками а українцями, щоб прийшло до порозуміння. Вже вчера вичитав я назвище Вітовського як команданта міста. Це той, котрого Боева Управа іменувала отаманом. В часописях його відозва підписана справді з назовом «отаман». Дош цюрить, але люди ходять жваво. Якась міщанка з білим орлом під шиєю каже: «To długo nie potrwą». Купую «Wiek nowy» і «Wieczorna gazeta»: «Polacy opranowali dworzec, Politechnikę i gmach żandarmeryi». Слуга Олександр оповідає, як йшов площею св. Юра: «Їхало авто, а на переді машиновий кріс на трьох ніжках. Кілька разів стрілили. Потім поїхали десь під Стрийський парк».

По обіді Добрянський не *прийшов*, бо мав вчора велику пригоду: «Вчера заняв мене вояк і попровадив до Народного Дому, бо я не мав пропуску. А він взяв мене за жида. Я спав в Народнім Домі. Там були мої товариші. Той, що тут зі мною пакував, дістав кріс і набої і служить на варті». Я порядкував сам і виносив образи, позавивані в папір і обв'язані мотузком на балькон, щоб там стояли і не заважали в долині. О годині 5.30 пійшов я на вечерю, але Вовк вже замкнений. Ліхтарні на вулиці Мохнацького не світять. Темно. Лишень на св. Николая і на Академічній видно полумінь ліхтарень. Дош, дош. Купую у Стецькова 7 тісточок на вечерю за 7 корон, їм по дорозі. Надійшов пан і пані: «Куди на вулицю Калечу?» Пізнаю, що жида. Говорять по-українськи. «А чи безпечно?» Питають перестрашені, бо від вулиці Яблоновських чути гук стрілів, від Цитаделі також. Кажу: «Це якісь вуличники позвеляють собі на стріли з револьвера. Але графіти можуть». Підводжу їх направо, йдуть опісля в долину. Вертаю до Музея, складаю дальше образи і рисунки, завиваю і порядкую. Приходить Олександр. «Котра година?» – питаю. «Пів до семої». – «То я посиджу ще до 8-мої і пійду». Я сів і пишу власне опис нинішнього дня.

З городу графа напроти чути постійно гук револьвера. Хтось заліз там і стріляє. Від касарні Яблоновських чути гук кріса, з Цитаделі також гук кріса. Чи це наша варта пригадується, чи чужі страшать? Жид, що йшов з жидівкою, сказав: «Ми приїхали зі Стрия, висіли на Перзенківці, не на головнім двірці». Маю покінчити з виставою, перепровадити обстанову з помешкання при Супінського, 26. Ще ціле бюро «Центральної Управи» у Відні треба звинути, щоб я міг переїхати на постійний побут, чи на постійну війну до Львова. «Gazeta Wieczorna» пише, що польський легіон ставив перший опір зі школи Сінкевича коло костела св. Єлисавети, а потім коло костела св. Анни. Оба двірці обсажені. Рух поїздів перерваний. Телеграф не робить. Нема вісток з Європи про мирові переговори. Коли це пишу, рокочуть стріли за Музеєм з Цитаделі, бо ж Музей стоїть при самій Цитаделі. Пишу у високій сїни Музея при двох електричних жарівках. Холодно тут. Великі церковні образи глядять на мене, а сягають рядами аж під стелю, давні памятки з українських церков, різблені стовпці і стовпи, царські ворота з іконостасів блистять мутним золотом, золотисті крила і голови ангелів видніють із сумерку високого простору.

В часописі подане, що поляки пруть від школи Сінкевича в долину до міста, а українці ставляють завзятий опір.

Дня 4.XI.1918, Львів, понеділок

Стрілянина на Цитаделі через цілу ніч, скорше або повільніше, з крісів, із скорострілу. Чути стріли револьверові з городу. Якийсь рубака не хоче заснути. Дперва над раном заснув я трохи, а встав три чверти на дев'яту, щоб зайти зараз до Музея. Добрянський прийшов і ми витягнули три найбільші образи через високу складану драбину, щоб зложити на балконі. Рисунки і малюнки Куриласа, Іванця, Старчука, Геца, що не були в рамах, зложили ми в обкладинки або позвивали у звої.

При обіді у Вовка обслугує новий пивничий в темно-синім одінню. Польської дівчини Стефці вже нема. Здається, що пішла на революцію. Хочу зайти до «Діла». Йду з обіду вулицею Панською, Бернардинською площею, вулицею Боїмів на Ринок. Тут стоїть варта, пускає дальше. Виходжу до друкарні. Питає директор Айхельбергер: «Чи є стрільці?» – «Нема». – «Чому нема?» – «Незнати. Подайте ласкаво це письмо пана Святицького до друку». – «Добре, аж завтра, бо число скінчене. Редакція замкнена, всі вийшли. Чи дійсно нема вісток про поміч?» – «Нема, – кажу немилосердну правду заклопотаному директорові друкарні. – «Це лишень у німців йде всьо точно, мусить йти, йде на час». Один зі складачів показує мені кулю, що впала до салі складачів через вікно. Сходжу сходами на діл, на Ринок. Виджу Гайдучка, як пояснює щось воякові, витягає револьвер в праву руку і йде дальше. На розі вулиці Руської і Ринку вартові оживились: «Хтось стріляє з Кармелітів». Оглядаюсь на велику скриню Ратушеву з чотиригранною, несмачною вежею. Синьо-жовтий прапор повіває дальше на верху. Ратушева будівля все мене разила своєю бридотою. Тепер вона прикрасила свою сірину блакитом і золотом нового прапора. Нечувана, недозволена, заказана прикраса. Коло входу до ратуша розставлені вояки. Скоростріли. Йду вулицею Боїмів. Дві черги вояків з крісами в руках йдуть по обох боках вулиці в напрямі готелю Жоржа. Гук стрілів від Марійської площі. Гук стрілу від одного з їдучих вояків. Виглядає на облаву на тигрів. Переходжу на вулицю Камінну а відти на вулицю Фредри. Цікаві глядять то на мене, то на вояка, що минає мене з найженим багнетом і йде дальше. Не оглядаюся за ним. Ступаю спокійно Академічною площею, заходжу до цукорні Стецькова при вулиці св. Николая на чай. Стецьків питає: «Де мешкаєте?» – «При вулиці Супінського, 26». – «Цеж при Цитаделі, небезпечно». – «Нічо не поможе. Так або так, все одно». – «Але чи при нас вже ліпше?» – «Поміч приходить постійно, – говорю йому, – щоб не страшити непотрібно». – «Вже ліпше, щораз ліпше». Випиваю чай, плачу і виходжу. Заглядаю до мешкання Горука. Кажуть мені: «Не приходив спати».

В Музею пишу спис перехованих образів. Директор Святицький питає за часописами. Подаю «Век», що я його купив у рознощика за 30 сотиків. Читає і випитується: «Надійшла поміч?» Відповідаю, що помочі все ще нема: «Українці спізняються на бал, до театру», – успокоюю його. – «То ви хотілиб, щоб не спізнилися на війну. Вони цього не зроблять». Ученик Добрянський приходить і каже, що завтра не прийде, бо дає черевики до шевця, а швець направляє кілька днів. Якийсь совісний хлопчина. Другий непришовби і кінець, не повідомлявби наперед. Пощо?

Пишу ці стрічки в величавій сіни Музея. Це мала бути палата професора університету. Але не докінчив, бо не стало йому гроша. Чисто по польськи. Не числить наперед,

зачинає виставно, розсипає гроші, кінчить порожною мошонкою і продажію дому. Митрополит Шептицький купив цю палату на Український Національний Музей. При отворинах промовляли *в тим сіни* ряд промовців, між ними говорив я від українських руховиків. Найкращу, бо вповні природну і горячу промову виголосила учителька української приватної школи Малицька. Вжалила дещо присутних представників австрійсько-польської влади, а це нам все подобається. Любимо допечи навіть на празник.

На цитаделі зачинають гудіти стріли, шибеник в городі графа при вулиці Мохнацького знова грюкає з револьвера. Загасив я всі жарівки а пишу при одній. Куди тепер йти? У мене світла нема. Відвідати вуйка Тита Реваковича? Всі там настрашаться. Пійду таки домів. Але перше напишу ще листа до жени у Відні. Пишу:

«Львів, дня 4.XI.1918, понеділок, вечером 6-та година в Музею. Дорога Бараболе! Даремно чекаємо на поміч. Ані Легіон, ані який-небудь відділ не приходить, щоб допомогти в бою. Це недбальство не можна зрозуміти. Місто гомонить від стрілів. Директор Музея найшов вже дві кулі в городі та у вежі Музея. Одна куля залетіла в друкарню «Діла», коли директор Айхельберегер говорив зі мною. Гук стрілів не устає. Цієї ночі не міг я заснути. Повітря гуде від стрілів, гомонять коротко, довго, глухо або проникливо остро. Ворота домів заперті. Перед воротами поставкують цікаві діти, або жінчини. Люди задержуються на кінцях вулиць, оглядаються і розходяться скоро. Ходжу спокійно. Наколи куля трафить, так на це нема ради. Об 6-тій вечером замкнені всі доми на ключ. Шиби вікон ясні від світла, бо люди не йдуть зараз спати, але гуторять. Всі уряди станули, всі склепи замкнені. Вязні вирвалися силою з вязниці. Неможна купити хліба. Здається, що голод переможе обі сторони. Але це *мусіло статись*. Українці приневолені пійти цією дорогою, бо честь народу наказує так поступити. Поляки засліплені і закаменілі. Самі бажалиб бути на волі, але другим відмовляють права до свободи. Сервус. Здоровлю широко і цілую тебе. Іван».

Дня 5.XI.1918, вівторок, Львів

Цілу ніч йшла стрілянина. З Цитаделі чути постійно скоростріл. Видно страшать, щоб поляки не йшли до приступу. Порядкую папери у себе дома, щоб був перегляд. Зайшов я до друкарні «Діла», Ринок 10. Д-р Лозинський переглядав тут рукописі і сказав до мене: «Стрільці приїхали вчора, але це вже запізно. Ворог мав час набрати відваги і зайняв важні точки. Нападає. Ще не всі стрільці прибули, лишень якась часть».

Мій пакунок з одягом і книжками заніс я до домівки «Сокола-Батька» і лишив в шафі. Всі шафи з друками і брошурами поотвирані, неначеб їх хтось нарощно розбивав.

Обід вповні український: борщ, голубці, дещо гусятини, ще з неділі, ціна 12 корон. Зайшов я до «Народного Дому». Привітався зі мною Гриць Коссак. Приїхав був 3.XI. Виджу оберляйтнанта Синюту та оберляйтнанта Бубелу. Надійшов редактор «Діла» Панейко. Розказав мені, що їде самоходом до Бродів. Спонукає українську кінноту, щоб прибуло сюди 200 кіннотчиків. Додадуть відваги нашим і настрашать поляків. «Як думаєте про цей наш оружний виступ?» – питає він мене, коли розповів вже про свій намір їхати до Бродів. Відповідаю йому: «Такий виступ з крісом до бою поділає на нашу смирну вдачу, на український тихий мозок. Боротьба розбуджує відвагу і рішучість. Хотяйби ця війна не скінчилась успішно, то на всякий случай буде мати вплив на наше дальше поведення. Дотепер воювали українці для других, тепер рішились ми воювати лишень для нас. Будемо інакше ставитись до ворогів і вороги зрозуміють, що посідаємо завзяття до виступу з оружжям». По лиці Панейка

видів я, що годився зі мною, його розумне лице ясніло. Він сказав: «Напишіть таку статтю, ті думки тепер потрібні».

Пані Навроцька-Білинська і ще якась пані вносили обід до другої кімнати для старшин. З цієї другої кімнати вийшов Сень Горук. Вітається з приязним усміхом, змучений, невиспаний. Оповідаю, що вистава закінчена, всі образи і рисунки та різні предмети попаковані і зложені. Тепер можу взяти якусь роботу. Горук каже: «Заждіть ще. Для вас знайдеться робота така, яку розумієте і добре зробите. Вона прийде. Почекайте ще». – «Нехай буде. Будьте ласкаві виписати мені тепер листок, щоб я міг одержати кріс, найрадше манліхер меншої міри, що її уживає кіннота. Він виписав листок, я попрашав його і зайшов до складу озброєння. Тут привітався зі мною оберлейтнант Сивак, мій бувший ученик, дуже ввічливий і приязний в поведінку. Булак зі збірні, Цугсфірер, не міг знайти малого кріса, сотник Носковський надійшов і старався знайти добрий кріс. Були тут московські, мексиканські, японські кріси, всі не до ужиття. Аж Сивак, як командант цього складу, винайшов цілком новий кріс, число 3860 і видав його мені за підписом. З крісом на плечі і п'ятьма набоями пішов я Вірменською вулицею, стрінув майора Грозика в цивільній одежі і здоровлю по військовому. Задержався, щоб я пристанув. Неспокійно глядів на мене і кліпав нервово очима. «Скажіть, що діється?» Говорю обережно, що вважаю за потрібне, щоб не пригнобити. Не згадую навіть, що всюди якийсь нелад, як звичайно у нас.

Коло 5-тої години заходжу до урядовні «Сокола-Батька» в подвір'ю «Дністра». Надійшов скарбник товариства Микола Левицький. Говоримо, ми самі, ніхто не перешкаджає. Предкладає, щоб я йшов спати до нього десь там на вулицю Голомба. Він одітий цивільно, я в стрілецькій однострої з крісом. В моєму товаристві не боявся йти вулицями. Задержав нас на Личаківській вулиці український старшина з крісом на плечі, в шоломі. «Стій! – кличе до нас. – Хто йде?» – Відповідаю: «Видите, хто йде, а тут маєте мою виказку». Подаю папери. Переглядає, вкінці каже: «Знаю вас, а вас також, можете йти». Пійшов з нами, щоб поговорити. Розповідає так: «Був я довгий час на фронті і мене зробили четарем. Маю гарні відзначення. Маю скінчену четверту клясу. Вони знають, кого роблять шаржою». Відразу пізнати можна було хвалька. Попрашавши *ми* його. Ми в право, він далі йшов вулицею Личаківською з чотирма вояками.

В камениці, де мешкає Микола Левицький, стрінули ми директора «Гіпотечного банку» д-ра Леся Кульчицького. Взяв моє «Діло» з рук Левицького. Я сказав йому, що все добре. Оповів нам: «Дня 3.ХІ. переняв я Австро-Угорський банк. В касі є два мільйони корон. Наша влада повинна перейняти ті гроші на війну».

Жена Левицького, неспокійна, подражнена, подала на стіл чай і ковбасу в платках. Говоримо до 12-тої години. Прийшов четар – медик Рижий, уймаючий в поведінку. Служив при австрійському війську, тепер тут. Оповідає, що поляки відбили український наступ на кадетську школу, яка виглядає неначе твердиня, бо має високий мур довкола. Якесь число мертвих по наших боці, много ранених. В городі бібліотеки Оссолінських умістили поляки скоростріл, що бе сильно на вулицю. Вікна на дахах і по пивницях дають полякам добрі криївки, щоб стріляти на вулицю. Тринчук, що я його недавно видів на вулиці Длугоша, згинув від неосторожної кулі українського вояка від «Народного дому». Німецького старшину, що мав передавати самоходи, зранила куля під час їзди вулицею. Був невдоволений боротьбою, в якій не видів ніякого пляну. У поляків бється дрібна зволоч із завзяттям молоді, яка дірвалась кріса

і хоче ним доволі побавитись. По нашій стороні є дорослі вояки з війни в окопах, не між мурами міста. Треба було не допустити, щоб поляки загніздились денебудь. Я переночував у Левицького.

Дня 6.XI.1918, Львів, середа

Рано о 6-тій встав я, подарував служниці одну корону на спомин, закинув кріс на плече і вертав в напрямі Ринку. Личаківською йшли гурти людей, що виглядали як онучі. Це були вояки з полону. Український склеп, де я давніше снідав, замкнений. Придав би ся тепер. В небезпеці відчувається потреба своїх склепів і гостинниць. Оба Гриневичі переглядали вулиці. В Музею укладав я договір на винаєм галерійки, де були зложені предмети з вистави. Директор Святицький прочитав часописі, що я їх приніс з собою. На вулиці много людей. Якийсь пан сказав до другого: «Rozejm do godziny trzeciej». Люди піднесли голови в гору. Що такого? Над містом летів літак з червоним хрестом. В блиску сонця забілили білі листки з літака, вертілись в повітря і падали десь на дахи чи на вулицю. Товпа поспішила в тім напрямі.

Обід у Вовка без мяса: борщ, бульб'яні шніцлі, сирна паляниця, голубці, ціна 15 корон. За цю ціну можна було одержати передше 15 обідів. На обід прийшов професор Посацький. Оповідав, як його напали три рабівники. Говорили по українськи, питали за виказкою, приложили револьвер до грудий і зажадали гроша. Взяли папери, калитку, годинник і сказали: «Марш!».

З Музея забрав я карти України і заніс до книгарні ім. Шевченка. *Панна Катерина Навроцька* працює в книгарні. Оповідала, що в камениці, де мешкає, називають її «*Rusinka*» і викрикують на неї. Якийсь вічливий чеський старшина поміг їй вийти з камениці і дістатись до книгарні. Пані *Панькевичева*, занята також в книгарні, сказала до мене: «Люди стають неспокойні чи будуть мати що їсти. Треба би подбати, щоб був хліб в склепах для українців і для поляків».

Стрічаю д-ра *Томашівського*, історика у військовім платтю, як старшину. Вітаю і желяю успіху, бо довідався я, що він провадить побір. У вуйка *Реваковича* стрічаю буковинця *Галицького*. Тета *Реваковичева* походить також з Буковини і радо говорить про Буковину за своїх молодих часів. Дуже вічлива і дотепна, знає українську, польську, німецьку, французьку, румунську мову. Грає на п'яні. Низького росту, а вуйко високий, з малою борідкою, правильними рисами лица. Відразу відчутти можна, що це розумний, поважний мущина. Тета просить, щоб приходити, як звичайно, і приносити важні новини, що діється.

Прийшла пані *Матієва*, жена шкільного інспектора, цілком вже сива. Це донька професора *Шараневича*. Я вчив її, бо ходила на германістику у Львові за часів професора *Ришарда Маріяна Вернера*. Розповідала про хліб і хлібовий листок, а також про пригоду свого мужа, якого мало що не поцілила куля. Говоримо про звіт в «Ділі», де редакція простує брехні польського звіту і виписує похвали *Ількові Цьоканови*, що випер з другими поляків з поєзуїтського городу.

Цей звіт пишу в Музею. О 9-тій йду на вулицю *Супінського*, 26, до дому польської властительки, патріотки *Рошковської*, де винаймаю від 1908 року дві кімнати і кухню за 72 корони. Темно, стріли чути, з різних сторін. Гроші сховані в холявці.

Дня 11.XI.1918, *понеділок*, Львів

В кістниці військової лічниці при Личаківській вулиці глянув я на трупи, що там лежали на тапчані з дощо, що тягнувся попри довшу стіну. З карток, причіплених до мерців, відписав я такі написи в німецькій мові: «Ляйтнант Ліськевич помер 9.XI.1918 від ран». Мав на собі блюзу старшини від пушкоти. При другім мерці звучала картка: «Полк піхоти ч. 15. Піхотинець Грігорія Юрко Миколай, греко-східного обряду, роджений 1896, пібраний 1915, Хлімча, Буковина, помер 10.XI. Стріл в голову». Третій мерлець мав на листку напис: «Старовецький Володимир, уроджений в Знесінню, Львів, приналежний до Клепарова, уроджений 1892, греко-католик, вільного стану, прибув 6.XI. Діагноза: стріл в черево. Помер 10.XI.1918, 8:10 перед полуднем». Це три мерці з боїв за Львів. При четарі Ліськевичу не було на картці ніяких дат, коли родився, де служив, які рани спричинили його смерть.

Всі три лежать на плечах з немічно простягненими руками при тілі, очі на пів замкнені, лиця бліді, у Ліськевича голова дещо скривлена на право. Відважно перейшли через град польських куль на другий берег життя, яке з безперестанною боротьбою за лучі сонця. Не помагає ніяка туга і ніякий сум і ніяке зітхання, треба без упину старатись доглянути вчас з котрого боку грозить небезпека і поборювати її спритом, силою, зброєю. Перемогу окупується все жертвами. Нема перемоги без страт. Мені не було ані лячно, ані сумно на душі. Зрозумів я вже перед роками: не плачем, – не плачем, а мечем, дійти можемо до розради, за якою тужить *кожне сотворіння*, а це до свободи. Український нарід на власній землі не є господарем, але невільником. Неволю побороти можна лишень боротьбою з власною лінію, байдужністю, не-свідомістю, безсильністю, нерішучістю, незгідливістю, служальністю, зі смоком, який відбирає притомність і бистрість духа, *а постає* кільканайцять голов. Той смок спричиняє неволю *народів*.

Хто рветься до меча за свою свободу, у того будиться вже свідомість, уступає байдужність, зникає лінь, гине зрадлива служальність, розвивається сила і рішучість, зростає змисл до злуки і єдності з *другими*.

Говорив я не раз моїм співпрацівникам: «Злукою і боротьбою здобуває нарід свободу». Боротьбою з кожною перепоною в собі і довкола себе, злукою своїх сил, щоб навіть найдрібніші сили лучились в одну велику силу, як пластинки снігу лучаться у великанський кругляк, що котиться непереможно і пробиває собі дорогу стрімкою полониною і високим смерековим лісом. Що значить одна мала пластинка сама? Якась мілліонова частина сили одного коня. Але пластинки злучені торощать високі ялиці і рвуть скали із собою.

Ліськевич і Грігорія і Ставровецький це пластинки, які зачинають свідомо з лінивої байдужности переходити в живий рух і пірвуть за собою другі пластинки українського народу, щоб промостили собі лявіною шлях до свободи на своїй землі і стерти всяку перепопу і всякого противника в собі і поза собою.

Лишень боротьба, не байдужність, лишень рух, не лінь надають життю вартости і приманчивости.

Дня 13.XI.1918, *середа*, Львів

На вулиці Валовій стрінув мене Вітовський. Налягає дещо на ногу. На лиці якийсь заклопотаний. Випрямлююсь і дашкою на привіт. Задержується і я пристаю.

«Переїдім до будинку намісництва, маю вам дещо сказати». Ми зайшли на перший поверх до якоїсь високої кімнати. «Сідайте, будемо говорити».

Зміст розмови був такий, щоб я обняв часопис Військового Секретаріату, військові видання і поміг моїм досвідом, де буду міг і буду уважав за відповідне.

Дня 14.XI.1918, четвер, Львів

Під червоною плахтою з військового намету не змерз я нині в ночі. Випив каву з цукром, дві склянки, яку набрав я собі впрост з вазової кухні на подвір'ю Ратуша. В друкарні «Діла» одержав я цінник, кілька буде коштувати «Правильник» та «Вістник», і пішов в намісництво. Тут предложив я Вітовському назву «Вістник Державного Секретаріату військових справ». Вітовський бажав, щоб утворити в тім «Вістнику» додаток на інші військові справи. В кімнатах холодно. Нині прийшов вже Володимир Шухевич у військовім платтю. Проф. Лошнів приніс напис із Львом «Д. С. В. С.». В «Уставі», який зачав нині появлятися в «Українськім слові», стоїть, що гербом є Лев, звернений в свій правий бік. Це значилоб, в лівий бік глядача. Однак вже много говорилось, що Лев має спинатись то в право, то в ліво, так звір стратив напрям. На мій запит не знав Вітовський нічого відповісти. Лишив Льва на мою відповідальність. Я ходив опісля до Лошніва, до його помешкання і сказав йому, щоб пустив звірюку в лівий бік, так як він це зробив, має однак нарисувати кращий щит.

Обід їмо в «Менажі» на першім поверсі: росіл, гусятина, тісточка. При обіді є молодий хлопець у військовім одязі, що ходить по коритарах з малим карабіном. Я догадався, що це син Михайла Новаківського. Темні очі, тверде, прозаїчне лице. Що за характер це буде? Потомок осторожного, вирахованого, скупого чоловіка і одушевленої патріотки, яка нервово курить папірос за папіросом. Очі має темні, неначе тень води. Якась глибина. Але яка? Кава на обід спізнилась.

Пополудні знова до намісництва. Говорю з Вітовським, щоб розпоряди випечатати поки що в дневниках. Пристає на це. На обіді був також Бубела. Підписав мені картку, щоб зайняти одну машину до писання. Савюк каже, що одну машину до писання кирилицею стягнув один семінарист. Хоче цю машину відбити. Цікавий я, чи йому це вдасться. Один розпоряд *д-ра* Брика про індендантуру передав я до друку в «Ділі» і тут стрінув я сотника Скляренка, що зайшов сюди очевидно за грішми, які має дістати через Панейка з Київа. Вчора позичив у мене 30 корон.

Пополудні мерз я в своїм бюрі в Ратуші. Коли коло шостої години йти по сходах, не видно нічого. Темно. З долини чув я голос Людомира Огоновського, що приказував щось воякам-поліційникам. Вечером розповідав нам в Ратуші *надчетар* Черевко, що говорив з полковником Стефановим в «Народнім Домі», і цей сказав йому, що козаки, 45 люда, пішли були вчера нічю з відділом добровольців здобувати Гицлівську гору. Козаки вдарили сміло, але добровольці розлетілись перед кулями машинового кріса. З козаків много полягло, або ранені, здається разом яких двацять. Лінія наша від Замарстинова заняла залізничий шлях і мости. Посунулась ближше, але більше нічо. Стефанів просив, щоб Черевко прийшов нині на раду. Черевко оповів, що постарався о двацять п'ять плащів для гуцулів, які б'ються в палаті Голуховського. Там вони дуже мерзли, а нікому не впало на гадку привезти плащі, хотяй плащів при вулиці Яблоновських досхочу. Нині зловили наші щось шістьдесять полонених. Одіти по цивільному, самі вуличні пики.

Видів я нині два авта з білими прапорцями перед домом Ставропігії, десь коло третьої години по полудні. В першій авті сидів Кринжаловський і о. Сембратович, цей високий, з Америки. Решту панів в обох автах не знаю. Може поляки. Якись переговори. Вечером говорилось, що поляки жадають триста міліціантів своїх, а заключають мир.

Цілий день нині бють гармати із Замкової гори. *Надчетар* Метельський сказав: «Кожний стріл поцілів». Розумію, коли хтось стріляє з Замкової гори на Львів, мусить десь поцілити, але я йому цього не сказав. Перед вечерею роздумуємо в малім покоїку, теплім і гарно умебльованім, по директорі Островськім, що властиво робити. Требаби хіба бурити дім за домом гарматами, але передше завізвати населення, або піддатись і заказати легіоністам сидіти по домах, або наразитись на розбиття домів гарматами. Вечера знову на горі: клюски з мясом. Я дуже голоден від зимна і біганини. В ночі зимно, не палено, а маю много писання. Переписав я всіх п'ять розпорядів до «Діла», тепер пишу цей дневник. Малоги Новаківського доглянув я, як вправляв крісом під проводом якогось однорочника. Знимав кріс, закладав на плече, знимав, ставив до ноги, готовив кріс до стрілу, міряв. Це було в сусідній кімнаті від мене.

В «Ділі» вичитав я, що в Німеччині запанували від 7.XI. соціал-демократи. Німці просять шведських, данських і голяндських соціалістів о поміч, щоб условини мира не були за строги. Баварці оголосили себе республікою і відлучились. Це не може подобатись. Баварія пише до предсідника Америки Вільсона, що вона не спричинила вибуху війни і є невинна. Це звучить несмачно. Брат чернить брата. Дня 4.XI. утворилась у Відні єврейська національна рада для цілої Австрії.

Війська вертають то з полудня, то з України, піхотою, або поїздами. На поміч полякам надїздив Ярославський полк, але його розоружено коло Стрия. Дивні і незвичайні події.

Непокоїть мене, що я опинився на бажанні Вітовського у Воєннім міністерстві. Моє місце в Міністерстві освіти. Обавляюсь, що з моєї роботи нічо не буде, як будуть мене ставити там, де не розумію роботи, як слід. Але тепер є час на війну і не на освіту. Мус воювати. Смішно, що я в одязі і в степені простого січового стрільця. Старшини в бюрі дивляться скося. Перелякани простим вояком. Нині мав прийти *директор* Микола Мороз і відсвітлити машиновий кріс у вікні намісництва, але чомусь не прийшов.

Дня 15.XI.1918, п'ятниця, Львів

Вже десь коло дванайцятій в ночі. Хочу ще списати нинішні вражіння. Недавно, десь перед десяти мінутами гуділи гармати з Високого замку. Тепер щось тихо. Годинник ударив чверть на першу. Чую гук крісів. Власне скінчив я начерк обовязків для мого відділу у «Державнім Секретаріаті військових справ», а назвав я його «Письменничим відділом».

Я змерз в ноги. «Магазинер» обіцяв приказати запалити, бо «в магістраті є вугля», але не припилював цього. Зимно, сиджу в двох плащах. Гук крісів чути десь знова.

Рано, по каві пійшов я до намісництва. При каві був молоденький хорунжий в чоботах з холявами і з острогами. Десь, видно, служив в провіантовім таборі. Тепер не їде на коні, ані на возі. Пощо йому острогів? Командант залогі магістрату також з острогами і в високих жовтих чоботах. Харчовий Метельський також з острогами. Всі опинились з поля на бруці.

При передачі мого звіту сказав мені Вітовський: «Перемішль упав». Ляхи здо-були його для себе. Але як? Чи мали також мійське шумовиння за собою, яке не

має що тратити, а може убивати і рабувати? Прийшов Яцура в шоломі і з крісом та величезних очицях. Виглядає як мала, низонька, широка твердиня. Він заніс опісля скриньку з плитами від сторожихи при вул. Чарнецького, 24 до Ратуша. В середині є 120 плит, папер і хемікалія.

Обід був пізно. Дівчата варили десь на другім поверсі і зносили: росіл, м'ясо з бульбою. Я дістав подвійний росіл, але це все за мало. Зимно, ходити треба много. В ночі змерз я порядно і ставав щось три рази на малу сторону. А виходок далеко, цівки видно попустились і там повстала одна велика калюжа. Світла нема, бо вже газоня не працює. Є надія, що також електрика перестане йти і вугля не стане. Тоді стане темно і буде добре взаємно себе різати. В день не видно *надчетаря* Черевка, мав пійти здобувати кадетську школу. *Четар* Бабяк взяв кріс через плече і зник також. Яцура прийшов по обіді і ми пішли до шпиталу. Це військовий шпиталь на Личакові. Ми нашли чоловіка, що відповідав за трупи. «Є в трупарні поляглі вояки?» Трупар відповідає: «Були. Що день їх є по шість до вісім». «Як називались?» – «Не мали картки. Незнані вояки, але з цих боїв. Коло третьої години по полудні шлю їх щодня на цвинтар». Пішов я до бюро в намісництві. Між паперами в одній кімнаті найшов я брошуру великого урядового формату про устрій Міністерства війни у Відні. Переглянув я деякі розділи і найшов замітки, які були практичні. Я переробив зараз мій власний начерк для Письменничого відділу. Панчак щось там пише при своїм бюрку. Помагає йому панночка, моя бувша учениця. Інші «референти» щось дудрають по своїх столиках. Так і видно, що не мають за що взятись. Гарасимович прийшов вечером. Бубела сказав йому, щоб інтендатура переймала чим скорше майно по австрійській державі, бо все розкрадають. Мільярди зникають між товпою. Я зауважив: «Хтось повинен автом обїхати головні склади, наставити варти, подавати повновласти, заки всього не розграблять». Холодно в бюрох намісництва і по високих коритарах. Я змерз. Вояки в сусідній кімнаті, що поставили на вікно машиновий кріс, співають пісню за піснею. Українці дійсно співучий нарід. В яких хвилях вони співають? Я відходив і лишив у них ключі від бюр секретаріату. Веселі.

На вечерю пироги і кава, але я голоден. Яцура прийшов знову, але тепер вже не з крісом, лишень з гранатою. Видно, бавить його, що може страшно збройно виглядати. Носить тяжку гранату з залізною, кулистою головою. Рано ще оповідав мені, що чоботи стягнув з ляха, якого забив при наступі коло Перзенківки. Показує плити із знімок на Великій Україні.

Сотник Скляренко показував мені вдень перепустку, що їде автом на Україну по панцирний самохід. Чи дійсно? Може це лишень спосіб, щоб забратись зі Львова, жінку вивезти, а опісля не вернути і нічого не прислати? Коло десятої години перед полуднем його жена щось викрикувала, вбігала то вибігала з кімнати. Скляренко вибігав за нею. Савюк сказав мені, що жінка злобиться на сотника Скляренка і нині кричала на нього: «Йоб твою мать, чорт би тя побрал». Савюка це дивувало. «Як ми не знаємо жінок, коли нежонаті. Сліпі котятя! Муштини пізно стають видючими». Відповідаю: «Цеж жіночий спосіб ведення. Кричить, верещить, не знати по що. Кусає криком».

Коли це пишу, чути по коритарах кроки, грук отворених і замиканих дверей. Боюсь йти спати, бо спю на підлозі, а там зимно і твердо. Нині перший день з добрим морозом і з снігом. Війна ще не кінчиться. В «Ділі» випечатані нині розпоряди «Військового секретаріату» ч. 1–5. Присяга для українських військ, перейма майна давньої держави на власність Західно-Української Народної Республіки, поділ на області

Львів, Станиславів, Тернопіль, поклик до війська, приказ для окружних командантів. Це перші розпоряди. Я написав в заголовку «Розпорядження», М. Возняк в «Ділі» поправив на «Розпорядки», а після мене повинно бути «Розпоряди».

Десь гроюкають стріли.

Дня 16.XI.1918, субота, Львів

Студінь. В ночі треба вставати і бігати на малу сторону до виходка, де тихо стоїть вонюче озеро. Не пю кави на снідання, хочу їсти лишень хліб, який має мені видати капраль Гера, але його нема в «Портієрці». Він повинен би бути в подвірю Ратуша за вікном з кратами, але його там нема. Приносить мені хліб одна з пань, що йде по нього на перший поверх. Дякую і подивляю не порядок. Вирвався мені ремінець при «штільпах». Савюк веде мене на мою просьбу до «шустерні». Під час коли оден з шевців пришиває мені ремінець, приходять одна з панночок, що тут варять їсти. Каже: «Дайте мені чорної пасти». – «Не маємо». – «Алеж де?» – «Маємо лишень жовту». – «Що, і ви не маєте?» – Каже, звернена до середного, і відходить. Коли замкнулись двері, відзивається середний: «Щітки дай, гребеня дай, пасти дай, нитки дай». Крайній від вікна: «Але коби лишень принесли назад». Крайній від дверей скінчив шити, я заложив «штільпу»: «Дякую, гаразд».

В намісництві передав я начерк Письменничого відділу по довгім чеканню, бо в кімнаті Бубели, що творить передпокій до кімнати секретаря Вітовського, пригатилося много людей, які хотіли поговорити в ріжних справах. Є і Біляч з Перемишля. Оповідає, що Перемишль упав, бо поляки мали чотири гармати, мужва билась, але старшини недописали. Чи все це правда? Виглядає на теревені. Паліїв передав мені до перегляду і поправи нарис про платню для війська. Писав якийсь фельдвებель, бридко, з похибками, бо капітан Єнджейовський, який відповідає за цей нарис, уважав за пониження, щоб переписав це в приличній формі. Переписування понижає капітана навіть тоді, як нема нікого, що порядно пише. А може сам капітан на военній стопі з письмом? Вітовський дав мені до часописів *нарис* про судівництво для війська. Я спіткав на вулиці Антона Лотоцького і переписав з ним розпоряд два рази, щоб був текст для «Діла» і для «Слова». З Лотоцьким перейшов я до Народного Дому, чи дадуть йому одяг, щоб порядно виглядав, бо хотів би я його взяти до свого відділу. Маємо заглянути ще раз сюди о 4-тій.

На обід борщ і шницель з бульбою та сім сухарців. Їм сам на своїм чорноскірім столі в бюрі, де є два столи, телефонічна клітка та три шафи з паперами. Командант їсть у своїй спальні разом з двома старшинами, зрештою їсть кожний у своїм куті. Харчовий *надчетар* Метельський осібно, хорунжий Голубець осібно, малий Новаківський їсть в малій настроєвій кімнатці директора Островського.

Йду з Яцурую, що двигає кріс і камеру до шпиталю, але нині нема ані одного трупа з боїв. Світливо по дорозі синьо-жовтий прапор на намісництві, входимо на другий поверх і світливо машиновий кріс у вікні. Командант скоростріла, «Цугсфірер», каже до мене: «Вже пять літ служу коло машингвера. Знаю з ним обходитись. Умію розібрати і зложити, навіть як би мене хто вночі збудив». Вояк, що сів собі на вікно коло цівки, має гранату в руках, а також кирпатий ніс над ротом, який псує нам дещо знимку.

Коли це пишу, бе дванайцята година. Якась тихша ніч, стрілів не чути много і мало кроків в коритарі Ратуша. Видно менше людей тут нині. Кухня на другім поверсі,

вже вчора тамки перенеслася. Але тепер чую гарматний стріл, знов стріл, знов стріл, стріл... Пушкарі гріють Львів, бо мороз на дворі. Стріл, стріл, стріл...

О 4-тій годині по полудні прийшов Лотоцький і ми оба пішли до Народного Дому Краківською вулицею. У великій салі повно людей. Стоять, входять, виходять, пишуть при столиках. Прошу надчетаря Терлецького, щоб видав все в добрім стані, бож це для співробітника у Військовім Секретаріаті. Коли ми вертали, пояснив я Лотоцькому, щоб одягнувся як слід, бо мусить добре виглядати. Шапка його і одяг військові, але занедбані, черевики і камаші також. Пійшов я до намісництва і переглядаю «Діло», щоб зібрати випечатані вже розпоряди до «Вістника» Секретаріату. Читав я до 8-мої. Панчак пішов до Народного Дому, до Горука, по ріжні поради. Я глянув на столики референтів. Двох референтів чекає на ліпший час, це Стафіняк до демобілізації і Чапельський до залізниць. Як возити сіно, коли ще не скошене, бо росте. Місяць освічує пусті вулиці. Кличу на розі Ринку «Свій». Вартовий перепускає. В Ратуші спокійно. Може мало людей? Заблукую на галерію великої салі засідань. Заходив я тут прислухуватись промовам радних. Лямпи на павуках блимають притемнені. По обох довгих боках салі на сінниках сплять наші вояки. Мусять відпочити. Польонія на великім образі Стики показує на них рукою. Міцкевич, Костюшко, Гловацький, різні польські провідники виглядають занепокоєні, не можуть спати, стоять напружені: «Українски chłop tutaj». В кухні щось пять панночок, світяться парафінові свічки. Дістаю на вечерю яєчницю, каву з молоком і хліб. Не відчуваю, що я заспокоїв голод по цілодnevній біганині. Панночки говорять про свої журби. Тепер кожний їсть осібно. Бігати треба з підносами на другий поверх, а відти розносити їду. Місто шіснайцять шницлів треба було видати нині трийцять – не знати властиво, кільки є осіб. Мусять робити більше, як лишень хтось зажадає. Панночка, котрій я одного разу сказав: «Що це за порядок?», каже: «Мені прикро, коли почую який докір. Я не можу сказати, що нема вже більше обідів». Відповідаю: «Досвід навчить не робити собі нічо з докорів, коли не можна роботи ліпше виконати». Вона каже: «Ми не раз мусимо в ночі ставати і варити, колись тут для Черевка». Одна оповідала пригоду, що мала їй трафитись: «Ми йшли вулицею Академічною до Народного Дому. Я і медик Шкондеюк. Він був по цивільному одитий і ніс револьвер в руці, щоб зараз стріляти. Двох ляхів, я би зараз одного з них пізнала, приступило до нього: «Ręce w górze». Відобрали йому револьвер і застрілили його його власним револьвером. А близько цього місця, зараз коло рогу готелю Жоржа, застрілили також одного стрільця. Це нещасливе місце». Я слухав і ледви моїм ухам вірив. «Магазинер», що обіцяв казати напалити в моїй кімнатці, оповідав: «Поляки обстрілюють машиновим крісом Жовківську рогачку. Я їхав по харчі, бо харчі можна дістати лишень з Підзамча. Кулі перейшли мені через рукави, візникови також. Кріс вимірений на рампу. Як ми вертались, треба було сховатись за віз і скоро їхати. Вже раз убили мені там коня. Цей кінь все ще там лежить». – «Що то буде, як вугля не стане?» – Каже одна з панночок. – «Свічок нема, от і ця догоряє».

Ми йшли в діл. Я сів в неопаленій все ще кімнатці і читав впоряд, щоб приготувити його до друку. Тепер списую ці вражіння. Зимно мені в пальці рук і в ноги. Чути стуканину крісів, зрештою тихо. Жарівки не горять вже в передпокою. Складаренко поїхав по панцирне авто, може і по гроші для себе. Жінки його, підмальованої, я нині не бачив. На годиннику 12.30. Перепустки з друкарні передав я нині жандармерії. Індишевський і Шипайло зойкали, що дорогі, 400 перепусток коштує 100 корон, папір і друк.

Мушу це записати: нині прийшов до нас, в намісництво, Гужковський. Хотів дістати коні до Винник. Його жінка десь поза Львовом. Він журиться, що з нею. Говорить про неї і каже нагло: «Але архикнязя, так якби всі забули. Він в Станіславові. Нехай би служив в українським війську, як вже посвятився українцям». Відповідаю: «Тепер всі журимося війною у Львові, браком гроша і хліба, пане бароне». Він на це тикає мені, хоча перший раз в життю говорить до мене: «Будь так добрий, щоб я видівся з Бубелою. Я мешкаю Панська, 27». Я кажу: «Він буде тут завтра в часі від 8.30 до 10-тої. Колиб нині прийшов, так я зголошу йому». Я зголосив Бубелі, але він відповів: «Чи я мав би до нього ходити?» Відповідаю: «Не берусь рішати, хіба колиб Ви тамтуди переходили». – Гужковський із своїм поважним, приязним лицем і спокійними рухами виглядав мені занедбаний і заклопотаний. В військовім платтю і в довгім чорнім плащі.

Дня 17.XI.1918, неділя, Львів

В ночі зимно на підлозі спати. Я скулився в четверо, щоб не замерзнути, встав захриплий, з болем голови, голоден, голоден. Кави не пив я, бракувало мені до цього рішучості, взяв я лишень один бохонець хліба через крати на два дні, зів скірку, сховав мякушку в шуфляду і вийшов.

По дорозі в намісництво вступив я до Волоської церкви змовити «Отченаш». Фридрих Великий сказав: «Бог держав все з міцними раменами». Але тепер не знати відки взяти міцніший регімент.

Купую німецький часопис «Lemberger-Zeitung». В Німеччині запанували скрізь соціалісти. Австрійські німці хочать прилучитись до Німеччини, Форарльберг до Швайцарії, чехи увійшли в словацьку часть Мадярщини. Подана була цікава подробиця: австрійська армія рушила від ріки Піяви, але щоб демобілізація поступала поволи, австрійські полководці попросили італійців, щоб зайшли австрійську армію з переду і здержували в поході. Полки пускаються буквально вперек піль, щоб зайти домів. Оповідали мені старшини тут в залозі, що через злу їду і брак найпотребніших річий стратили вояки *поважанне* перед офіцерами. Офіцери звали цей відрух вояків большевизмом.

В намісництві рисував Лотоцький перед полуднем рубрики, о годині пів до десятої відбулась присяга. Щось вісімнайцять люда стало півколесом, на обох краях Бубела і я. Вітовський провів українську присягу і сказав, що ми перші присягаємо на цю присягу.

На обід в Ратуші, куди я належу, юшка, м'ясо з морквою, сухарці з капустою. Сотникова Складенкова просила мене о хліб. Я сказав паням, щоб про неї не забували і старались для неї о хліб та о страву. Мужа нема, а жінка без мужа звичайно німична, як хміль без підпори. З Яцурою відсвітлили ми два трупи в трупарні військового шпиталю. Один якийсь з дуже звичайним лицем, а другий з спокійними чертами цугсфірер від артилерії, Тимошецький, здається, звався. Закінчив світову війну смертю за Україну. Не дістався домів, поліг за своїх. Я дав обом трупарям по короні, тому Розумному і його помічникові, оба говорили по українськи.

Лікар поляк, що зачіпив мене одного разу в центральній каварні, заговорив до мене в городі по українськи, що має много роботи. Кожний робиться приємний і не знає, як збути свою чемність при зміні порядку.

Ми оба вертали Личаківською вулицею. Два великі міномети їхали в долину. Вояки йшли попри коні. З заду надігнав мене Мачуга, знакомий мені через Гаруха

Юліяна. Йшов з крісом. Оповів поспішно, що приїхав І-шого, брав участь в Гуцульській сотні у всіх боях. Я скрутив на право до намісництва, Яцура на ліво до знайомих по добрий світлинний прилад.

Паліїв хоче мати відозву про мобілізацію і літографовану відбитку про платню. Панчак оповідає, що Стефанів не запровадив порядку. Велику роль серед його старшин грає цинік Синюта і бездушний Гузар. Не дібрав людей, не розмістив їх, як належить. «З поляками, – сказав, – «буде перемиря 48 годин. Може прийде до мира, але можливо до дальших боїв».

На вечерю треба чекати. За цей час четар, що має провід на вулиці Казимірівській, в поліційнім будинку, оповідає, як наші вояки з села набрали в склепі горівок, солонини, як знов десь рознесли склеп з полотном, блюзами і пакували до наплечників. Львівські «батяри» стріляють. Гоняться за ними а їх не можна відкрити. Нема їх, лишилися лишень по них консерви, мармеляди, оріхи, патрони. Знають камениці, людність їх криє і вони можуть сховатись добре. Тяжко їх вигубити. Нині мав четар «большовицьку» раду із вояками-селянами, щоб зарадити тому, що втікають до мів. Нехай пильнують себе самі. Як може Українська держава вирости, як вони її лишуть без своєї опіки? Вояки, вже старші *люди*, рішилися лишити, а щодо горівок і іншої добичі зложили виділ, який має цего добра пильнувати. Пити будуть, як все скінчиться. Одноголосна ухвала. «Jontek, powieś się w powietrzu, bo tu zle». Кличе «батар» до «батяра», коли українці добре стріляють. На вулиці дуже легко згинуті, бо з брами або з вікна паде стріл і чоловік пропав. Старшини розповідали про Сербію та Італію. Як серби не люблять «шваба», а як італійці зжились з нашими людьми. Баварці добрий нарід, але прусаки горді і розумні. Всьо роблять систематично, вираховано, після пляну. Рабують пляново, не розбивають. Наш сват стрілив до бочки, зробив діру, щоб набрати собі трохи вина, а тисячі літрів витекло на землю. Німець заладував бочки з вином і вивіз до Німеччини.

Вечеря. Пирого з капустою і пересолені скварки. Дятого смакує до скварків і хліба пиво. Я голоден і зимно. Їм як вовк і дальше голоден і змучений. Але від їди зробилось тепло. Очі клеяться, бо цілий день думаю, пишу, ходжу, слухаю, говорю, відповідаю, а також зле сплю, бо на твердій землі і зриватись мушу. Командант не має охоти казати висушити пахуче озеро перед виходками. Метельський обіцяє при вечері, що зробить комашню, коли скінчиться львівська війна. В пивниці відкрили десь магістратське вино. Пивниця замкнена, так вино не витече. Він її тоді отворить, каже зарізати дві свині. Буде що їсти. Скрізь практичний і розумний чоловік. Приємно слухати. Вже пів до дванайцяті. Нині мушу скорше йти спати. Якість стріли. Інженер Гушалевич дав свій прилад з сочкою Фойгтлендера, щоб Яцура робив ним знимки.

Дня 18.XI.1918, понеділок, Львів

Вечером, около 10-тої години сиджу в кімнатці з телефонічною шафою і печатками львівського магістрату. Огонь горить в печі. Хлопець Іван Фліщак запалив на приказ магазинера Дзеровича. Прецінь раз. Вже обіцював кілька разів. А в послідних днях я перестудився, кашляю і в гортанці коле. Вчера положився я спати перший раз в цій кімнаті на підлозі. Підстелив коміський плащ, а вкрився своїм власним плащем і хідником, але лишився в одінню, хотяй стягнув черевики. Боявся перестуди, бо не можна порядно вкритися. Рано встав я десь о 7-мій, випив дві склянки чаю в кімнатці, де мешкає дверник на долині, і пійшов до друкарні обговорити і замовити великий

афіш та виказку для вояків. Сказали мені, що коректу можна зробити о 11.30. Я пішов до бюро в намісництві. Лотоцький мучився над рубриками для індендантури.

«Lemberger-Zeitung» коштує 50 сотиків у підростків, що її приносять з вулиці Сапіги, це є з «Польщі», як звуть простір, обсаджений поляками. Дивачні вісти: цісар Карло інтернований в Шенбруні, не вспів переїхати до Геделле на Угорщині. Цісар Вільгельм десь утік, не знати куди, зник, може, на котрийсь з його замків. Подані новинки про мнине вбивство Клеманса і німецького наслідника престоло. Тепер всякі вісти можливі.

На поправу в друкарні мусив я чекати. Виказку зложив якийсь недолугий складач зле. Цілий текст казав я змінити.

На обід росі з макаронем, мясо з бульбою і капустою, без смаку, бо без ніякої заправи. До того горнятко кави. Я був ситий і не боявся зимна і перестуди.

З Яцурою пішов я до шпиталу, щоб улекшити йому і сказати, що має зробити. Він відсвітлив приладом інжинера Гушалевича, сочкою Фойгтлендера, убитого нашого вояка, на котрого картці прочитав я записку: «І. полк князя Льва. Машталір Михайло, батько Стах Машталір, село Черепень, Львів, згинув 13.XI.1918». Мав лице зкровавлене. Я попросив трупара, розумного в розмові чоловіка, щоби йому обтер вогкою шматом лице. Він це зробив. Мене здивував шляхотний, орлиний профіль цього вояка-селянина. Назва дивна: Машталір. Бог зна, відки його предки заблукали між українські селяни. А ось тепер згинув за українську сорочку, що мав її з вишиваним ковніром на собі. Поруч нього лежала жінка, що вмерла в гарнізонівім шпиталі, а поруч жінки майже нагий хлопича, що помер пробитий при рабованю нашим вартовим. Я виліз на поміст, де лежали трупи, і глянув йому в лице й отверті губи. Звичайне, просте, мазуровате лице, поражаючо зухвалий, малий ніс.

З військового шпиталу пішов я назад до бюро в намісництві. Вислав Лотоцького до коректи афіша, а сам писав платні вояцтву в рубрики. Перед тим зайшов я о 3.30 до Вітовського, щоб йому предложити цілий афіш до одобрення і зголосити прийом Лотоцького до служби у моім відділі. Предложив я йому до затвердження слова присяги для української жандармерії і поправку вступних слів вояцької присяги.

Віддав я привіт військовому і глянув в цій хвилі на його ковнір. Нині мав вже пришиті три золоті звіздки на срібнім ковнірі... Полковник. Так само, як Стефанів. Гриць Коссак має також три золоті звіздки на срібнім полі. Гриць Коссак мав впрост зажадати цього степеня від Національної ради. Виділи, що мусять пристати на його домагання.

Вітовський вічливий в поведенню. Спокійно говорить, до річи, має м'який голос і дуже гарні очі. А з вічми стрічається кожний.

Викинчив я тоті обридливі рубрики з платнею. Нудно писати, але кожний цікавий на них, що дістане за свою роботу. Платня для боєвиків у Львові більша як звичайно в полі, щоб задержати тут людей в небезпечнім бою.

Десь коло 7-мої години прийшов широкоплечий, круглий військовий духовник в кімнату Панчака і питав про панночку, що пише у відділі Панчака, за братом і женою. Я просив його сідати. Оповідав, що вертає власне з 36-тим полком з-над ріки Піяви в Італії. Мали бій ще 30-го жовтня, потім відступали. В Країні розоружили їх мадяри до штанів і блюзи безпощадно, під загрозою застрілу. Мадяри мали зброю, а вони не мали в руках нічого. В Мункачі много вояків лишилось, бо не стало місця в поїзді. В Стрию розбрелись рештки. Много вояків вимерло в Італії на малярію. Так вмирає велика держава.

Пішов я до ратуша, де є моя квартира. На вечеру клюски якоюсь мармелядою. Вояки від харчовання роздобули десь троха меду. Хто служить при харчованню, вмів шукати і знаходити. Але мід без ніякого смаку.

Прийшов Кринжаловський до ратуша. Питався за Мартинцем. Я запровадив його. Кринжаловський держиться з гори. Старається мене ігнорувати. Коли б він знав, як мені байдужні такі міни. Це викликає гумор, веселіше потім думати і легше працювати.

Академічної гімназії, Вассіяна. Його письменні задачі мусив я кілька разів читати, щоб їх розуміти. Вбився мені в пам'ять. Приїхав з Бродів і оповів мені на мої запити, що там в Бродях є старшини, але всі не енергічні. Я сказав йому на це: «їдять і їли лишень бульбу і капусту. Це відбилось на них». Він усміхнувся і сказав: «Це правда, бульбяна енергія». Коли виходив, сказав я до нього: «Остерігайте українців перед бульбою».

До Мартинця прийшли інші старшини, між ними якийсь в жупані з червоним поясом. Видно, з-над Дніпра. Він сказав: «Нема тут москалів. Тут було б ще много порабувати». І показав рукою по стінах, де висіли портрети в золотистих рамах, занавіси, образи. По кімнатах лежали хідники, стояли гарні крісла, столи, софи. Бюра львівського магістрату добре виглядають.

Савюк нишпорив в гарній шафі з паперами і знайшов рукописі якогось ляйтнанта Benesch-Benau з міста Reichenberg, Strassauer-Strasse, № 18. Натрапив на його драму, написану в німецькій мові на писальній машині, дневник, записник із стихами, якусь жіночу рукавичку, хустинку, обшиту коронкою, від котрої заносило ще пахощами, много видівок та листів. Кажу до Савяка: «Спакуйте, обв'яжіть і напишіть на верху його адресу, щоб вернуло до нього. А може, вже не жиє? Рукопис це цінна річ, хто знищить чужий рукопис, то так неначе б спалив його дім». Вкінці я сам позбирав витягнені рукописи, письма, хусточку і рукавичку, зв'язав і положив назад до шафи посадника Львова. Колись дістануться ці спомини до рук, для котрих вони є скарбом.

Треба кластися спати. А це штука. Вправді в кімнатці дещо напалено, але підлога тверда, нема чим вкритись, а груди дальше хрипають.

Завішення оружжя зачалось нині о 6-тій рано. Четар, що дає провід воякам на Казимирській вулиці, в будинку, де урядує поліція, оповідав много про батярів, що бються по стороні поляків і все заганяються рабувати жидів. Розбивають для розривки жидівські склепи.

В шпиталі говорив я із стрільцем, раненим коло Кадетської школи. Оповідав, що поляків було там до 200, та що удалось їм пхнути українців взад.

До ратуша приходив нині вечером стрілець від артилерії. Із замку стріляє наша артилерія на кадетську школу і на дворець. Не раз 150 стрілів денно.

Дня 19.XI.1918, вівторок, Львів

Знова вечір в зимній кімнаті з актами в шафках, з гачками на ключики, з таблицею, на котрій виписані урядники магістрату. Власне запалив в печі хлопчисько, той самий, що це вже вчора робив. Питаюсь: «Як Ви давно тут?» – «А від часу, як втік з поліції». – «З котрої?» – «А вот з вулиці Баторого». – «Що ж Ви там робили?» – «Та бо знаєте, я знаю шевство, бо мій тато швець і дав мене на один рік до жида на науку». – «А щож, чи то не замало?» – «Буде з мене». – «Як хтось довше вчиться, то ліпше вмів. Варта добре вмівти, то чоботи не будуть ні замалі, ні завеликі і давити

не будуть». – «Я беру міру папером, бо читати не вмію, роблю значки на папері і знаю, яка велика нога. Найважніше набити на добре копито». – «Що ж Ви робили на поліції?» – «Та я в жида викраяв шкіру з повоза. Жид прийшов до мене дати собі прищіпку, тай побачив у мене кусень шкіри. Тай каже: «А відки ти се маєш?» – А й кажу: «Я в трені дістав». – «А се моя шкіра з повоза», – каже жид. Заплатив за прищіпку, а потім прийшов з шандаром. Тай мене заарештували і я дістав три місяці».

Думаю собі: гарне товариство тут в ратуші. «А довго Ви тут?», – питаю. – «Та вже щось три тижні. Я втік з арешту із злодіями». – «Якжеж це було? То цікаве, оповіджте». – «Ми втекли з арешту». – «Але відки Ви знали, що йде українське військо?» – «Бо стріляли». – «Але то могли інші стріляти». – «Бо вахмайстри були сумні, забрали палаші і вийшли. Навіть застемпця втік». – «Але як Ви отворили двері?» – «От там були моцні хлопи, лавкою розбили двері, скобель вилетів і колодка злетіла. Вони колодкою розбили другі колодки. Колодка була велика, як Ваша шапка. Перше втікли з третього поверху, а потім пійшли в долину і порозбивали». – «А з подвіря як?» – «Через мур. Штахети виломили і приставили». – «Але по другім боці?» – «Зіскочили». – «Ніхто ноги не зломив?» – «Але бо, ніхто. Українці нас гвером затримали, поставили до гліду і потайлювали до роботи. Так я прийшов до ратуша, до кухні, начиння мити. Але завтра замельдуюся до оберляйтнанта, що йду до дому». – «Та чого? Та витримайте ще зо два тижні. Прецінь тут Вам добре». – «Та добре. Добре дають їсти, але дома то я мав парене молоко, масло, сир приносили, щоби я скоро робив черевики, то я мав другий підбородок, а тут я худий». Потім диктував мені лист до своєї мами: «Каська Чорній, Мости Великі, Вовча вулиця, за цвинтарем ч. 225». Нічо не знав, що довкола діється, пощо війна. Був з кухні і мив. Хотів тепер до мами пити молоко і дістати другий підбородок.

Пізнійше прийшов другий, який помагав в печах палити. Питаюся, чи його село далеко. «Я з Білки». – «Шляхоцька?» – «Ні. Крулевска». – «Якжеж довго Ви у Львові?» – «Три місяці сидів я тут в криміналі інквізитом, бо війт сказав, що я вікна вибив, хотяй не мав на це свідків і мене були не засудили». – «А вмієте читати, писати?» – «Вмію, я ходив до школи. Тамтой не вміє, на праве око сліпий і не міг йти до війська, хотяй 21-літний». – «А добре Вам тут тепер?» – «Я до дому не пійду, мені тут добре. Ми в гарешті не діставали їсти. На снідання якусь юшку з бульби, на обід якусь чорну капусту, на вечерю знов юшку. Гріх так людей мучити. Як ми втікли, то ми були голодні. Ми втікли в неділю пополудні. Кричали: «Puszczaj. Nasze wojsko je». Потім втікли через браму. Ми прийшли до ратуша, дали нам хліба і доброї юшки. Ми наїлися порядно. Нам говорили: «Не бійтесь. Вам нічого не станесь. Ми дістали всяку роботу». – «Кілько ж вас тут є?» – «Нас тут девятьох. Але я домів не піду. Польські легіони піддадуться. Вони не мають що їсти. У них лица такі: – «показує пальцями, які втискає в оба лица» – «То їм відхочеться Польськи. Наша фана на ратуші». «*Naco nam Polski, nam się jesc chce*». Він поправив в печі вуголь і пішов. В печі шумить.

Мій правильник до «впоряду» зник мені. Очевидно хтось забрав для себе. Референт Міністерства лишився без правильника. А тут треба приготувати прикази до друку, щоб виграти війну. Просив я Яцуру, щоб найшов мені впоряд у когось на шість днів. Може, виратує військо. Хто взяв? Чи якийсь полководець, чи простак?

Яцура світлив нині гурт машинового кріса. Четар Бабяк просив, щоб відсвітлити групу ще раз з одним десятником. Я уставляв також старшинський збір. Голубця бракувало.

На вечерю клюски з капустою без омасти. Шерстиняк, що із старшого стрільця вийшов вже на десятника, поясняв мені, що омасту панночки не дістали. Десь поділась, як мій правильник. Нині перейняв Бабяк харч замість Метельського і пояснив, що офіцери будуть їти, як передше в столовій, а однорочняки в салі президента з портретами.

З крісом через плече перейшов я по обіді до музею при вулиці Мохнацького по ковнірець і сорочку, бо білля було вже брудне. Від стрілецької вистави в жовтні лишилися там мої речі. Донька сторожихи пришила мені гузик до плаща, який я найшов в кишені. Коли гузик був пришитий, доглянув я, що він також був лискучий, але мав дещо відмінний крій, як другі гузики, що держались ще плаща. Видно, що я підняв не мій гузик, але якоїсь другої армії. Коли я йшов Академічною вулицею, салютував я до кріса Галущинському, що переходив попри мене. Він усміхнувся своїм знаним ввічливим усміхом. Люди проходжуються свобіднійше, бо завішення оружжя. Коли йде бій, вулиці порожні.

На снідання одержав я білу каву. Нині дістав я два бохонця хліба. Незнаю, чому два, а не оден. На обід юшка, мясо з бульбою, макаран з яблоками. Виглядає на празник, але пайки малі. Друкарня виготовила вже афіш з розпорядками два, три, чотири, і зелені виказки для вояків. *Рожейовський приніс тексти про «Суротати» (підлітки) до перетисання* в намісництві. Підчас коли Панчак і його писарка їли свою вечерю, оповідав їм Паліїв про ніч з дня 31-го жовтня на 1-ий падолист. На нараді розділено роботу. Треба було зайняти касарні і важні уряди. Всі важні точки обсадити українцями. Оповідав поверхово. Він много причинився до успіху. Виглядає на совісного і доброго робітника, який виконає це, до чого візметься.

Дня 20.XI.1918, середа, Львів

Прийшов я власне з кіна. Німці-вояки від радіо-телеграфічної групи зайшли в магістраті кіновий прилад до цензури фільмів марки Pathe freres в Парижі. Вони давали вже кілька разів представлення в кімнатах магістрату. Я пійшов на це доперва нині з Яцурою. Самі веселі сценки. Стояв я в кімнаті, де був прилад. Вояк, що крутив, очевидно фаховець, звивався спритно і безпечно. Знав докладно, що треба робити. Я задержався лишень через три сценки, бо шкода часу. Хочу описати в своїм дневнику нинішний день спокою.

Нині купив я числа «Діла» від 15.X. до 20.X.1918.

Дня 21.XI.1918, четвер, Львів

Неспокійні вісти. Поляки дістали якусь поміч, що йде зі сторони Личакова і Зеленої вулиці. Хто це провірив? Хто побачив і в який спосіб? Видно, українські стійки.

Хтось приніс вістку з Народного Дому, що маємо вибратись із Львова. Перед полуднем стрінув я архікнязя Вільгельма Вишиваного в сінях військової команди при вулиці Чарнецького. Високого росту, около 30 літний, уймаючого лица, говорив спокійно кілька слів зі мною. Пополудні пакував я папери в бюрі, в будинку намісництва. Кріс, який я дістав вже передше для Антона Лотоцького, вложив я за шафу, чому, не знаю. Лотоцького не було, де мешкає, не знаю. З дверей не зняв я ані напису «Державний Секретаріят Військових Справ», ні Льва, що його рисував професор Лошнів. Забрав я всі числа «Діла» з послідних тижнів, мої записки, рукописі, чистий папір, чорнило, ручку, пера, олівці. Пакунок не був великий. Десь коло 12-тої в ночі

рушили ми з ратуша. Мій пакунок положив я на віз і з крісом в руках йшов за возом Жовківською вулицею. Ми переїздили через телеграфічні дроти, що лежали пірвані впоперек дороги, і їхали поволі годинами.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 37–55; Боберський І. Дневник 15.IX.1918–22.V.1919. Арк. 37–55. Осередок української культури і освіти у Вінніпезі.

REFERENCES

1. Boberskyi, I. (2003). *Shchodennyk, 1918–1919 rr.* (Yu. A. Mytsyk, Comp.). Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
2. Diedyk, O. (2018). *Boi u Lvovi. 1–21 lystopada 1918 roku* (Pt. 1). Lviv: Vyd-vo «Astroliabiiia» [in Ukrainian].
3. Dilo. (1918, Veresen 20), 214 (9774), 4 [in Ukrainian].
4. Dilo. (1918, Zhovten 16), 235 (9795), 4 [in Ukrainian].
5. Dilo. (1918, Zhovten 31), 248 (9808), 3 [in Ukrainian].
6. Lysyi, Yu., & Ilkiv-Svydnytskyi, M. (Comps.). (2018). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika v dokumentakh i materialakh Naukovoï biblioteky Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka: albom-kataloh*. Lviv [in Ukrainian].
7. Rozporiadky Derzhavnogo Sekretariiatu Viiskovykh sprav z dnia 13 padolysta 1918. (1918, Lystopad 16). *Dilo*, 263 (9823), 1–2 [in Ukrainian].
8. Sova, A. (2014). Viiskovo-politychna diialnist Ivana Boberskoho v roky Pershoi svi-tovoi viiny. *Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchyykh navchalnykh zakladiv: zb. nauk. statei*, 4, 90–100 [in Ukrainian].
9. Sova, A. (2019). Diialnist Ivana Boberskoho yak povnovazhnogo predstavnyka uri-adu Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky u SSHA ta Kanadi. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 134–153 [in Ukrainian].
10. Spys imenovan u viisku Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respublyky, vid dnia 1.XI.1918 pochavshy, do 1 sichnia 1919 vključno. (1919, Sichen 31). *Vistnyk Derzhavnogo Sekretariiatu Viiskovykh Sprav*, 5, 3 [in Ukrainian].
11. Vidkryttia vystavy USS. (1918, Veresen 17). *Dilo*, 211 (9771), 2–3 [in Ukrainian].
12. Vistnyk Derzhavnogo Sekretariiatu Viiskovykh Sprav. (1918, Hruden 1), 1, 4
13. Vykazka chet. Ivana Boberskoho, yak referenta Sekretaria Viiskovykh Sprav. (1967). In S. Ripetskyi (Ed.), *Za voliu Ukrainy. Istorychnyi zbirnyk USS. V 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv proty Moskvy. 1914–1964* (p. 60). New York: Vydannia Holovnoi Upravy Bratstva Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv [in Ukrainian].
14. Vystava maliunkiv i svitlyn «Artystychnoi Horstky» i «Presovoi Kvatyry». (1918, Veresen 18). *Dilo*, 212 (9772), 3 [in Ukrainian].
15. *ZUNR, 1918–1923: Iliustrovana istoriia*. (2008). Lviv; Ivano-Frankivsk: Manuskrýpt [in Ukrainian].

Andrii SOVA*PhD, Associate Professor,**Department of Olympic Education**I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>**e-mail: andrijsova@yahoo.com***IVAN BOBERSKYI AND THE NOVEMBER EVENTS IN LVIV IN 1918**

For the first time, Ivan Boberskyi's participation in the November events 1918 in Lviv was studied based on various sources: documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, the Ukrainian Catholic University, «Zbirka voiennykh drukiv» of the Scientific Library of Ivan Franko Lviv National University; «Dnevnyk» of Ivan Boberskyi; the private archives of Stepan Haiduchok (Lviv); periodicals «Dilo» and «Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav»; memoirs of people who knew Ivan Boberskyi directly or indirectly. Involving previously unavailable and little-known documents, his activities during this period were reconstructed. The author has concluded that Ivan Boberskyi took an active part in the newly created Ukrainian state – the West Ukrainian People's Republic (WUPR). His activities in the State Secretariat for Military Affairs (SSMA) of the West Ukrainian People's Republic under Dmytro Vitovskyi were covered. Much attention is given to his initiatives on establishing the «Chancery Department» of the West Ukrainian People's Republic, which he headed, the development of documentation (rules, posters, orders, statements, information about soldiers' salaries, etc.), work on the «Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav». It is emphasized that his work on photo-recording of events made it possible to leave for descendants documentary evidence of the course of the Polish-Ukrainian war. The research methodology is based on principles of objectivity, reliability, complexity, and scientificity. Given the informativeness, excerpts from Ivan Boberskyi's «Dnevnyk» from November 1 to November 21, 1918, were published.

Keywords: Ivan Boberskyi, Lviv, West Ukrainian People's Republic, State Secretariat for Military Affairs of the West Ukrainian People's Republic, «Chancery Department» of the SSMA WUPR, Polish-Ukrainian War 1918–1919.

Юрій ЗАЙЦЕВ

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1696-5849>
e-mail: yurzaytsev@gmail.com*

ШІСТДЕСЯТНИЦТВО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ 1960–1980-х РОКІВ

Проаналізовано використання методу інтерв'ю з безпосередніми учасниками історичних подій як ефективного інструментарію дослідження шістдесятництва й загалом суспільно-політичних процесів в Україні. Висвітлено підґрунтя та еволюцію шістдесятницького руху, охарактеризовано атрибутивні ознаки шістдесятництва з акцентом на ілюстрації з різних теренів України. Водночас основну увагу приділено дослідженню ролі національно свідомої особистості у шістдесятницькому, а в ширшому сенсі – в опозиційному, антирежимному русі через призму власного чину науковця-хіміка Юлія Танчука. Показано вагомість явища самвидаву для розширення поля усвідомлення необхідності кардинальних, революційних змін соціально-політичної системи з метою державного усамостійнення України, демократизації суспільства та формування цивілізованої європейської спільноти. Через багаторічне несанкціоноване вшанування Тараса Шевченка у день його перепоховання в Україні 22 травня 1861 р. підкреслено не лише велич національного генія, а й його духовну суголосність вільнодумству 1960–1980-х років. Відображено відродження культурного життя та навчання юнаків військової справи в західноукраїнських селах під час Другої світової війни, наведено приклади вступу молоді до Української повстанської армії (УПА). Відтворено ритуал прийняття присяги новобранцями УПА. Згадано розповідь Василя Стуса про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Оприлюднено факти розправи компартійного режиму з підписантами «Листа 139-ти» керівникам СРСР у квітні 1968 р. Наведено неафішовані контакти Юлія Танчука з активним учасником українського правозахисного руху Олесем Шевченком. З'ясовано роль ерудита Леоніда Селезненка в опозиційному русі, а після його арешту – викривальні свідчення під тиском КДБ на судовому процесі Василя Стуса та написання ним покаянного листа. Зазначено роль роману Олесь Гончара «Собор», дослідження Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та історичного лекторію Олени Апанович для активізації політичного та національного самоусвідомлення українців.

Ключові слова: товариство «Луг», голодомор, УПА, шістдесятництво, самвидав, дисидентський рух, Юлій Танчук, Василь Стус, Олесь Шевченко, Генріх Дворко, Леонід Селезненко, 22 травня, наукове «заслання», КДБ, ЦК КПУ.

Метод історичної документалістики, зокрема інтерв'ю з учасниками знакових подій та неординарними особистостями, попри вірогідний суб'єктивізм респондентів, здобуває все більшого поширення через вагомість неінтерпретованого джерела інформації та природну короткочасність людського життя. Автор цих рядків має достатній досвід використання цього методу в науково-дослідній роботі. Опубліковано кілька книг у серії «Усна історія України ХХ століття»¹ та низку розмовних спогадів учасників українського опозиційного руху 1960–1980-х років. Йдеться про інтерв'ю з Ігорем та Іриною Калинцями, Михайлом Горинем, Мустафою Джемільєвим, Оленою Апанович, Мирославом Мариновичем, Миколою Горбалем, а також з Дмитром Квецком, Іваном Губкою та іншими членами таємного Українського національного фронту, Миколою Крайником та учасниками підпільної Української загальнонародної організації (УНФ-2); про аудіозапис принагідних роздумів доктора історичних наук, професора Юрія Сливки² тощо.

З-поміж великої кількості аудіозаписів (247 касет, кількості співрозмовників) обрано для публікації інтерв'ю з Юлієм Танчуком через його раціональну поведінку в

¹ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / вст. ст. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2001. 76 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 1); Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / вст. ст. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2002. 178 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 2); Я винен тим, що українць: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи / вст. ст., упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2007. 232 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 3); Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / вст. ст., упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. Львів, 2008. 240 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 4); Я на сповіді сказав би... Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / передм. і упоряд. Ю. Зайцева, ред. Ю. Зайцева та Я. Ісаєвича. Львів, 2011. 175 с. (Серія: Усна історія України ХХ ст. № 5).

² Див.: з Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем 19 квітня 1995 р. *Собор Св. Юра 22 січня 1989 року: Документи і спогади* / упоряд. І. Калинець. Львів: Вид-во «Друкарські куншти», 2011. С. 96–98; Ігор Калинець: поет і громадянин / упоряд. Ю. Зайцев. Львів, 1999. 28 с.; Розмова Юрія Зайцева з Іриною Калинець 17 січня 1997 р. та 23 червня 1988 р. Калинець І. О. *Зібрання творів: у 8 т.* / упоряд. І. М. Калинець. Львів: СПОЛОМ, 2013. Т. 8, кн. 1: Попід Золоті Ворота: документи та біограф матеріали. С. 152–186; «Я з дитинства розумів, хто є ворог України» [Розмова Юрія Зайцева з Михайлом Горинем]. *Високий Замок* (Львів). 2013. 21 лютого. С. 11; «Григоренко в кримських татар – один з найвідоміших українців». Розмова Юрія Зайцева з Мустафою Джемільєвим. *Молода нація* (Київ). 2007. № 1(43). С. 220–237; «Зрадники мені не подобаються»: аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні* / гол. редкол. В. А. Смолій, відп. ред. О. А. Удод. Київ, 2011. Вип. 21. С. 336–368; «Хочу взяти участь у похованні останньої в світі імперії»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Мирославом Мариновичем. *Новітня доба*. Львів, 2014. Вип. 2. С. 121–130; Ціна духовної свободи: 30 років тому Микола Горбаль вирвався із зашморгу КГБ. *Лемківський календар на 2018 рік: альманах / наук. ред. М. Литвин, упоряд. О. Кровицька*. Львів, 2017. Ч. 67. С. 76–82; «Нас ніхто не продав, нас ніхто не зрадив» [Інтерв'ю Юрія Зайцева з Дмитром Квецком 3 квітня 1997 р.]; *Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів)* / упоряд.: Л. Маринович, Ю. Зайцев. Львів: Свічадо, 2015. С. 630–636; *Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали* / упоряд.: М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. Львів, 2000, 680 с.; Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали. у 2 т. / упоряд. і відп. ред. Ю. Д. Зайцев. Львів: Афіша, 2005. Т. 1. 704 с. (Серія: Україна ХХ століття. Енциклопедія боротьби й репресій); Зайцев Ю. Д. Принагідні роздуми професора Юрія Сливки. *Сливка Юрій. Політична історія України ХІХ – поч. ХХ ст.* Львів, 2015. С. 596–621.

складних історичних обставинах, що допомогла йому уникнути арешту, незважаючи на активну участь у поширенні самвидаву та неофіційних культурно-масових заходах, а також широке коло знайомств в опозиційному середовищі.

Додатковою спонукою оприлюднення згаданої розмови стала порада колишнього директора нашого Інституту академіка Ярослава Ісаєвича (1936–2010) розшифрувати інтерв'ю Юлія Танчука не лише через докладно окреслене тло тогочасних подій, а й у зв'язку з кількома згадками про його приятеля Леоніда Селезненка, який передавав Ісаєвичу більшість документів самвидаву. Подружились вони під час перебування студентами у військових таборах. В інтерв'ю авторів цих рядків Я. Ісаєвич зазначав: «Я дуже високо ціную Леоніда, чесну і благородну людину – попри те, що одного разу він не витримав тиску й погроз»³. Йдеться про арешти української опозиційної інтелігенції у січні 1972 р. Тоді до слідчої в'язниці потрапив і Л. Селезненко. Про рівень тиску свідчить той факт, що на розмову до нього приходив голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Федорчук. На допитах Селезненко підтвердив переважно те, що слідчі органи вже знали. Очевидно, через хворобу, наївність і недосвідченість він розповів слідчому Іванові Левченку дещо й поза тим. Зокрема, щодо свого друга Василя Стуса. Згодом підписав кадебістський варіант покаянного листа. 7 липня 1972 р. слідство у його справі було припинено. Селезненкові надали квартиру в академістечку. На судовому процесі В. Стуса у вересні 1972 р. він виступав свідком⁴.

Інтерв'ю з Ю. Танчуком дає можливість окреслити ще одну недостатньо висвітлену грань шістдесятництва – унікального явища українського опозиційного руху – його широку соціальну базу, деколи спонтанну й не завжди цілеспрямовану усвідомлену участь волонтерів спротиву нівеляції особистості тоталітарною машиною. Адже, окрім adeptів вільнодумства й вільнодійства, скараних режимом, в'язницями, концтаборами, психушками, позбавленням права на працю, на творчість, а то й на життя, виключенням з КПРС, спілок, вишів, депортацією за межі Батьківщини і через це обдарованих нині науковців, громадськості, зрідка й держави, у затінку залишаються імена тих, хто завдяки конспірації, обережності, прорахункам нишпорок, стійкості заарештованих не потрапив у репресивні жорна.

Пригадаємо разом основні ознаки явища шістдесятництва. На поверхні лежить визначення, що шістдесятники – це ті, хто своєю літературно-мистецькою творчістю заявив про себе у згадане десятиліття. Але далеко не всі вони можуть іменуватися цим високим титулом. На думку професора Василя Яременка, його заслуговують «тільки ті, хто засвідчив опозиційне ставлення до комуністичної системи»⁵. Тобто йдеться про те, що коли замовкли повстанські скоростріли, зброєю стало Слово. Шістдесятництво не з'явилося спонтанно й несподівано. Своім корінням воно сягає другої половини п'ятдесятих років, зокрема, нічної доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р. Викриття злочинів сталінського режиму збудило надію на лібералізацію суспільно-політичної атмосфери в Україні, названу, за влучним висловом Іллі

³ Докладніше див.: Я на сповіді сказав би... С. 106–108.

⁴ Світлична Н. Погром з продовженням. Мюнхен: Сучасність, 1983. Ч. 4. С. 80; Леонід Селезненко. *Нецензурний Стус*: у 2-х ч. / упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. Ч. 1. С. 243–277.

⁵ Яременко В. Задушене відродження в історії і в сучасності. *Літературна Україна* (Київ). 2009. 23 квітня.

Еренбурга, «відлигою». Процес десталінізації торкнувся й України, яка понесла найбільше втрат від компартійного тоталітаризму. Розстріляного інтелектуального суцвіття нації несла повернути. Тому погляди були звернуті на тих, кому вдалося вижити у беріївських катівнях, в'язницях і концтаборах, на реабілітованих перефарбованим режимом. До листопада 1959 р. в республіці КДБ й прокуратура переглянули 4 млн 263 тис. справ щодо 5 млн 481 тис. осіб. Окрім того, розглянули 64 тис. справ людей, репресованих у 1937–1938 рр. Загалом з них 2 млн 684 тис. осіб реабілітували⁶. Але й такі цифри не повністю відображають обсяг репресій, позаяк до них не зараховані діячі ОУН та вояки УПА, жертви терору двадцятих – початку тридцятих років, ув'язнені за так званий український буржуазний націоналізм та націонал-комунізм.

Подих весняного вітру в задушливій атмосфері соціалістичного реалізму збудив творчу енергію насамперед молодих літераторів та митців, які в підмурівок власних світоглядних засад поклали універсальні поняття свободи думки, слова, поглядів, дії, ідеали гуманізму і людиноцентризму, нетлінність моральних та духовних здобутків багатьох поколінь українців. Носіями та популяризаторами цих ознак стали поети і прозаїки М. Вінграновський, В. Стус, Л. Костенко, В. Симоненко, Ігор Калинець, І. Драч, Є. Гуцало, В. Шевчук, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники А. Горська, П. Заливаха, В. Зарецький, І. Марчук, діячі театру й кіно С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Танюк, І. Миколайчук, публіцисти В. Чорновіл, В. Марченко, М. Масютко, В. Мороз, М. Горинь та багато інших. Зважаючи на долю членів низки тогочасних підпільних груп та організацій (Українського національного комітету, Української загальнонародної організації, Українського національного фронту, Української робітничо-селянської спілки, «Об'єднання», Українського національно-визвольного фронту тощо), розстріляних, засуджених на десятиліття тюрем, концтаборів та заслання⁷, новітня опозиція намагалася уникати формалізованих об'єднань, групуючись переважно за інтересами. Вони проводили поетичні зібрання, літературні читання, вечори пам'яті діячів Розстріляного відродження, художні виставки, дискусії щодо збереження історичної та духовної спадщини, національної самобутності, мови, надбань культури. За дозволом парторганів під крилом комсомольських комітетів вдалося утворити кілька неформальних об'єднань – Клубів творчої молоді, найвідоміші з яких виникли у Києві («Сучасник», 1959–1964 рр.)⁸ та Львові («Пролісок», 1962–1965 рр.)⁹, але через вихід за межі регламентованих канонів невдовзі їх заборонили. Погрому зазнали й щорічні літературно-поетичні акції з ушанування пам'яті Т. Г. Шевченка 22 травня.

⁶ Бердиховська Б. Шістдесятники – бунт покоління. *Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк* [Інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / пер. з пол. Київ: Дух і Літера, 2004. С. 10.

⁷ Див.: Зайцев Ю. Підпільні групи. *Історія України* / відп. ред. Ю. Сливка, кер. авт. кол. Ю. Зайцев. 4-те вид. Львів: Світ, 2003. С. 365–368.

⁸ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 2000. С. 87–90.

⁹ Зайцев Ю. Ті, що не мовчали. *У вирі шістдесятницького руху: погляд з відстані часу* / ідея видання та упоряд. В. Квітневого. Львів: Каменярь, 2003. С. 79–80.

Та найповажнішим здобутком шістдесятників був самвидав. Монополія ком-партійної бюрократії на засоби масової інформації, на істину, на друковане слово й відмова у поширенні в будь-якій формі літературних, мистецьких, а тим паче публіцистичних творів, які не вкладались у прокрустове ложе всюдисущої цензури, спонукала незгодних вдатися до апробованої історичним досвідом альтернативи – самвидаву «як форми опозиційної творчості» і «головної інфраструктури Руху Опору»¹⁰. Походження цього терміна відомий дисидент Володимир Буковський пояснив так: «Сам пишу, сам цензурую, друкую й розповсюджую і тоді сам за це відсиджую строк у тюрмі»¹¹.

З-поміж позацензурних творів, поширюваних у самвидаві, варто згадати есей «Собор у риштованні» Євгена Сверстюка, який він написав 1968 р., а наступного року подав до редакції журналу «Вітчизна» без особливих сподівань на публікацію через м'який, але переконливий тон заперечення основних ідеологічних постулатів соціалістичного способу мислення. Відмова не забарилася, тож твір набув поширення й великої популярності у самвидаві. Авторський машинопис Надія Світлична передала за кордон, де есей багато разів озвучила радіостанція «Свобода», опублікували газети й журнали різними мовами, а 1970 р. в Парижі видало книжкою видавництво «Смолоскип» під орудою найвідомішого публікатора українського самвидаву в закордонні Осипа Зінкевича. 14 січня 1972 р. Є. Сверстюка заарештували, понад рік тривало слідство, хоча всі свої твори він підписував власним прізвищем. Головним пунктом звинувачення став згаданий есей. В оголошеному 24 квітня 1973 р. вироку було зазначено, що Сверстюк «у 1968 році виготовив антирадянський документ під назвою “Собор у риштованні”, в якому паплюжить радянський народ, порядність радянського суспільства, спосіб його матеріального та духовного життя, зводить наклеп на колективізацію сільського господарства і становище селянства; заперечує принципи соціалістичного колективізму в ім'я приватної власності на землю; зводить наклеп на політику держави в галузі розвитку національної культури, виховання підрастаючого покоління в радянській школі. Рукопис цього документа зберігав у себе до вилучення під час обшуку 12 січня 1972 року». За цю «крамолу» Київський обласний суд покарав Сверстюка на максимально можливий термін за інкримінованою 62-ю статтею ч. 1 Кримінального кодексу УРСР – 7 років концтаборів суворого режиму та 5 років заслання¹².

Переконливою ілюстрацією злочинності комуністичної системи є також засудження Ігоря Калинця за поетичне слово. У вироку Львівського обласного суду від 15 листопада 1972 р. читаємо: «З метою антирадянської пропаганди 1967–1971 р. Калинець написав ряд віршів, які упорядкував у п'ять збірок у вигляді “самвидаву” під назвами “Відчинення вертепу”, “Коронування опудала”, “Спогад про світ”, “Підсумовуючи мовчання”, “Віно для княжни”. Для всіх цих збірок властиве неприйняття, пряме чи завуальоване заперечення сучасної радянської дійсності, вихваляння націоналістів М. Сороки, В. Чорновола,

¹⁰ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 2010. С. 10.

¹¹ Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя* / за ред. С. В. Кульчицького; упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. Київ: Освіта, 1992. С. 220.

¹² Постанова № 2410, п. 90 Пленуму Верховного Суду УРСР від 19 жовтня 1990 р. *Сверстюк Є. На полі честі: у 2 кн. / упоряд. О. Сінченко*. Київ: Вид-во «Клію», 2015. Кн. 1: Невже то я? С. 233–234.

В. Мороза, протиставлення України іншим народам СРСР, зображення її поневоленою, зруйнованою, нещасною, ідеалізація минулого, протиставлення його сучасності, невдоволення соціалістичним суспільством... Збірку “Відчинення вертепу” читали Кісь Р. Я., Савронь Г. Б. Низку віршів Калинець начитав на магнітофонну стрічку для жителя м. Києва Селезненка Л. В. Збірка потрапила до засудженої за антирадянську діяльність Шабатури С. М. У 1970 р. ця збірка вийшла з друку в антирадянському українському буржуазно-націоналістичному видавництві в м. Брюсселі (Бельгія)* під назвою “Поезії з України”¹³. Згаданим вироком Ігоря Калинця було позбавлено волі на шість років концтабору суворого режиму та три роки заслання¹⁴.

Унікальним явищем самвидаву і своєрідним підсумком шістдесятництва стала поява позацензурного періодичного журналу «Український вісник», шість випусків якого були запущені в нелегальний обіг у 1970–1972 рр. Автором, упорядником, видавцем журналу був колишній член київського Клубу творчої молоді, шістдесятник, професійний журналіст В’ячеслав Чорновіл. На той час він уже заявив про себе упорядкуванням публіцистичної збірки «Правосуддя чи рецидиви терору?» про порушення прав людини, фабрикацію кримінальних справ щодо інакодумців, незаконні політичні арешти й суди, яку 1966 р. передав до ЦК КПУ П. Шелестові, керівникам КДБ, Прокуратури, Верховного Суду СРСР, відомим письменникам, а також за кордон, де вона 1967 р. була опублікована і наступного року вийшла книжкою в Торонто. Черговою стала книга «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» про розправу в 1965–1966 рр. з опозиційною інтелігенцією. 1967 р. книга вийшла друком у Парижі. Реакцію влади було не важко спрогнозувати: 15 листопада того ж року Львівський облсуд на три роки відправив Чорновола у концтабір під Вінницею. Щоправда, ювілейна амністія скоротила термін його ув’язнення наполовину¹⁵. Вийшовши у лютому 1969 р. на волю, Чорновіл виступив на захист Івана Дзюби через паплюження автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» виданою для закордону книжкою якогось Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»». Чорновіл глузливо написав відповідь пасквілянтові під назвою «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг “інтернаціоналістові”»». Водночас він накопичував матеріали для замисленого в ув’язненні журналу під назвою «Український вісник», перший випуск якого з’явився у січні 1970 р. Протягом 1970–1971 рр. В. Чорновіл випустив п’ять чисел журналу. Найближчими помічниками у цій важливій, але ризикованій праці були Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Людмила Шереметьєва (Дашкевич), Алена Пашко, Олена Антонів, Надія Світлична, Микола Плахотнюк, Ніна Строката. За кордоном журнал передруковувало видавництво «Смолоскип»¹⁶. В. Чорновіл зібрав матеріали й для чергового шостого випуску, але 12 січня 1972 р. його заарештували і 12 квітня 1973 р. Львівський обласний суд ув’язнив на шість років концтабору суворого режиму та три роки заслання¹⁷. Шостий випуск

* Фактично – в Лондоні.

¹³ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. Спр. П 19917. Т. 4. Арк. 242.

¹⁴ Там само. С. 248.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 877. Арк. 53.

¹⁶ Докладніше див.: Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу «Український вісник». *Молода нація*. Спецвипуск (Київ). 2009. № 50. С. 153–191.

¹⁷ Вирок Чорновола. *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл*. Київ: Смолоскип, 2007. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984). С. 519–529.

журналу здійснили М. Косів, Я. Кендзьор та А. Пашко у березні 1972 р. Усі шість випусків видавництва «Смолоскип» опублікувало 2006 р. у третьому томі творів В. Чорновола.

Виходячи з означених критеріїв, чи можна Юлія Танчука зарахувати до шістдесятників? На наш погляд, не лише можливо, але й потрібно. Усім своїм свідомим життям і осмисленими вчинками він демонстрував опірність російщенню, підтримку національному самоусвідомленню народу, поширенням самвидаву брав участь у русі опору комуністичному режимові, розповідями про ОУН та УПА підтверджував правомірність, справедливість і тяглість визвольної боротьби українців, передачею друкарської машинки опозиційно налаштованим особам наражав себе на реальну загрозу арешту, участю у несанкціонованих велелюдних заходах з ушанування Тараса Шевченка ігнорував вірогідність адміністративних переслідувань, відвідуванням самодіяльного лекторію з нецензурованої історії України підкреслював свою налаштованість на державне самовизначення українського народу, наданням свого помешкання для перебування у Києві особам, яких переслідувало КДБ, сприяв їхньому уникненню стеження з боку спецслужб, контактами з активними нонконформістами Василем Стусом, Олесем Шевченком, Зіновієм Антонюком, Михайлиною Коцюбинською визначив свою позицію у протистоянні адептів демократичного європейського майбутнього України із захисниками скомпрометованого антинародними злочинами промосковського компартійного режиму.

Інтерв'ю з Юлієм Танчуком

21 квітня 1998 року, м. Одеса

Ми розмовляємо з доктором хімічних наук, професором, завідувачем лабораторії хімії органічних поліелектролітів Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії Національної академії наук України Юлієм Володимирович Танчуком¹⁸.

Юлію Володимировичу, будь ласка, кілька слів про себе.

Я народився на Тернопільщині в селі Рожанівка біля Товстого, колись був районний центр.

А якого це району зараз?

Зараз Заліщицького району. До Товстого було не більше півтора кілометра.

І коли ж Ви народилися?

Народився 8 грудня 1934 року. В школу пішов у 42-му році під час німецької окупації. Закінчив при німцях перший клас, почав ходити в другий, але із-за війни весною школа перестала функціонувати і, так би мовити, наука за німців на цьому закінчилася. Народився ще за панської Польщі. Добре знаю неколгоспний період у нашому селі.

А батьки чим займалися тоді?

Батьки – селяни. Прості, звичайні селяни. Було трошки свого поля, таке-сяке господарство. Село в нас особливе, був величезний панський маєток, а селяни мали землі дуже мало, в основному всі працювали на цього самого пана. Але на пана було працювати вигідніше, ніж працювати в себе. Ті, хто працював на пана, були багатші, менше працювали, легше жили. Землі у пана було багато, причому дуже урожайна, добра. Після війни, навіть не після війни, а в 44-му році я знову пішов у

¹⁸ В інтерв'ю збережено стилістику респондента.

2-й клас, закінчив сільську початкову школу в 47-му році. Осінню пішов у 5-й клас до Товстого в Товстенську середню школу. Проходив у цю школу рівно один день. Мені там не сподобалося, і я її покинув. Не знаю, чому мене батьки не відправили знову, а дозволили покинути цю школу. Батька вже нема, мама не знає. В 48-му році, осінню, після жнив, в нашому селі почали організовувати колгосп. Я свідомо Вам кажу, хочете вірте, хочете ні, сказав батькові: не пишись нізащо.

Ви сказали?

Я сказав. Я був єдиним, в нас не було нікого більше. Батько сказав, що я не можу, бо все село записалось. Я тоді сказав, що в колгосп не піду. Батько: «Не підеш, то не йди, кому ти там потрібен. Але куди ти підеш?» Я кажу: «До школи». «Яка школа? Вже 12 вересня». Не дивлячись на те, я пішов, мене прийняли в 5-й клас у тому ж Товстому, та ж сама школа, в якій я вже був. Закінчив школу в 54-му році. Вчився неважно, в мене було трійок багато. Я не умів грамотно писати, робив помилки страшно. Усі точні науки я знав досконало, а писати не вмів, хоча дуже добре писав твори, бувало твір читають перед усією школою, розумієте, всій школі читали, а там стоїть двійка, і твір той весь червоний. Розумієте, я пишу як чую, і не звертаю уваги, як воно, а головне ловлю зі змісту. І в дев'ятому класі мав екзамен з української мови на осінь. Дуже цікаво, коли я здав цей екзамен осінню письмово, приймала завуч і ще одна вчителька української мови, завуч теж була вчителькою української мови і дружиною директора школи. І вони, перевіривши його, сказали: «Танчук, з тебе міг би вийти добрий журналіст, навчись грамотно писати». Я мав велику схильність до гуманітарних наук, особливо історії, літератури, але я туди не поступав, бо писав неграмотно. Я це знав свідомо. Через те вибрав геологічний факультет Чернівецького університету.

Ми вернемося трохи назад. Коли в 10-му класі приїхали студенти, то влаштували з ними зустріч. Там виступали і студенти, і потім деякі учні. Я теж вийшов і сказав, що вже були випадки, коли учні нашої школи не поступають, за конкурсом не пройшли. А я сказав, що не боюся і куди захочу, туди й поступаю. Для трійочника то було більш ніж сміх. Та не в тому справа. Я дійсно вибрав і поступив на самий елітний факультет Чернівецького університету. По-перше, ми носили форму, не пам'ятаєте, це золоті еполети, мундири, білосніжне кашне, чорна краватка, шинель. Нас було небагато, факультет невеликий, десь 150 чоловік, причому одні хлопці, на факультеті було всього 5 дівчат. Хлопці були один в один, в основному вихідці з міста. Не в тому справа, що це дало якесь особливе становище. Ми дуже швидко урбанізувались, чи цивілізувались, бо цю різницю, що ми сільські, дуже швидко прикрили геологічні однострої. І були геологи найпопулярнішими в Чернівцях. Але в 56-му році, після закінчення 2-го курсу, факультет розформували. Коли нас зібрали, ректор Леутський К.М. сказав, що фізик в геології нині може зробити більше, ніж геолог. І нас усіх автоматично перевели на фізико-математичний факультет. Але дали деякий вибір. І студенти розділилися. Ті, які закінчили четвертий курс, поїхали навчатися до Львова. Перший, другий, третій курси переводились на інші факультети, зокрема на фізмат та географічний. Я закінчив якраз другий. Наш другий курс, чи вже третій, розділвся надвоє – половина залишилася на фізико-математичному факультеті, половина пішла на географічний, то близьке. А я один пішов у хіміки. На хімічний факультет. Хіміки-студенти мене не відразу прийняли в своє середовище.

Студенти інших факультетів відносились до нас ревниво, ми виділялися, то була студентська еліта, і тільки десь через рік я вжився в колектив і все було

нормально. Хімфак я закінчив у 59-му році. Відразу відправили в Донбас на роботу в місто Рубіжне Луганської області на великий хімічний комбінат у філіал науково-дослідного інституту, по російськи називається НИИОППИК – Научно-исследовательский институт органических полупродуктов и красителей, це філіал московського інституту. Я там працював два роки. Потім поступив в аспірантуру до Києва в Інститут органічної хімії, де зустрівся з Борисом Драчем, сьогодні він відомий хімік-органік, виходець зі Львова, з Іваном Василькевичем. З Леонідом Селезненком не зустрічався, лише знав, що такий також вчився, вже був на другому році аспірантури.

А Дворко тоді ким був?

Не знаю. Мабуть, старшим науковим співробітником. Він працював тоді в академіка Шилова Євгена Олексійовича (дуже відомий фізикохімік колишнього Союзу і взагалі світового масштабу), був його одним з найталановитіших учнів*. До речі, пізніше цей академік Шилов** велику роль зіграв у порятунку Дворка.

Чому згадує про Дворка. Тому що Дворко був у той час відносно молодим співробітником, він 32-го року народження, всього на 2 роки старший за мене***. Зовнішній вигляд, це теж важливо – повний мужчина, сильний фізично, лисий зовсім і з чорною борідкою, мекістофельською такою, оце такий Дворко. В цей час рідко хто носив такі борідки, а він носив, і цим відрізнявся. Крім того, Дворко мав безпосереднє відношення до набору в аспірантуру. Він їздив по університетах України і набирив молодих хлопців в аспірантуру. Зокрема, не знаю як у відношенні Селезненка, бо то було на рік раніше, а от щодо Драча, то це, я вважаю, хімік першої величини на Україні. Випускник Львівського університету. Потім він ще в Чернівці їздив, ну всюди, набирив цих хлопців-студентів і був опікуном майбутніх вчених. Я з ним ніяких стосунків не мав. Дворко був для усіх в Інституті великим авторитетом. Чим Дворко ще цікавився в молоді роки. Не було помітно, що він цікавиться якоюсь політикою, або що, в той час ніхто цим не цікавився. Дворко був туристом, заядлим туристом, збирав довкола себе гурток молодих людей і виводив ці туристські групи по найближчих цікавих місцях України, Київщини і так далі. Родинною біографією Дворка я не цікавився. То більше властиво жінкам. Він одружений був з Енгельсиною Пономарьовою. Її я не знав. У них є власні діти, зокрема, дочка Дворка і Пономарьової вийшла заміж за сина Василя Стуса.

За Дмитра.

Так, оце його дружина. Я не знаю дочки****, Дмитра Стуса бачив пару разів здалеку. Знайомим з ним не був. Зараз Пономарьова професор у Київському політехнічному інституті на кафедрі органічної хімії, відомий вчений, доктор наук, професор, поважають її всі, шанують, дуже розумна жінка.

* Дворко закінчив аспірантуру 1956 р., захистив кандидатську дисертацію 1959 р. і докторську – 1966 р.

** Є. О. Шилов (1893–1970) працював в Інституті органічної хімії (1947–1970). Академік АН УРСР (1951).

*** Уточнення: Дворко 23 квітня 1931 р. народження, отже, старший за Танчука на три з половиною роки.

**** Оксана Дворко була першою дружиною Дмитра Стуса, їхні сини Ярослав та Стефан. Друга дружина – Тетяна Стус (Щербаченко), їхні доньки Івга та Орина.

А як Дворка по батькові?

Федорович.

А де Генріх Федорович працює?

Генріх Федорович працює в Політехнічному інституті, на яких умовах, я не знаю, знаю, що він виграв премію Сороса. Працює плідно, дуже сильний хімік, один із хіміків-теоретиків. Але повернемось у свій Інститут органічної хімії. Життя тоді проходило більш-менш спокійно.

Вибачте, ми до Дворка ще повернемось чи ні?

Повернемось, оце зараз ми й повернемось до Дворка.

У мене склались такі умови, що мені прийшлося піти з Інституту органічної хімії. Захистив кандидатську дисертацію і перейшов в інший інститут на посаду старшого наукового співробітника.

Коли це було?

Це було 20 травня 65-го року.

Вклались у три роки?

Так. Дисертацію захистив на четвертому. Зробив її за два роки. Як це робилося. В нас як приїжджали молоді аспіранти, то перший рік вони не працювали, безпосередньою роботою не займалися, ходили на навчання, вчили іноземну мову, філософію, готували деякі екзамени по спеціальності. Тільки на другому році з 1 вересня їм давали місце роботи, тому що Інститут був біля Оперного театру на вул. Володимирській, де тепер Природничий музей Академії наук і великий конференцзал Національної академії наук, отам був інститут, місця не було. Безумовно, дещо давали поспробувати. Мені теж відразу дали тему, але я поспробував і цю тему ми відкинули. І на канікули поїхав у село до батьків, не маючи нічого за душею. Рік закінчився. Гуляв два місяці від дзвінка до дзвінка, нічого не робив, приїхав 1 вересня, почав нову роботу. Багато часу уділяв жінкам, а не роботі. Не дивлячись на це, дисертацію зробив вчасно, одержав додаткову відпустку за успішне її завершення і премію 100 карбованців. Я фактично до нового 64-го року її написав, але була черга на захист, і я чекав до травня. Це в якійсь мірі вплинуло на мою судьбу в плані такому, що я не попав в дисиденти і залишився на волі.

Що вплинуло?

Цей факт, що з жінками я запутався, мене врятував. В принципі на моє життя він вплинув позитивно. Чому? Тому що багато з моїх друзів негативно ставились до цих всіх моїх витівок з жінками. Та й часу не вистачало і на роботу, і на жінок, і на політику.

Розкажіть про Селезенка.

Як ставився і що думав про мене Леонід Селезенко, не знаю. Він 36-го року народження, закінчив Львівський університет.

Коли?

Я не знаю, в якому році*, бо ми поступали, вже після того два роки відпрацювавши, він міг поступити раніше, бо вчився дуже добре, був відмінником. Взагалі дуже

* Леонід Селезенко, 1934 р.н., закінчив хімічний факультет Львівського університету 1957 р. Працював у хімлабораторії Українського НДІ поліграфічної промисловості. У 1960–1964 рр. навчався в аспірантурі. Від 1964 р. – молодший науковий співробітник. 1967 р. захистив кандидатську дисертацію.

грамотний, і хімік, і людина всесторонньо розвинута. Знання він мав дуже ґрунтовні майже по всіх предметах, навіть таких, що до хіміка вони не відносилися. Зокрема, він знав всі рослини, особливо лікарські, причому володів цим активно, допомагав людям, лікував їх, це був величезний талант в цьому плані. Він був з молодих років, знаєте, такий повнуватий, може, це здоров'я не було, вайлуватий, повільний у всіх рухах, навіть розмовляв повільно, але дуже інтелігентно, так по-львівському. В той час в основному розмовляли по-російськи, але між собою ми розмовляли українською. Він чудово знав її і охоче розмовляв, більше того, проявляв ініціативу. Ми знали, що Селезненко українець, причому українець не пасивний, а активний, і це, в якійсь мірі, цінилось, і на це звертали увагу. Працював він в академіка Олександра Васильовича Кірсанова. Дуже відомий хімік, недавно помер*. Там були й інші шефи, але його напрям – фосфор-органіка, він працював у цьому відділі, в підрозділі самого директора, академіка Кірсанова, дисертацію теж зробив швидко. Я не можу Вам сказати, хто швидше захистився, я чи він, десь приблизно в один час, хоча він поступав раніше.

У 60-ті роки, приблизно 64-65-й, почались незвичні події. Я не знаю, хто це започаткував, але 22 травня студенти і молода інтелігенція почали виходити до пам'ятника Шевченка, щоб згадати, коли тіло Шевченка перевезли в Україну і виконати його «Заповіт». Спочатку це були невеличкі мітинги, однак вони дуже швидко стали масовими і влада почала приймати міри. Спочатку записували тих, хто туди підходив, потім оточували міліцією, дійшло до того, що хватили цих людей в міліцейські машини, везли кудись. Навіть, більше того, я не можу сказати, в якому році, але розганяли людей брандспойтами, пожежні машини поливали, Ви це знаєте. Я був свідком цих подій.

А скільки разів Ви, наприклад, брали участь у тих покладаннях квітів?

Мені трудно казати, квітів я не ложив, але, що участь брав, то майже завжди.

А кого ще б могли назвати з учасників дійства, організаторів, хто виступав, вів.

Організаторів не знаю, а учасниками були майже всі аспіранти, які жили в гуртожитку на Семашка, 10 в академмістечку. Це був спеціально побудований гуртожиток для аспірантів і майже всі ці люди приймали участь. Більше того, не тільки українці, були там і не українці, були й деякі члени партії, я не можу Вам зараз назвати, тому що це були не тільки хіміки, хіміків якраз там було небагато, а були і перед вели математики, фізики, механіки. Навіть гуманітарії менше приймали участь в цьому.

А от з Ваших знайомих за прізвищами, хто там брав участь?

Ви знаєте, з хіміків-органіків майже ніхто. Це особисто, вони приходили і все. Я почав брати в цьому активну участь з 66-го року. Тоді усвідомив це, події якраз розгорталися. Київ тоді бурлив. Саме величезне піднесення сил молодих, порослів. Збирались гуртками люди співати пісень. Вони, особливо у нас в академмістечку, ходили по вулицях і співали майже всі ночі. Читались лекції по історії України.

Офіційно чи неофіційно?

Неофіційно.

Хто читав?

Зокрема, я ходив на лекції Олени Апанович, вона вела курс «Історія Запорозької Січі». Збиралися в неділю, знімали зал, як правило в академічних інститутах, і вона

* О. В. Кірсанов помер 19 травня 1992 р.

читала ці лекції на громадських засадах*. Приходили, хто хотів, хто знав. Знайомі мої хіміки, з якими я вчився, були чомусь пасивні до цього.

А якого року це було? Це рік чи довше?

Це було довше.

І коли б це могло бути?

Будемо вважати так, 66, 67-го. Бо я вже був одружений. Одружився в 66-му році. В неділю їздив на лекції, які часто супроводжувалися концертами, виступами співаків, тоді ще маловідомих.

Я згадав, хто приймав участь у цьому. Це Михайло Зьола – неординарна особистість, Михайло Колотило, Павло Кормута.

А хто були ці люди?

Аспіранти або молодші наукові співробітники – хіміки, випускники Чернівецького університету, як і я. Їх я добре знаю, вони ходили. Другі наші випускники не ходили.

Був хор «Жайворонок», Зьола, зокрема, там співав, Колотило теж. Зьола дуже добре співав. Колотило – погано. Ні голосу, ні слуху...

Ці лекції не переслідувалися якимось чином?

Тоді ні, потім почали переслідувати і заборонили. Зокрема, був математик Степанюк, він потім викладав у сільгоспакадемії, дуже рано помер, теж бував завжди, я його знав. Приходили і такі, яких я мало знав. У мене така вдача, я знайомлюсь трудно, мені трудно з людьми познайомитися, я не дуже контактний, як мене зачеплять, тоді я вже йду. Тепер старший, то вже легше, а колись – ні.

Був вечір, присвячений Богданові Хмельницькому. Це було в Інституті ливарного виробництва АН України.

Коли це було, не пригадуєте?

Мабуть, у 67-му році. Був прекрасний концерт, виступали бандуристи брати Литвини: Микола і Василь. Вони виступали тоді молоді, вперше я їх побачив і почув, неймовірно цікавий спів. Їм було заборонено в границях міста Києва виступати, але академістечко було ніби за границею, там село Біличі поруч. Вперше тоді я побачив і почув Ніну Матвієнко, зовсім молоду співачку, вона нам теж дуже сподобалася. На цьому вечорі я був зі своєю дружиною. Моя дружина працювала в НДІ Хімпроект, «МАСМА» тепер.

Дуже цікаво проходили оці 60-ті роки. Великий фурор справила книжка Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У 67-му році рукопис цієї книжки дав мені прочитати Іван Василькевич. Він кандидат наук, завідує відділом у НДІ «МАСМА». Ця книга мене потрясла. Я побачив такі відомості, про які не знав. Я давав прочитати цю книжку всім, кого знав в нашому Інституті органічної хімії.

Серйозно? Кільком людям?

Ой, вона до мене повернулася десь через півроку, так що читали майже всі, хто хотів.

Чи Ви б могли назвати, кому Ви її давали?

Усенко Юрій Назарович, він зараз працює зі мною, Неплюєв Віктор Михайлович, Несинов Євгеній Петрович, вже помер, я давав усім, байдуже кому, хто хотів, тому давав.

* Докладніше див.: «Зрадники мені не подобаються» Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева... С. 336–368.

Цікаво, а Ви знали що за це?...

Лозинський Мирон Онуфрійович, сьогодні директор Інституту органічної хімії, академік, не захотів прочитати. Я йому теж давав, бо він виходець зі Львова. Але львів'янин дивний, зокрема, він під час німецької окупації був у Казахстані, чому, я не знаю, був в евакуації, а не у Львові. Таких львів'ян я більше не знаю.

Кому ще?

Не пам'ятаю.

Ви знали, що за це переслідують, чи не знали?

Якщо і знав, то якось несвідомо, тому що в нашій лабораторії (відділом завідував професор Пелькіс Петро Соломонович. Його вже немає*), були дуже вільні стосунки, і ми розмовляли там абсолютно на різні теми. Зокрема, я розказував їм про рух УПА, бандерівський рух в Галичині²³.

А що Ви знали про цей рух?

Багато знав.

Чому, звідки?

Чому знав багато: по-перше, тому, що навпроти вікон нашої школи, через дорогу у Товстому, був районний відділ МГБ і під стіну того відділу майже кожного тижня привозили тіла вбитих бандерівців. Понівечені і завжди босі. Люди і ми малі мали на те дивитися, іноді заставляли, щоб упізнати і видати, чиї то батько, брат, сестра, щоб їхніх рідних відвезти на Сибір.

А по-друге, наше приміське село було трошки вище по рівню інтелігентності, культури. Хоча зараз трудно сказати, де національний рух був вищий, чи в цих приміських чи в більш далеких селах. Як виявилось на практиці, мабуть, в більш далеких селах ця українська самобутність збереглась краще. В нашому, зокрема, селі в 41-му році, як тільки німці ввійшли, організувалося товариство «Луг». Хлопці й дівчата після роботи одягалися, як казали в нас тоді, в український стрій, вони співали, вчилися марширувати, проводили культурну роботу: ставили вистави, концерти, п'єси різні. Було й таке, Ви, мабуть, це знаєте теж добре, що в кожному селі насипали могилу в пам'ять Січових стрільців, в пам'ять тих, хто загинув за Україну. Ці могили посвячувалися дуже пишно. Зараз відродили ці обряди, тому що вони були розрушені. Із села в село їздили на ці посвяти, там було багато священників, були Січові стрільці в формі, були козаки, були такі театралізовані дії.

І робили це все молоді хлопці й дівчата, які були в тому «Лузі», безумовно, ними керували старші. Зокрема, в селі було кілька людей, які по рівню національної культури стояли дуже високо. Я можу назвати, це Федь Лещишин, він був трошки багатший, ніж інші, мав колись, навіть при німцях, я пам'ятаю, свою крамничку тут же в селі, будинок гарний сам побудував, він все це робив сам. Добре грав на скрипці, був керівником всіх художніх вистав, керував хором, більше того, дуже добре співав. Якщо Ви чули у виконанні квартету «Явір», зокрема, «Розриту Могилу», то Федь Лещишин виконував це незрівнянно краще і сильніше. Може, це дитяча пам'ять, так я пам'ятаю те, так мені здалося, і так я бачу цього Федя. І цей Федь Лещишин очолив майже все культурне життя села, воно не було політичне, а саме культурне. Дальше, була родина Стадників, їх було дві, вони родичі, але, так би мовити, одна

* П. С. Пелькіс помер 1985 р.

жила в одному кінці села, друга в іншому. Був Дмитро Стадник, його доля дуже трагічна, і був Стадник Степан, я вже не пам'ятаю всіх їх. Стадники і Балани жили в одному кінці. Цікаво, що ці пішли в УПА – Стадники і Балани, але інші не встигли. Стадники, вони родичі якісь далекі отого відомого Стадника, що керував хором при Польщі, він гримів по всій Західній Європі. І в цих людей був артистичний дар від народження, і вони цим займалися. Причому, коли ставили п'єсу «Шельменко денщик», я нічого подібного не бачив, грали два Стадники, молодший брат Степан грав денщика, а Дмитро – його офіцера.

Добре, але, може, ми все ж таки від культурницьких до збройних проблем перейдемо.

Молодь вчилася військовій справі, керували ті, хто знав. Я по матері, материне прізвище Скочинська, це дуже важливо. Був у селі швець-полатайко. Не знаю, чи Ви знаєте українське село і що таке швець у селі. Латав чоботи, зрідка робив нові і отим займався. А доля в нього дуже цікава. Олекса Скочинський, цей швець, це двоюрідний брат моєї мами. Він служив в УГА, Українській галицькій армії, в Січових стрільцях Коновальця, зокрема, був навіть в особистій охороні Петлюри, бачив і розказував нам про нього. У нього були два сини, трошки старші від мене. Він розповідав, зокрема, такий епізод, що під Проскуровом, по-моєму, у 19-му році, якщо я не помиляюсь, поляки розбили якусь українську частину. Олекса впав у жито і прикинувся мертвим, бо відступати було пізно. Над'їхав польський роз'їзд – три вершники, і зупинились над ним. Один каже, подивись, пане капрале, який ладний лайдак лежить, ще раз йому дам шаблю. І розрубав Олексі плечі по діагоналі від рамена до пояса, а той не видав, що він живий. Цей Олекса мав природну тягу до військової справи, дуже це все любив, і саме він вчив молодь військовій справі. Це йому потім нагадали в 44-му році. Він пішов на війну в радянській армії, в 44-му всіх вже забирали, воювали під Пілау, біля Кенігсберга. Повернувся з війни, як не дивно, навіть не поранений, і дали йому відразу 10 років.

А це ж за що?

За те, що молодь вчив військовій справі.

Ну, а де ж УПА, де унівці? То йому нізащо дали?

Нізащо. Так само як Дмитру Стаднику, так само багатьом. В УПА з села пішло мало. Значить, УПА. Вернемось до цього. Вона організовувалася при німцях, в 43-му році, у нас, по крайній мірі, і йшла тоді вербовка в УПА. На Покрови 43-го року в селі у нас вбили хлопця, його застрелили через вікно.

Німці чи хто?

Ні, поляки. Ото поляки розвивали свій рух в Галичині. Хто вистрілив, не відомо до сьогодні. Були такі хлопці: Микола Лещинин, оце якого вбили, Володимир Буць і Йосиф Трач. Вони прийшли до Миколи, щоб йти в ліс, це була їх остання, так би мовити, вечеря. Микола мав повечеряти і піти в ліс. А тут вистрілили і його вбивають з ложкою в руці. А ці два, Буць і Трач, пропадають, вони втекли з села і таки пішли в ліс.

Я добре пам'ятаю ці похорони Миколи. Ходив з дівчатами за барвінком, щоб вінки робити, як ховали цього Миколу, всі події, які розгорталися в цьому селі. Трача швидко відпустили, він повернувся додому.

Хто відпустив?

Ну, з УПА. Він пішов у ліс, але Трач був дуже хворобливим, його весь час боліло горло, оця хронічна чи ангіна, чи що, він для служби не годився, повернувся додому.

Але то було при німцях, ніхто його не переслідував. Пішов та й прийшов. Буць більше не повертався в село, і потім був сотенним у наших краях, мав псевдо «Вовк». Хто такий Буць Володимир. То була особлива родина в селі, дуже гарні зовнішньо люди, вони вирізнялись красою, культурністю. Всі вважали, що вони дуже гонорові, інтелігентні, виділялися, коротше. Родина складна. Мати – полька, було у них дві сестри, які вважалися польками, і три сини. Ярослав, наймолодший, недавно помер від інфаркту. Йосип ще живе в Австралії, він був в УПА і перейшов, знаєте, отой похід в Західну Європу, і звідтіля – в Австралію. Сюди не приїжджав, бо вже ніби хворіє там. А Володимир воював тут. Він загинув в 46-му році в селі Нагоряни, там і похований. Як він воював, що було, я не знаю. Тут такі деталі, яких я не міг знати. Але цікаво, чому я це все добре знаю. В моєї мами була сестра Павліна Скочинська і була в нас велика хата в селі. Ви знаєте, на зиму сходились в одну половину, а друга була порожня завжди, щоб не палити і холодно там. Так жили в селі у той час. Там робили «проби», бо в селі не було читальні, клубу. І ці проби, вчили вони вистави там, концерти, всі ці події проходили в нас. А я завжди сидів у куточку і ціпенів, і все це знав на зубок, всі ролі, причому від початку. Так що я був у курсі справи. Читальня формально була в хаті оцього Миколи Лещишина, якого вбили. І ми там теж були. У нього були племінники, мої ровесники, ми цілі дні там гралися. Чому нам було там цікаво. Там же була зброя така, що потрібна для різних вистав: шаблі, гвинтівки, списи. Дорослі грали цією зброєю недільні вистави, а ми гралися в будні дні. Збиралися оці всі хлопці і дівчата у нас. По сусідству жили поляки, а дальше жила друга родина Танчуків. У них були три сини.

Ваші родичі?

Якщо родичі, то далекі. І ці родичі зі мною гралися. Молодший був 26-го року Роман, отой зі мною возився. У них в хаті ті, хто йшов в УПА, приймали присягу, і один раз я був присутній при цьому. Мені настільки довіряли і вчили мене цьому всьому, щоб запам'ятав і колись іншим розповідав...

Скільки Вам було років тоді?

Ну, рахуйте, який це рік, 43-й, десь дев'ять років. Чомусь оте з дитинства пам'ятається. Я розкажу Вам. Значить, стіл, на столі горить свічка, стоїть Біблія і хліб, отак як на свята у нас служать три хлібини. З двох боків стола стояли озброєні хлопці в мазепинках, у військовій формі, посередині прапор.

Який прапор?

Синьо-жовтий, червоно-чорного не було, взагалі я не пам'ятаю цього прапора з дитинства. І той, хто давав клятву, підходив, ставав на коліно. Ви знаєте, як це в наших церквах стають на одне коліно, проголошував клятву чи присягу, цілував прапор, щось підписував, йому тиснули руку і він відходив, підходив інший. Отак відбувалася присяга. В кімнаті горіла тільки свічка і більше нічого.

То повертаймось до інституту.

Значить, Льоня Селезненко, так ми його всі звали. Він відносився до найбільш інтелігентної частини інституту, молодих людей. Вважалося, що це ерудит з енциклопедичними знаннями, і це відповідало дійсності. Я близько з ним знайомий не був, тобто ми не дружили, не було ні антипатії, ні нічого, просто не дружили. Більш-менш близько зійшлися вже в 67-му році, коли я працював вже в іншому інституті.

Я сподіваюся, Ви скажете, чому перейшли.

Хай буде потім...

Ми їхали додому, повертались з роботи в одному автобусі, він запропонував піти до нього додому в гості. Він жив один. Я пішов, то була гостинка, кімната метрів 12, така невеличка, як і в мене.

Однокімнатна квартира?

Ні, це була гостинка; аспірантам після закінчення аспірантури, нам всім, давали гостинки. Мене надзвичайно вразила його бібліотека, такої я ніколи не бачив, там були книги рідкісні. Багато книг по історії України, по літературі, старовинні книги і так далше. Він, зокрема, тоді дав почитати книгу Огієнка. А я ще ніколи не чув, що був такий церковний і культурний діяч, як Огієнко. Він багато мені розповідав про Липківського, першого митрополита Автокефальної церкви. Він досконало знав, як його посвячували, як приймалась ця присяга. Зокрема, дуже цікаво, що всі єпископи ставали в круг і один одному ложили руки на голову, і так святість з одного хай переходить до іншого. Першим стояв той, кого митрополитом вибрали. Так вибирали митрополита Автокефальної церкви. Селезненко мені показав енциклопедію, видану у 23-му році, два чи три томи цієї енциклопедії, і там була стаття про Петлюру. Ніколи нічого я не читав про нього, вперше прочитав цю статтю, але книги цієї він мені додому не дав. Розказав про рух молоді, що відбувається. До цього часу я був, в якійсь мірі, від цього далекий. На зібрання студентів біля пам'ятника ходив, але це швидше стихійно. А ближче з ними знайомий не був. Він мені почав розказувати, що є хлопці, які збираються, читають ці книги, і, зокрема згадав тоді вперше про Стуса, я не знав його.

Селезненко розказав мені про Стуса. Він взнав, що я фактично живу не в своїй гостинній кімнаті, а в батьків дружини, і попросив, чи не можна було б у тебе декому переночувати. Я погодився.

А хто там ночував, Ви знаєте?

Один раз ночував у мене Іван Сокульський і ще хтось, я не можу згадати. Так я познайомився. Був дома, тому що ключ передав, а тут Селезненко привів двох хлопців. Сокульського я запам'ятав, бо мені сказали, що то поет. А хто другий був, мені хочеться чомусь назвати Макара, отого, що був депутатом, але я можу помилитися. Ну, не знаю, не ручаюсь. Потім я їм давав ключ, і це все відбувалося в тайні. І потім він мене звів таки зі Стусом у нього ж вдома.

Коли приблизно це було?

В тому ж 67–68-му році, влітку, але точніше я не пам'ятаю. В Селезненка вдома познайомився зі Стусом. Ми побули в Селезненка, поговорили на різні теми. Про що мені Стус почав розказувати. Про голодомор 33-го року, про який я не знав практично нічого. Вірніше дещо знав, тому що від нас, відомо, до Збруча 27 кілометрів. В оті 30-ті роки люди їздили спеціально на Збруч подивитися, як працюють колгоспники. Колгоспу дуже боялися. І священник в нашій церкві оголошував на казанні, про те, що біймося того, що там за Збручем, бо там мами дітей своїх їдять. До нас, галичан, це не доходило, як таке може бути. Оцю фразу запам'ятав з дитячих років. Деталей я не знаю, це єдине, що я знав про цей голодомор. І Стус мені розповів. Потім я згадав про наші події 40-х років, УПА, і так далше. На рівні одного села я знав все це дуже добре, воно було приблизно однаково всюди. І так ми в якійсь мірі заприятелювали. Потім виявилось, що ми живемо поруч, вірніше не я, а батьки моєї дружини. Стус – дець метрів 20–30, наступний будинок в парку в Святошино, колись була 4-та Просіка.

А Стус жив у Святошино?

Так, у Святошино. Він одружився на Валі Попелюх, яка вчилася в паралельному класі однієї школи одночасно з моєю дружиною. Вона була така дуже неактивна, замкнута, мовчазна, а моя – навпаки, вся горіла. Так що вони знали одна одну, але не дружили. Знала Валіна мама мою тещу. Ми зі Стусом часто зустрічалися у парку, гуляючи з синами на возиках. Розмовляли, безумовно, на різні теми, але в основному на українські. Він почав мені давати деяку літературу, зокрема, стенограму суду над Левком Лук'яненком, це перше, що він мені дав. Мене страшно вразило, що такі люди ще є, бо я думав, що вже нічого немає. Потім він мені дав аналогічні документи про Чорновола, суд над Чорноволом.

Це був 67-й рік!

Так, 67-й, 68-й.

Це був рукопис чи машинопис?

Машинопис, машинопис.

А Ви їх ще комусь давали читати?

Давав. Цю машинописну стенограму, не дуже якісну, я на роботі давав читати своїм найближчим. В одній кімнаті нас було 6 хлопців, я їм всім давав читати.

Зачекайте, а Стус дозволяв це робити?

Він не говорив це робити, а я не казав, що це Стус давав. Більше того, до мене приходили хлопці, зокрема такі, як Іван Литвин, він ще і зараз працює в нас, потім був один історик, але він випадково загинув вдома, пішов з сестрою за глиною і його придавило, Сергій з Буковини, прізвище Синай. Колись вони до мене приходили туди в Святошино до батьків дружини, і я їм давав читати ті матеріали. То не книги. Особливо вразив мене «Кривавий путь» Гінзбург, Ви знаєте таку письменницю, це мати Аксьонова. Мене вразило те, що разом з нею на баржі з Сахаліна на Камчатку* чи навпаки пливла Зінаїда Тулуб, і вона описала, як знущались над цими людьми. Волосся вставало дибом, коли читав, так яскраво ніхто цього не описував, це було перше, що мені попалося. Були й інші матеріали, я вже зараз не пам'ятаю. Зокрема, Стус мені сказав вперше про «Собор» Олесея Гончара, перше видання в отому м'якому перепльоті він мені дав прочитати.

Я маю це видання.

У мене нема. Я поїхав у відпустку до себе в Галичину і в Товстому купив у книгарні, було 12 штук, я їх усі купив, привіз до Києва і роздав, зараз не маю жодної. Маю інші, а цієї не маю. Це директор школи, де я вчився в Товстому, Прокіп Іванович Дудченко, зустрів мене на вулиці й питає: «Панчук, ти “Собор” уже читав?». Кажу: «Читав». «А я теж читав. Он там у нас в книгарні є скільки хочеш». Я зразу пішов і купив. Роздав, тому що ніхто цього не читав, причому давав читати всім: і руським, і євреям.

Ну, щодо «Собору» – зрозуміло.

Ні, інші матеріали теж давав читати, все давав. У нас у відділі в основному старі співробітники були євреї, як і завідувачий, і я їм це все давав. Величезний фурор на

* Йдеться про книжку спогадів політ'язня сталінського режиму (1937–1955) Євгенії Гінзбург «Крутой маршрут», написану у 1962–1967 рр. і поширювану самвидавом, зокрема, про етап 1939 р. у концтабір пароплавом «Джурма» за маршрутом Владивосток–Колима (Магадан). Гінзбург реабілітована 1955 р. У 1957–1966 рр. мешкала у Львові.

нас справив, знаєте, роман «Бабин Яр» Кузнецова. Ну, то інша справа. Значить, про Селезненка і Стуса.

Зі Стусом ми зустрічалися часто. Я не знав, що Стус великий поет. Він на цю тему не розмовляв, а оскільки не друкувався, то звідки я міг знати. Я знав, що Стуса вигнали з аспірантури, знав, що він десь працює кочегаром, що життя не склалося. Але бачив, що Стус дуже багато знає, дуже розумна людина. Стус був сам по собі людиною замкнутою, говорив мало, дуже зважено, жодного лишнього слова, все це було настільки виважено. Мав звичку таку, одна губа вперед, так якимось, любив слухати. Потім в 71-му році особливих таких контактів у нас не було. Вияснилося пізніше чому. В 72-му році в січні я поїхав у відрядження до Москви, приїхав і мені сказала дружина, що Стуса арештували і Селезненка. Ще був такий Зіновій Антонюк, я його не знав. Арештували цих хлопців. За це зняли директора їхнього інституту Скляра Володимира Тихоновича. Помер в цьому році зовсім недавно*. Його формально не за те зняли, але це була така видима причина. Цього директора перевели в наш інститут старшим науковим співробітником.

Колись зустрічалася мати моєї дружини з тещею Стуса, і мені було дивно, вразило мене, коли вона передала, що то була надзвичайна людина, той Стус, настільки добрий, настільки порядний, говорила теща про нього. Це треба врахувати, тому що він увійшов в родину колишнього військовослужбовця. Я не знаю, чи полковник, чи підполковник був батько цієї Валентини. І якщо по правді, то на той час Стус життя їй скалічив. Її почали з роботи ганяти і відноситись так на роботі, як до ворога народу, це було сказано прямо. І не дивлячись на це, мати про нього відзивалася дуже тепло і дуже так сердечно. Сказала їй при цьому, що до них часто приходив Селезненко і був майже рідним в родині Стуса, вони дуже близькі були, Стус і Селезненко. Каже, він тут і обідав, і вечеряв, і завжди був як син. А потім Селезненко виступав на суді, фактично основні обвинувачення щодо Стуса взяли з виступів Селезненка. Вона з великим болем відзивалася про те, що він так виступав, повівся так. Каже, ви не знаєте, що він говорив про Вашого зятя, Стусу про мене. Я не знаю, але він характеризував мене дуже погано і через те, каже, Василь відносився до Вашого зятя дуже обережно. Він вважав, що я несерйозна людина, а для цієї справи мали бути більш серйозні люди. І через те ми не зблизились досить зі Стусом, і мабуть, тільки це мене врятувало.

Потім, коли був суд над цими хлопцями, в нас працювала така Алімова Ольга Василівна, сьогодні здорова, живе. Вона дружила з Селезненком, на якій платформі, я не знаю, але дружба була велика. І одного разу Селезненко попросив мене тоді в 67-му році, чи не можу я взяти на роботу молоду дівчину, яка поруч інституту живе і тяжко їй, вона з дитям, розвелась з чоловіком. Я йому сказав, що можу, є місце, хай приходять, вона фізико-хімік, хай приходять. Вона прийшла. Я її на роботу взяв. Вона працювала безпосередньо в нашому відділі. Дуже багато розповідала і про Селезненка, і про весь український молодіжний рух, вона все це знала досконало. А коли пішли судові процеси, вона мені передавала все, що відбувалося на цих судах, теж знала досконало, хоча все це було закрито і вона туди не ходила. І допити як велись, хто вів ці допити, вона все знала. Виникло підозріння, що вона працювала і в КГБ й була спеціально прислана до нас. Чому? Тому що в нас був український відділ. Завідуючим

* Професор В. Т. Скляр помер 9 березня 1998 р.

був Петро Олександрович Демченко, професор, доктор наук, сьогодні ще живе, йому 86 років*, не працює. У нас бували дискусії на різні теми.

І вона була присутня на них?

Вона була присутня, приймала саму активну участь. Як не дивно, вона часто підтримувала нас, зокрема мене і других. Вона знала багато про Західну Україну. Вона з Рівненщини, не Рівне, а якесь містечко там іще є...

Дубно?

А, Дубно, з Дубно. Саме велике таке відоме містечко на Рівненщині. Вона з Дубно, батько, здається, був лісником.

Вона за чоловіком Алімова?

Ні, це її прізвище, вона не українка. Кінчала школу там же, в Дубно, росіянка, вона чудово знає українську мову, досконало, вчилася не знаю де, чи в Києві, чи у Львові, здається, все-таки в Київському університеті, володіє мовою так як слід. Потім виявилось, що дуже активна. Вона всю громадську роботу в інституті зациклила на себе. Була вченим секретарем, була чим хочете. Така активна жінка. Але коли стала кандидатом наук, від нас, безумовно, пішла. А ми колись набрали на роботу трьох хлопців, молоді, зокрема серед них був Гриць Свистун, фізик, на той час уже відомий дисидент. Алімову я взяв на роботу тільки по просьбі Селезненка. Він, коли зустрічався зі мною, тому що жили ми в одному районі, цікавився її долею, як вона, що і так далше. Тобто не упускав. Вони дружбу підтримували весь час. Коли арештували тих хлопців, Селезненка теж, ну, Ви знаєте, що його випустили дуже швидко. Він написав покайного листа, в якійсь газеті опублікували цього листа.

В якій газеті?

Не знаю в якій**, читав, не міг не читати. Ми за цими процесами слідкували.

Якого року це було?

Того ж, напевно, 72-го року. Селезненко їздив як свідок на суди всюди, де судили дисидентів, зокрема до Львова, на суд подружжя Калинців.

Їх нарізно судили.

Нарізно, не в тому справа. Селезненко виступав на судах, мені казали, він дуже добре знав їх, він дуже добре знав Івана Світличного, Михайлину Коцюбинську. Світличного я не знав, вірніше, бачив один раз, з Михайлиною навіть був якимось познайомився, так, побічно десь, оскільки активної участі в цьому не брав. Це було ядро оцього руху. Я би не назвав його дисидентський, то був швидше культурницький рух, пізнання самих себе, отак воно було. Коли посадили цих хлопців, Селезненка випустили, його прийняли назад в інститут.

До вас же?

Ні, він з Інституту органічної хімії пішов раніше***. Прийняли дуже добре, був такий парторг інституту Журба Андрій Степанович, він десь походження зі Східної України, але жив у Тернополі. Чудово знав українську мову, ніколи нею не користуєчись, так би мовити, і був таки активістом радянським, великим, партійним. Він, зокрема, вів ці збори, коли повернувся Селезненко. Спеціально були відкриті партійні збори, куди запросили всіх співробітників. І він сказав, цей Андрій Степанович, що

* П. О. Демченко помер 2007 р.

** Селезненко Л. Відкритий лист. *Робітнича газета* (Київ). 1972. 8 липня.

*** У ВНДІ ПК «Навтохім».

ми не можемо дати скривдити сина комуніста, Леоніда Селезенка, він помилився, ми йому все прощаємо. Його прийняли в той колектив, ніби нічого й не було. Навпаки, тут же, як він тільки вийшов з тюрми, Селезенку дають квартиру у вишуканому академічному домі, який будувався для спеціалістів вищого рангу. Там повнометражні великі квартири спеціально для цього будовані. Всі рвались туди. Йому дали там квартиру. Зі Львова переїхала до нього мама. Вона здала свою квартиру у Львові і тут, у Києві, їй дали двокімнатну квартиру. Та про це я нічого не знаю.

Мені після того розмовляти з Селезенком не доводилось. Більше того, коли нам випадала випадковість таки зустрітись, то він уникав, шукав любі двері, щоб зникнути. Я не можу собі пригадати, чи ми вітались після того два-три рази. Можливо, тому, що ми у різних кінцях міста працювали і не доводилося, але я таки з тим інститутом працював і там часто бував, бо я теж нафтохімік. Так що таке. Ну, він захворів, то вже пізніше було, вже після того, як Стус помер. Він казав, що теж не знав, що Стус великий поет, що він до нього так не відносився, як до поета. Чомусь, коли розповідав про рух дисидентів, то дуже сміявся. Я не знаю, чому він при цьому потішався, цей Селезенко. Розказував все дуже в гумористичному тоні. Він захворів, помер вже після того, як тіло Стуса перевезли в Україну. Про всі ці події знав.

Коли помер Селезенко?

Точно не знаю, в котрому році він помер*. На похоронах я не був. Я з ним близьким не був. Мені чомусь було неприємно з ним зустрічатись.

Може, знаєте, чому помер?

У нього були хворі нирки, довго хворів, він взагалі був хворобливою людиною. Звідсіля він займався лікарськими травами. Кажуть близькі його знайомі, що лікарські трави ніхто так не знав, як він. Зараз його мати живе ще в Києві, їй допомагають наші добрі знайомі Іван Василькевич і його дружина Ніна Василькевич. Вони знайомі ще зі Львова, вчилися разом, і так підтримують цю дружбу, матір підтримують теж. Батько Селезенка був якимось поважним працівником у Львові, і в той час можна було, хто цікавився книгами, дістати те, чого в радянській Україні вже не було. Ну, як Ваш Островерхов**, Ви знаєте. Хто був батько Селезенка, я не знаю, ходили слухи, що навіть працював в НКВД, я не знаю. Отакий Селезенко.

Про Стуса, Ви знаєте. Після цього арешту я з ним не зустрічався.

Генріх Дворко. Він з компанією надіслав якогось листа в ЦК. Його підписала інтелігенція Києва, у тому числі і Дворко***. Їх за того листа виключили з партії.

І його також?

І його теж. Ці партійні збори, це ж Академія наук, були загально академічні по Києву, в Інституті біохімії. І на ці збори прийшов, по-моєму, Тронько****. І цей

* Леонід Селезенко помер 3 березня 1993 р. (розмова з Юлієм Танчуком).

** Микола Островерхов – колекціонер мистецьких цінностей, здобутих шляхом шахрайства та привласнення майна колишніх володарів вилли на вул. Генерала Чупринки. Прибув до Львова 1944 р. разом з військовою адміністрацією. 1988 р. заповів колекцію московському музею. 1989 р. помер. Ухвалою суду колекція залишилася у Львові.

*** Йдеться про лист 139-ти. Див.: Протест проти репресій в 1965–1966. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.* / упоряд.: Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Б.м.: Сучасність, 1983. Том III. С. 238–241.

**** П. Т. Тронько (1915–2011) працював заступником голови Ради Міністрів УРСР у 1961–1968 рр.

представник ЦК пропонував, коли зачитувалось ім'я, виключити з партії і вигнати з роботи всіх тих, хто підписував цього листа. Стався такий курйозний випадок. Був академік Соколов, математик*. І коли назвали прізвище того Соколова, цей представник ЦК каже: «Исключить из партии». Його за полу смикають. «Да, исключить, гнать». Йому кажуть: він же безпартійний, «Все равно, исключить, гнать». Тому Соколову нічого не зробили, бо то був занадто відомий математик. Проходив по цих же подіях виключення другий наш дисидент Петро Гожик, випускник Чернівецького університету, географічний факультет закінчив одночасно зі мною, з моїми друзями вчився. Він покався тоді, публічно на зборах інституту покався. В минулому році він очолював експедицію на Південний полюс, цей Петро Гожик.

Дуже цікаво.

А тепер про Дворка. Після тих зборів були партійні збори ще й в його інституті. Я тоді вже не працював в тому Інституті, це Інститут органічної хімії. Дворко там працює, а я перейшов в Інститут хімії високомолекулярних сполук (ІХВС).

Це там Ви аспірантуру кінчали?

Ні, я туди перейшов уже кандидатом наук.

І там Ви працювали довго?

Вважайте до цих пір. Просто нас переводять з одного місця в друге, я місця роботи не міняв, ми так переходили, був сектор нафтохімії, ми переходили в різні інститути, і я там до цих пір.

Дворка виключили з партії, і, може, були б якісь більш серйозні санкції прийняті проти нього, але заступився академік Шилов. Він тут же на зборах виступив і сказав: «Ну, что ж, это взгляды Дворка», – так специфічно розмовляв, – «взгляды Генриха Федоровича не совпадают с политикой партии. Ну и что. Это его личное дело».

Ти дивись, сміливий.

То був дуже великий вчений. Я не знаю, як це вплинуло, але тоді Дворка з роботи не вигнали, потім все-таки прийшлося йому піти з того інституту. І він перейшов в інститут, де був директором Скляр Володимир Тихонович, де працював Зіновій Антонюк, де працював Селезненко. Зокрема, Генріх Дворко зібрав до себе всіх цих хлопців, і Селезненка, і Василькевича, і Полумбрика і всіх своїх хлопців зібрав біля себе, створив такий відділ.

Селезненко на той час уже їх всіх поздавав, а після цього Дворко його пригортає, як це розуміти? Чи то було раніше?

Деталей я не знав і не знаю. Дворко створив такий дуже цікавий, дуже грамотний, сильний відділ.

А Алімова не слідувала за ним?

Ні, Алімова залишилась у нас. Вона ж не була в цьому інституті, вона була в Інституті хімії високомолекулярних сполук. Потім Дворка стали виживати з інституту. Але то було через пару років, йому прийшлося перейти в Інститут хлору**. Коли і чому він пішов з Інституту хлору, я не знаю, і що трапилось не знаю. Під кінець він був професором КПІ. Там працює і його дружина. Вона, фактично, фахівець того ж рівня, того ж напрямку.

* Ю. Д. Соколов, 1896 р.н., був обраний членом-кореспондентом АН УРСР у лютому 1939 р. Помер 2 лютого 1971 р.

** Йдеться про 25-річне «наукове заслання» Дворка спершу в НДІ «Нафтохім», а потім – в Інститут хлорної промисловості.

Він зараз, кажете, почувається не дуже добре?

Я бачив його колись, був якийсь вечір у палаці «Україна», років три тому, він виглядав зовсім погано, а з Енгельсиною Пономарьовою зустрічався десь років два тому. Мій син захищав кандидатську дисертацію, і я просив, щоб вони написали відгук. І вона написала. Отож, я їздив і зустрічався з нею пару раз. Я питав про Дворка і вона сказала, що Генріху Федоровичу дуже погано, не може ходити, але працює активно. Маємо, каже, кошти з фонду Сороса. Оце все, що я знаю про Дворка*. Ну, і те, що дочка його замужем за сином Василя Стуса.

Ви казали, що знаєте Олесь Шевченка.

Знаю, зустрічаємось ми зараз дуже рідко. Як були мітинги в 90-ті роки, то зустрічались частіше. До нас на роботу десь в 60-ті роки прийшла лаборантка Ліда Шевченко, дуже мила дівчинка, і якось за нею зайшов чоловік Олесь Шевченко. Познайомився зі мною, якимось дивом ми зішлись близько. Він почав розповідати про себе, що батько його Євген Шевченко, давній киянин, навіть мав до революції у Києві крамницю. Може, не батько, а дід**. І вони з такого, більш-менш заможного роду. Потім почали розмовляти на українські теми, що боліло нас на той час. Він багато чого знає, сказав, що дружина його, Ліда Шевченко, походить з родини Грушевських. Я вже не пам'ятаю, як близько, як далеко це, але вона звідти***. Закінчила технікум, він її взяв, і це його вірна дружина, так би мовити.

Її дівочого прізвища Ви не знаєте?

Не знаю****.

І вони досі разом?

Він як повернувся з заслання, то, здається, пішов від неї, я цього точно не знаю, не розмовляли на цю тему*****. Він часто приходив за нею, так би мовити.

Ще розповім такий цікавий епізод. У нас працював дуже талановитий слюсар, а поруч інституту той чормет, де скидають всякий непотріб. Цей хлопець побачив, що туди кидають несправні друкарські машинки, почав їх носити і зібрав 9 машинок. Якось прийшов до нас Олесь Шевченко і питає: «Чи нема в тебе такої машинки, яка ніде не числиться, вони ж всі на обліку». Кажу: «Є. І скільки хочеш?» «Ти можеш мені одну дати?» «Добре». «Я прийду завтра з рюкзаком і візьму в тебе машинку». То була зима, який рік, не пам'ятаю, десь незадовго до його арешту, коли, в якому році було це, я не пам'ятаю, не можу сказати*****. Він прийшов з рюкзаком, ми вложили цю машинку в рюкзак і понесли, я поміг йому. Ми йшли через Русанівський канал, він жив на Русанівці, і я був тоді у нього вдома. Він жив з батьками, я познайомився з батьком. Зустрічались ми не дуже часто, але іноді зустрічались. Потім він працював в Інституті біохімії, був редактором***** «Українського біохімічного журналу», я туди до нього також заходив. Більше того, колись він мене познайомив з професором,

* Генріх Дворко помер 7 липня 2012 р.

** Крамницю мав прадід, а дід володів готелем.

*** Лідія Шевченко була прямим нащадком діда Михайла Грушевського.

**** Дівоче прізвище Лідії – Сидоренко.

***** Через тиск КДБ подружжя змушене було оформити розлучення, яке тривало три роки. Після цього співжиття продовжувалося до смерті Лідії 25 серпня 2009 р.

***** Олесь Шевченка заарештували 31 березня 1980 р.

***** Відповідальним секретарем.

спеціалістом по горлу, прізвище я зараз забув, були проблеми у сина малого, аденоїди були. І той професор мені поміг, аденоїди сину вирізали через ніс, отже, було й таке. Ну, Олеся скоро арештували. Після арешту ми зустрічалися тільки вже на мітингах.

Цікаво, що він, очевидно, про Вас нічого не сказав, бо «загриміти» можна було і Вам³⁰.

За цю машинку, напевно*.

Там Вам би все згадали. Дружина не казала, що Вам щось «світить»?

Вона нічого не казала, і вона про машинку не знала, бо машинок багато було, ні не на якому обліку.

Юлій Володимирович, Ви згадували, що давали підпільно читати дисидентську літературу працівнику ЦК, якщо можна, про що йдеться?

Йдеться про Євгена Прохоровича Кравченка, який працював в ЦК заступником завідуючого відділу по ідеології. Секретарем ЦК був академік Овчаренко**, то було, мабуть, при Шелесті***. Кравченко був чоловіком двоюрідної сестри моєї дружини. Батьки цієї двоюрідної сестри жили в одному будинку з батьками моєї дружини і по вихідних днях і по святах іноді доводилося зустрічатися. Були спільні святкові столи, звичайно, як люди. Особливо влітку. Я читав цю літературу, нею захоплювався, для мене відкрився фактично новий світ, якого я не знав. Я давав читати усім, у тому числі і йому.

Яку літературу Ви давали?

Ну, зокрема, стенограму суду над Левком Лук'яненком, про Чорновола все, що знав, про Гінзбурга і так далі. Кравченко все заперечував, що це все не так. Ми говорили багато. Я вже тоді знав від Стуса про голодомор, він теж це заперечив, що нічого подібного не було, і приводив якісь свої аргументи, що це, так би мовити, пропаганда.

А Ви розуміли, що Ви ризикуєте, даючи самвидав і дискутуючи з цекістом.

Розумієте, я входив у дискусію, я йому доказував, це ж факти, але нас зупиняли старші, батьки моєї жінки особливо, тому що вони мали досвід, дуже гіркий досвід. Батько дружини був колись в аспірантурі, він закінчив Уманське училище садівництва і виноградарства, і був царським стипендіатом. На початку радянської влади, відразу після революції, був аспірантом в політехнічному інституті. І була чистка як партії, так і аспірантури. На цій чистці він сказав, що колись, коли він, будучи аспірантом, жив у Києві на квартирі, то в нього переночував одну ніч Юрко Тютюнник, генерал-хорунжий****. За це його вичистили з аспірантури і він три роки писав листи, щоб його відновили, але його не відновили. Так його кар'єра закінчилася нічим. Вони знали, що це біда, мене зупиняли і розводили нас з Кравченком, бо ми зчплялися, так би мовити. От все, що можу сказати про ці події.

Про себе кілька слів. Після захисту кандидатської дисертації у травні 65-го року я до грудня 66-го року працював в Інституті органічної хімії, поки не одружився на своїй дружині. Підвернулася така нагода, мені запропонували стати старшим науковим співробітником сектора нафтохімії Інституту хімії високомолекулярних сполук. Згаданий мною доктор хімічних наук Демченко Петро Олександрович організував

* У передчутті арешту О. Шевченко повернув друкарську машинку на смітник. Це та попереднє уточнення подаю за розмовою з О. Шевченком 15 жовтня 2020 р.

** Овчаренко Ф. Д. працював секретарем ЦК КПУ від березня 1968 до жовтня 1972 р.

*** Шелест П. Ю. працював першим секретарем ЦК КПУ від липня 1963 р. до травня 1972 р.

**** Армії Української Народної Республіки.

новий відділ в цьому інституті, і сектор нафтохімії зокрема. Сектор нафтохімії – то була якась автономна одиниця в Інституті хімії високомолекулярних сполук. Очолював його академік Гутиря, перший* віце-президент Академії наук на цей час. Ми мали дуже сильний захист. Контактів між сектором нафтохімії і Інститутом хімії високомолекулярних сполук не було, були погані відносини. Директору це не подобалось, директором був Ліпатов Юрій Сергійович, сьогодні живе, але вже не директор**. І ми працювали таким чином в тому секторі. Робота як робота. Але Демченко був дуже дивною людиною, він набрав толкових, розумних хлопців-українців, а потім нам не давав ніякого ходу, не довіряв чомусь, боявся, що ми почнемо щось проти нього. Він не зжився з колективом, його не любили в колективі нафтохіміків, куди він прийшов. Колектив був дуже русифікований, там не було українців зовсім, це ми така одиниця влилася чисто українська. Він нас зовсім не захищав. Нас було троє кандидатів наук у нього: я, Дац Мар'ян Михайлович і Шаповал Борис Степанович, уже помер, нема. Ось, він часто збирав нас і говорив таке: «Якби Ви всі троє подали заяви про звільнення, я б, не задумуючись, підписав». Це тягнулось років два-три. І хлопці почали йти, першим пішов Дац, потім Шаповал, який, до речі, був єдиний його учень, він брав його в аспірантуру. Я, чужий, прийшов і залишився. В нас були непогані відносини. Не дивлячись на те, що в Інституті дуже мінялась ситуація, він перед моєю переатестацією на звання старшого співробітника подав заяву про те, щоб мене не атестували, написавши в тій заяві, що я зірвав виконання двох важливих народногосподарських тем. Я не знав про це, вже розвішував плакати, щоб робити наукову доповідь для атестації, як академік Гутиря піднявся і говорить: «Танчука атестувати не будемо, поступила заява завідуючого відділом, і ми мусимо розібратися». Зачитав заяву, і назначили комісію. Виявилось, що до цієї тематики, яку Демченко назвав, я не маю ніякого відношення, я не повинен був ці теми виконувати, я їх і не виконував. Це було 11 червня, дуже добре пам'ятаю, 73-го року.

А Ви це не пов'язуєте зі своєю громадською діяльністю?

Ні. Я поясню чому. Демченко стояв, як не дивно, на таких же українських національних позиціях. Більше того, його син потім працював в Інституті біохімії, дружив з Олесем Шевченком.

А з Вами Демченко не контактував?

Ми розмовляли іноді на такі теми. Але він унікав як людина більш досвідчена, він пройшов 30-ті роки. Спочатку були дуже добрі взаємні симпатії, а потім чомусь усе змінилося. У нас оновилося керівництво Сектора, і він побачив, що більше ставлять на мене. Якимось ми мали таку розмову, він сказав: «Ти претендуєш на моє місце». Я кажу: «Не претендую, воно мені не потрібне, мене моє влаштовує, я Вас не підведу». Не дивлячись на те, він таку заяву подав, комісія довго працювала і винесла рішення. Нас розділили. Мене вирішили атестувати, розібрались, в чому справа***. А ще я розказував, що це було 11 червня, це важливо, тому що на Першотравневе свято він

* Академік Гутиря В. С. був віце-президентом АН УРСР у 1963–1974 рр. Помер 21 жовтня 1983 р.

** Академік АН УРСР Ю. С. Ліпатов помер 31 серпня 2007 р.

**** А річ у тому, що, незважаючи на негативну характеристику, («склонен к созданию конфликтных ситуаций»), переатестацію Танчука підтримав академік-секретар Відділення хімії АН УРСР Валерій Павлович Кухар.

дав доповідну, щоб мені подяку винесли в наказі директора за добру роботу. І тоді Гутиря каже: «Петро Олександрович, Ви давали таку заяву. Танчук ніяк за місяць не міг зірвати виконання двох тем».

Насамкінець, коли Ви захистили докторську?

Я захистився пізно, зовсім недавно, у 91-му році*.

Вдячний Вам, Юлію Володимировичу, за цікаву і ґрунтовну розповідь.

REFERENCES

1. «Hryhorenko v krymskykh tatar – ody z naividomishykh ukrainsiv». Rozмова Yuriiia Zaitseva z Mustafaioiu Dzhemilievym. (2007). *Moloda natsiia*, 1 (43), 220–237 [in Ukrainian].
2. «Ia z dytynstva rozumiv, khto ye voroh Ukrainy» [Rozмова Yuriiia Zaitseva z Mykhailom Horynem]. (2013, Liutyi 21). *Vysoky Zamok*, 11 [in Ukrainian].
3. «Khochu vziaty uchast u pokhovanni ostannoï v sviti imperii»: Interviu Yuriiia Zaitseva z Myroslavom Marynovychem. (2014). *Novitnia doba*, 2, 121–130 [in Ukrainian].
4. «Zradnyky meni ne podobaiutsia»: audiointerviu Yuriiia Zaitseva z Olenoiu Apanovych. (2011). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 21, 336–368 [in Ukrainian].
5. Berdykhovska, B. (2004). Shistdesiatnyky – bunt pokolinnia. In *Bunt pokolinnia: rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly y prokomentuvaly Bohumila Berdykhovska ta Oliia Hnatiuk [Interviu iz Yevhenom Sverstiukom, Ivanom Dziuboiu, Mykhailynoiu Kotsiubynskoiu, Mykhailom Horynem, Mykoloiu Riabchukom]* (p. 10). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
6. Danyiuk, Yu. Z., & Bazhan, O. H. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
7. Dubas, M. V. & Zaitsev, Yu. D. (Comps.). (2000). *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: Doslidzhennia, dokumenty, materialy*. Lviv [in Ukrainian].
8. Leonid Seleznenko. (2002). In B. Pidhirnyi (Comp.), *Netsenzurnyi Stus: u 2-kh ch.* (Pt. 1, pp. 243–277). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
9. Marynovych, L. & Zaitsev, Yu. (Comps.). (2015). *Blahoslovenni dushi, shcho vmiut vyprominiuvaty... (Zenovii Krasivskiy i Olena Antoniv)*. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
10. Obertas, O. (2010). *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
11. Postanova № 2410, p. 90 Plenumu Verkhovnoho Sudu URSR vid 19 zhovtnia 1990 r. (2015). In Ye. Sverstiuk, *Na poli chesty: u 2 kn.* (Vol. 1, pp. 233-234). Kyiv: Vyd-vo «Klio» [in Ukrainian].
12. Protest proty represii v 1965–1966. (1983). In T. Hunchak, R. Solchanyk (Comps.), *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti. Dokumenty i materialy* (Vol. 3, pp. 238–241). B.m.: Suchasnist [in Ukrainian].
13. Rozмова Yuriiia Zaitseva z Irynoi Kalynets 17 sichnia 1997 r. ta 23 chervnia 1988 r. (2013). In I. M. Kalynets (Comp.), *Kalynets I.O. Zibrannia tvoriv: u 8 t.* (Vol. 8, Pt. 1, pp. 152–186). Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].

* Докторська дисертація була готова 1977 р., але захистити її вдалося лише в січні 1992 р. за сприяння того ж В. П. Кухаря.

14. Seleznenko, L. (1972, Lypen 8). Vidkrytyi lyst. *Robitnycha hazeta* [in Ukrainian].
15. Svitlychna, N. (1983). *Pohrom z prodovzhenniam* (Pt. 4). Munich: Suchasnist [in Ukrainian].
16. Tsina dukhovnoi svobody: 30 rokiv tomu Mykola Horbal vyrvavsia iz zashmorhu KHB. (2017). *Lemkivskiyi kalendar na 2018 rik*, 67, 76–82 [in Ukrainian].
17. Vyrok Chornovolu. (2007). In V. Chornovil, (Comp.), *Chornovil V. Tvory: u 10-ty t.* (Vol. 5, pp. 519–529). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
18. Yaremenko, V. (2009, Kviten 23). Zadushene vidrozhennia v istorii i v suchasnosti. *Literaturna Ukraina* [in Ukrainian].
19. Z Interviu Yurii Zaitseva z Ihorem Kalyntsem 19 kvitnia 1995 r. (2011). In I. Kalynets (Comp.), *Sobor Sv. Yura 22 sichnia 1989 roku: Dokumenty i spohady* (pp. 96–98). Lviv: Vyd-vo «Drukarski kunshty» [in Ukrainian].
20. Zaitsev, Yu. (1992). Dysydynty: opozytsiinyi rukh 60–80-kh rr. In S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Storinky istorii Ukrainy: XX stolittia: posibn. dlia vchytelia* (p. 220). Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
21. Zaitsev, Yu. (2003). Pidpilni hrupy. In Yu. Slyvka (Ed.), *Istoriia Ukrainy* (pp. 365–368) (4th ed.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
22. Zaitsev, Yu. (2003). Ti, shcho ne movchaly. In V. Kvitnevyi (Comp.), *U vyri shistdesiatnytskoho rukhu: pohliad z vidstani chasu* (pp. 79–80). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
23. Zaitsev, Yu. (2009). Prychynky do istorii vydannia nelehalnogo zhurnalu «Ukrainskyi visnyk». *Moloda natsiia. Spetsvypusk*, 50, 153–191 [in Ukrainian].
24. Zaitsev, Yu. (Comp.). (1999). *Ihor Kalynets: poet i hromadianyn*. Lviv [in Ukrainian].
25. Zaitsev, Yu. (Ed.). (2007). *Ya vynen tym, shcho ukrainets: Interviu Yurii Zaitseva z Oleksoiu Riznykivym. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 3). Lviv [in Ukrainian].
26. Zaitsev, Yu. (Ed.). (2011). *Ya na spovidi skazav by... Interviu Yurii Zaitseva z Yaroslavom Isaievychem. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 5). Lviv [in Ukrainian].
27. Zaitsev, Yu. D. (2015). Prynahidni rozдумы profesora Yurii Slyvky. In Yu. Slyvka, *Politychna istoriia Ukrainy XIX – poch. XX st.* (pp. 596–621). Lviv [in Ukrainian].
28. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2001). *Naspravdi bulo tak: Interviu Yurii Zaitseva z Ivanom Dziuboiu. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
29. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2002). *Oderzhymist: Interviu Yurii Zaitseva z Ihorem Kalyntsem. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
30. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2005). *Ukrainska zahalnonarodna orhanizatsiia (UNF-2). Doslidzhennia, dokumenty, materialy. u 2 t.* (Vol. 1). Lviv: Afisha [in Ukrainian].
31. Zaitsev, Yu. D. (Ed.). (2008). *Diahnoz KHB: shyzofreniia. Interviu Yurii Zaitseva z Hannoiu Mykhailenko. Dokumenty. Usna istoriia Ukrainy XX st.* (Vol. 4). Lviv [in Ukrainian].

Yurii ZAITSEV

PhD, Senior Researcher,

Senior Researcher at the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1696-5849>

e-mail: yurzaytsev@gmail.com

THE SIXTIERS IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN OPPOSITION MOVEMENT OF THE 1960S – 1980S

In the introduction to the interview with Yulii Tanchuk, Yurii Zaitsev describes the use of interviews with direct participants in historical events as an effective tool for studying the Sixtiers movement (*shistdesiatnytskytvo*) and contemporary socio-political processes in Ukraine. He highlights the foundations and evolution of the Sixtiers movement and characterizes its attributive features, emphasizing examples from different parts of Ukraine. The main attention is paid to the study of the role of a nationally conscious personality among the Sixtiers and in a broader sense – in the opposition, anti-regime movement through the prism of the chemists Yulii Tanchuk's activities. The interview with him shows the significance of the *samvydav* («self-publishing») phenomenon for expanding awareness of the need for radical, revolutionary changes in the socio-political system for state independence of Ukraine, the democratization of society, and the formation of a civilized European community. By the annual unauthorized commemorations of Taras Shevchenko on the anniversaries of his reburial in Ukraine (May 22, 1861), the national genius's greatness was emphasized, and his spiritual consonance with the free-thinking of the 1960s – 1980s. The interview reflects the revival of cultural life and military training of young men in the Western Ukrainian villages during World War II, and gives examples of youth joining the Ukrainian Insurgent Army (UIA), recreates the ritual of taking the oath by UIA recruits. Furthermore, it mentions Vasyl Stus's story about the Holodomor in Ukraine in 1932–1933, makes public the facts of the Communist regime's punishment of the signatories of the «Letter 139» to the USSR leaders in April 1968, emphasizes Yulii Tanchuk's unadvertised contacts with an active member of the Ukrainian human rights movement Oles Shevchenko, clarifies the role of Leonid Seleznenko in the opposition movement, and after the arrest – his incriminating evidence under pressure from the KGB at the trial of Vasyl Stus and his letter of repentance. The role of Oles Honchar's novel «The Cathedral», Ivan Dziuba's research «Internationalism or Russification?», and Olena Apanovych's historical lectures for the activation of political and national self-awareness of Ukrainians are indicated.

Keywords: Luh Society, Holodomor, UIA, the Sixtiers, *samvydav*, dissident movement, Yulii Tanchuk, Vasyl Stus, Oles Shevchenko, Henrikh Dvorko, Leonid Seleznenko, May 22, «scientific exile», KGB, Central Committee of the Communist Party of Ukraine.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33402/nd.2020-8-239-245

Михайло РОМАНЮК

*кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9407-0066>
e-mail: rmy.lviv@gmail.com*

**[Рец.]: ЗБІРНИК ДЖЕРЕЛ ДО БІОГРАФІЇ РОМАНА ШУХЕ-
ВИЧА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

**[на]: Роман Шухевич у громадсько-політичному житті Західної
України 1920–1939 рр.: спогади, документи, світлини / упоряд.
і відп. ред. Андрій Сова; Центр незалежних історичних студій.
Львів: Априорі, 2019. 816 с.**

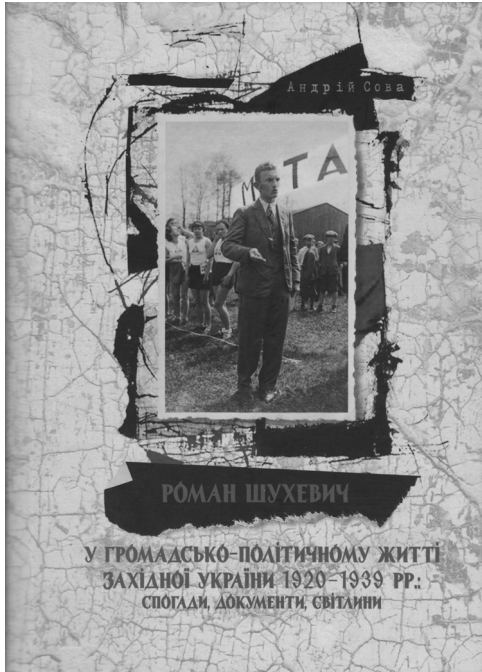
Історія України ХХ ст. багата на відомі й колоритні постаті, які в різні часи відігравали визначальну роль у громадсько-політичній, культурно-просвітницькій чи державотворчій сферах життя нашої країни. Однозначно, що з-поміж діячів українського визвольного руху 1920–1950-х років ключове місце посідає особа Романа Шухевича – провідника Організації українських націоналістів (ОУН), члена Українського Державного Правління (УДП), головного командира Української повстанської армії (УПА), голови Генерального Секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР), керівника збройного підпілля ОУН на українських землях та Лицаря трьох найвищих нагород ОУН та УПА – Бронзового хреста заслуги УПА (1947), Золотого хреста бойової заслуги УПА 1 класу (1950) та Золотого хреста заслуги УПА (1950).

Тож не дарма цій особі присвячено чимало різнопланових книг, не кажучи вже про наукові, науково-популярні й публіцистичні статті. Серед праць, які передусім заслуговують на увагу, треба згадати спогади про Р. Шухевича його побратимів, зокрема, Василя Кука¹ та Богдана Чайківського², чимало науково-популярних нарисів³,

¹ Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. Львів: ЦДВР, 2007. 120 с., іл.

² Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. Львів: Мс, 2005. 104 с.

³ Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970. 268 с.; Mirchuk P. Against the invaders. Taras Chuprynka – Roman Shuhevych Commander-in-Chief of the UPA. New York, 1997. 161 p.; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. Львів: Галицька видавнича спілка, 1998. 256 с.; Микольський Ю. Як упав головний командир УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич – «Тарас Чупринка». Різні версії і найбільш ймовірна. (До 100-ліття від дня народження). Львів, 2007. 270 с.; Посівнич М. Нескорений командир. 2-ге вид., доп., розширене. Львів;

збірників статей⁴, художніх творів⁵ тощо. Водночас наголосимо, що за три десятиліття незалежності України науковці не спромоглися підготувати фахову монографію біографічного плану про цю виняткову особистість.

Окрему групу видань про Р. Шухевича становлять збірники документів та матеріалів, яких за роки незалежності видано також чимало. Серед найцікавіших – двотомник документів репресивно-каральних органів СРСР, підготовлений Володимиром Сергійчуком⁶, два томи документів і матеріалів, присвячених Р. Шухевичу, що були опубліковані у видавництві «Літопис УПА»⁷ та ін. Однак зазначимо, що більшість документальних видань присвячено періоду перебування Р. Шухевича на чолі українського визвольного руху, що припадає, відповідно, на 1943–1950 рр.

Цю досить непогану джерельну базу про Романа Шухевича суттєво доповнює та підсилює нове археографічне видання Центру незалежних історичних студій «Роман Шухевич у громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр.: спогади, документи, світлини», яке вийшло друком 2019 р. у львівському видавництві «Апріорі». Упорядником та відповідальним редактором величезного тому загальним обсягом 816 сторінок є відомий дослідник

Торонто: Літопис УПА, 2008. 78 с.: фотоіл. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 1); Ісаюк О. Роман Шухевич. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 254 с. (Українці. Історія нескорених).

⁴ Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України / гол. ред. та упоряд. В. Штокало. Тернопіль: Ідея і Чин України, 2005. 336 с.; Український визвольний рух / відп. ред. В. В'ятрович. Львів, 2007. 36. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. 352 с., іл.; Роман Шухевич: з минулого в сучасне: зб. статей / упоряд. Б. Гордасевич. Львів: Тріада плюс, 2011. 438 с.

⁵ Праск С. Роман Шухевич: іст. роман-трилогія. Львів: Апріорі, 2017. 391 с.

⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 1. 640 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1953). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. Т. 2. 584 с.

⁷ Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА / ред. П. Потічний, М. Посівнич. 572 с.; Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали / упоряд.: С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. Київ; Торонто, 2007. 832 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 10).

міжвоєнної доби та історії українського визвольного руху Андрій Сова*, який у своєму доробку має вже чимало надзвичайно цікавих книжкових видань⁸.

Пропоноване видання розраховане на істориків, дослідників новітньої історії України, краєзнавців, викладачів та усіх тих, кого цікавить історія України ХХ ст. Воно присвячене становленню особистості майбутнього провідника ОУН та головного командира УПА, яке припадає на міжвоєнний період ХХ ст., коли західноукраїнські землі перебували під окупацією Другої Речі Посполитої.

Публікація невідомих та малознаних документів, спогадів, нарисів, інтерв'ю, газетних публікацій, світлин про Р. Шухевича дає змогу об'єктивно розкрити його життєвий шлях та актуалізувати чимало питань, які потрібно вирішити на сучасному етапі українського державотворення. Через його життя та діяльність читач може виразно відчувати дух тієї унікальної доби національного відродження 1920–1939 рр., що невдовзі вилілася у збройне підпілля ОУН та збройну боротьбу українського народу в лавах УПА за власну Українську самостійну соборну державу.

Зважаючи на роль, яку відіграв Роман Шухевич у житті українського народу, та функції, які він виконував продовж періоду збройного протистояння нацистському, а відтак більшовицькому тоталітарним режимам, його життєвий та організаційний шлях був оповитий павутиною конспірації, що в поєднанні з міфологізацією стало на перешкоді до відтворення правдивого образу провідника, формування якого розпочалося задовго до початку Другої світової війни.

Зібравши під однією палітуркою всі доступні документи й матеріали періоду молодості Романа Шухевича, упорядник зробив спробу подати цілісну картину його тодішнього життя, розкривши разом чимало міфів про його особу та заповнивши значну кількість «білих плям» у його життєписі. Автор чи не першим свого часу остаточно розвінчав міф про дату і місце народження Романа Шухевича, знайшовши відповідний метричний запис та опублікувавши його⁹. У передмові до рецензованого видання А. Сова розкриває обставини виникнення цього міфу і спростовує його з покликанням на відповідне архівне джерело: «... ще донедавна в українській історіографії вважалося, що він народився у Краковці (тепер смт Яворівського р-ну

* Андрій Сова – кандидат історичних наук, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, заступник директора Центру незалежних історичних студій.

⁸ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.); авт. кол.: Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. Львів, 2007. 352 с.; *The Ukrainian Insurgent Army: A History of Ukraine's Unvanquished Freedom Fighters* / V. Viatrovych, R. Hrytskiy, I. Derevianij, R. Zabilyj, A. Sova, P. Sodol'. Lviv, 2007. 80 p.; Роман Шухевич – пластунок. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / упоряд. А. Сова. Київ; Львів; Івано-Франківськ, 2007. 168 с.; Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович, Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. Львів; Київ, 2008. 86 с.; Сова А. Тимчак В. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції: наук.-попул. вид. / за наук. ред. Є. Приступки. Львів: ЛДУФК: Апріорі, 2017. 232 с.; Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

⁹ Сова А. Щодо питання про дату і місце народження генерала УПА Романа Шухевича. Цикладеля: Львівський мілітарний альманах. 2013. Ч. 1 (9). С. 62–71.

Львівської обл.). Проведений детальний аналіз показав, що помилка закралася зі спогадів Омеляна-Семена Волосянського, який у 1951 р. під псевдонімом Семен Байдович опублікував спогади про Романа Шухевича під назвою “Краковець, місце народження Т. Чупринки”. З огляду на те, що в діаспорі неможливо було перевірити в архівах точність даних О.-С. Волосянського, адже в УРСР на цю тему було накладено табу, ці факти почали мандрувати із видання у видання. Про те, що Роман Шухевич народився 17 липня 1907 р. у смт Краковці та мав друге ім’я Тарас, писали, зокрема, особи, які знали його самого та його родину: член “Пласту”, громадський діяч і меценат Антін Івахнюк; діяч “Пласту” та ОУН, редактор, письменник Богдан Кравців; діяч “Просвіти” та викладач Академічної гімназії у Львові Степан Шах; провідний діяч “Пласту” та ОУН, поет, публіцист, науковець Володимир Янів та ін. Вищезгадані помилки закралася також у наукову літературу та періодику. Зокрема, вони є у працях Петра Мірчука, Петра Содоля⁵ та інших авторів, а також у багатьох енциклопедіях, довідниках тощо. При цьому дата народження Романа Шухевича у різних авторів подавалася по-різному: 11 травня, 30 травня, 30 червня та 17 липня 1907 р. Опрацювавши львівські архіви, вдалося віднайти документи, які стверджують, що насправді Роман Шухевич народився 30 червня 1907 р. у Львові, 26 липня був хрещений і миропомазаний в Успенській церкві у Львові» (С. 4).

Завдяки поданим у книзі документам та матеріалам читач зможе поринути в атмосферу, в якій зростав і формував світогляд Роман Шухевич, ознайомитися з різними сторінками його біографії, зокрема родиною, дитячими роками, оточенням, почерпнути відомості про навчання в Академічній гімназії та її філії у Львові, Політехніці в Данцігу та Львівській політехніці. Багато джерел присвячено діяльності Романа Шухевича в українському суспільно-культурному русі та його ролі у створенні й розбудові спортивних і пластових гуртків, участі в громадському житті Львова та Галичини, у нелегальних і легальних організаціях упродовж 1920–30-х років. Зокрема, йдеться про організації «Пласт» (пластові курені: 1-й курінь УУПЮ ім. П. Сагайдачного, 7-й курінь УУПЮ ім. князя Льва, 43-й курінь УУПЮ ім. Олега Віщого, 3-й курінь УУСП «Лісові Чорти», 10-й курінь УУСП «Чорноморці»), спортивні та пластові гуртки і товариства («Ясний Тризуб», «Тури», «Український Студентський Спортивний Клуб»), «Просвіту», «Рідну Школу», «Основу», Організацію Вищих Кляс Українських Гімназій, Українську Військову Організацію, Організацію Українських Націоналістів. Окремі відомості торкаються його служби у польському війську, ув’язнення в польському концтаборі «Береза Картузька», діяльності в штабі «Карпатської Січі».

Структура збірника складається з археографічної передмови, трьох тематичних розділів та додатків.

У першому розділі (С. 9–524) упорядник зібрав 91 спогад різних осіб, які безпосередньо чи опосередковано знали Романа Шухевича, із зазначенням джерела, звідки зроблено передрук. Значна частина видань, з яких зроблено передруки, є важкодоступними та малотиражними, здебільшого еміграційними. Їх надали упорядникові небайдужі люди з книгозбірень різних країн світу (США, Канади, Аргентини, Великої Британії, Франції, Польщі та ін.). Наприклад, спогад Романа Голода «Перша моя зустріч з Романом Шухевичем. (В пам’ять основоположника “Чорноморців”» (С. 60) був надрукований у березні 1956 р. в Едмонтоні (Канада) в пластовому часописі «Станичні вісті» тиражем 50 примірників, який поширювався виключно серед членства організації.

Водночас треба наголосити, що частина спогадів, поміщених у збірнику, в Україні була невідомою й публікується вперше. До таких, зокрема, належать спогади Юліана Воробкевича (С. 104–106) та Іллі Витановича (С. 85).

Чимало часу та зусиль потребувало розшифрування псевдонімів і криптонімів авторів, які писали спогади. Унаслідок кропіткої праці над спогадами упорядникові вдалося розшифрувати псевдоніми та криптоніми Семена Волосянського – «Семен Байдович» (С. 39–44), Остапа Савчинського – «Н. Н.» (С. 116–117) та Мирослава Кознарського – «М. Заневчик-Гірняк», «Л. Гірняк» (С. 451–457). Заразом багато псевдонімів, криптонімів та скорочень було розшифровано і всередині самих спогадів, що зробило їх більш зрозумілими та читабельними для широкого загалу.

У багатьох спогадах йдеться про одні й ті самі події, проте автори інтерпретують їх по-різному, даючи свої оцінки. Тому А. Сова подав тексти у повному обсязі або як цілісні уривки без внутрішніх скорочень з примітками упорядника до окремих фрагментів тексту, що також полегшує їхнє читання.

У другому розділі «Документи» (С. 525–656) вміщено 73 документи, які впорядковані й подані у хронологічній послідовності. Абсолютна більшість із них (54) уведена в науковий обіг вперше. Кожен документ супроводжують посторінкові примітки. У них зазначено належність географічних назв до сучасного адміністративно-територіального поділу України, розшифровано псевдоніми осіб, уточнено дані, про які йдеться, подано опис печаток тощо. Серед найцікавіших – документи про участь Р. Шухевича в діяльності «Пласту», його членство та суддівська робота в межах «Українського Студентського Спортивного Клубу» та матеріали рекламної фірми «Фама», які публікуються вперше, незважаючи на те, що у 2005 р. Центр досліджень визвольного руху у Львові зробив окреме книжкове видання про неї¹⁰.

Розділ «Світлини» (С. 657–719) увібрав найцікавіші ілюстрації з життя й діяльності Р. Шухевича. Упорядник зазначає, що «Вони репродукуються з державних і приватних архівів, книгозбірень, бібліотек, музеїв. Чимало ілюстрацій взято з Центрального державного історичного архіву України у Львові, Музею-архіву пластового руху, Центру незалежних історичних студій, Державного архіву Львівської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, видавництва «Літопис УПА», приватного архіву родини Богдана Підгайного, Українського національного музею у Чикаго, періодики, інтернет-ресурсів тощо» (С. 7). Значна частина фотографій, фотокопій документів була малознана або й взагалі не відома навіть серед науковців, вже не кажучи про широку читацьку аудиторію (С. 665, 666, 668, 669 та ін.). Опубліковані світлини відображають родинне оточення Р. Шухевича, його дитячі та юнацькі роки, час навчання в Академічній гімназії та філії, його спортивні зацікавлення, сім'ю, дозвілля, участь у громадсько-політичному житті тощо.

Усі ілюстрації в книзі супроводжуються детальними, фахово підготовленими підписами, що є додатковим цікавим джерелом для читачів. Водночас зазначимо, що, комплектуючи цей розділ, упорядник вийшов за ним же задекларовані хронологічні межі видання, помістивши фотоматеріали, які ілюструють усе життя Романа Шухевича, не обмежившись 1939 роком. Зокрема, йдеться про світлини, які засвідчують його участь у збройній боротьбі ОУН та УПА, вшанування його пам'яті в діаспорі та в Україні.

¹⁰ Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. 104 с.

Важливою складовою книги є додатки, які, на думку упорядника, допомагають відтворити образ Романа Шухевича крізь призму оцінок його рідними, близькими, товаришами та побратимами. Так, особливе зацікавлення викликає додаток «Постать Романа Шухевича в оцінці рідних, друзів, знайомих та товаришів по зброї», де упорядник підібрав 55 найцікавіших та найвлучніших витягів зі спогадів (опублікованих у різних виданнях, переважно діаспорних, або записаних упорядником), в яких виразно проступають риси характеру Романа Шухевича.

Видання супроводжує потужний науково-довідковий апарат: словник рідко-вживаних, застарілих слів та фраз, перелік скорочень, і, особливо цінне – іменний та географічний покажчики, що суттєво «полегшить життя» поціновувачам цієї тематики, адже для пошуку потрібної інформації можна буде витратити мінімум зусиль, оскільки це за них зробив упорядник.

Не викликає сумніву те, що це видання займе гідне місце на книжкових полицях науковців та всіх шанувальників тематики українського визвольного руху середини ХХ ст., а найголовніше – підштовхне дослідників до написання історичної біографії провідника ОУН і головного командира УПА Романа Шухевича – «Тараса Чупринки».

REFERENCES

1. Bohunov, S., Danylenko, V., Kentii, A., Kokin, S., Lozytskyi, V., & Posivnych, M. (Comps.). (2007). *Zhyttia i borotba henerala «Tarasa Chuprynky» (1907–1950). Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Nova seriia* (Vol. 10). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
2. Chaikivskyi, B. (2005). «Fama». *Reklamna firma Romana Shukhevycha*. Lviv: Ms [in Ukrainian].
3. Duzhyi, P. (1998). *Roman Shukhevych – polityk, voyn, hromadianyn*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
4. Hordasevych, B. (Comp.). (2011). *Roman Shukhevych: z mynuloho v suchasne: zb. statei*. Lviv: Triada plus [in Ukrainian].
5. Isaiuk, O. (2015). *Roman Shukhevych*. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia [in Ukrainian].
6. Kuk, V. (2007). *Heneral-khorunzhyi Roman Shukhevych. Holovnyi Komandyr Ukrainskoi Povstanskoi Armii*. Lviv: TSDVR [in Ukrainian].
7. Mirchuk, P. (1970). *Roman Shukhevych (Hen. Taras Chuprynka). Komandyr armii bezsmertnykh*. New York; Toronto; London [in Ukrainian].
8. Mirchuk, P. (1997). *Against the invaders. Taras Chuprynka – Roman Shukhevych Commander-in-Chief of the UPA*. New York [in English].
9. Mykolskyi, Yu. (2007). *Yak upav holovnyi komandyr UPA heneral-khorunzhyi Roman Shukhevych – «Taras Chuprynka». Rizni versii i naibilsh ymovirna. (Do 100-littia vid dnia narodzhennia)*. Lviv [in Ukrainian].
10. Posivnych, M. (2008). *Neskorenyi komandyr. Litopys UPA. Seriia «Podii i liudy»* (Pt. 1). (2nd rev. ed.). Lviv; Toronto: Litopys UPA [in Ukrainian].
11. Potichnyi, P., & Posivnych M. (Eds.). (2007). *Heneral Roman Shukhevych – «Taras Chuprynka» Holovnyi Komandyr UPA. Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii* (Vol. 45). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
12. Prask, S. (2017). *Roman Shukhevych: ist. roman-trylohiia*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].

13. Serhiichuk, V. (Ed.). (2007). *Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1950)* (Vol. 1). Kyiv: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].
14. Serhiichuk, V. (Ed.). (2007). *Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1953)* (Vol. 2). Kyiv: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].
15. Shtokalo, V. (Ed.). (2005). *Roman Shukhevych: postat na tli doby Voivuiuchoi Ukrainy*. Ternopil: Ideia i Chyn Ukrainy [in Ukrainian].
16. Sova, A. & Tymchak, V. (2017). *Ivan Boberskyi – osnovopolozhnyk ukraïnskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii: nauk.-popul. vyd.* (Ye. Prystupa, Ed.). Lviv: LDUFK: Apriori [in Ukrainian].
17. Sova, A. (2013). Shchodo pytannia pro datu i mistse narodzhennia henerala UPA Romana Shukhevycha. *Tsyta delia: Lvivskiy militaryi almanakh*, 1 (9), 62–71 [in Ukrainian].
18. Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithno-vykhovna diialnist: monohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
19. Sova, A. (Comp.). (2007). *Roman Shukhevych – plastun. Yunatski ta molodi roky Holovnoho Komandyra Ukraïnskoi Povstanskoi Armii*. Kyiv; Lviv; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
20. Viatrovych, V. (Ed.). (2007). *Ukraïnska Povstanska Armiia. Istorii neskorenykh*. Lviv
21. Viatrovych, V. (Ed.). (2007). *Ukraïnskyi vyzvolnyi rukh. Do 100-richchia vid dnia narodzhennia Romana Shukhevycha* (Vol. 10). Lviv [in Ukrainian].
22. Viatrovych, V. (Ed.). (2008). *Ukraïnska Povstanska Armiia. Istorii neskorenykh*. Lviv; Kyiv [in Ukrainian].
23. Viatrovych, V., Hrytskiv, R., Derevianyj, I., Zabilyj, R., Sova, A., & Sodol, P. (2007). *The Ukrainian Insurgent Army: A History of Ukraines Unvanquished Freedom Fighters*. Lviv [in English].

Юлія Артимишин
*кандидат історичних наук
молодший науковий співробітник
відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича
НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>
e-mail: julialviv1011@gmail.com*

[Рец.]: «(НЕ)ЧОРНО-БІЛА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ ПАМ'ЯТІ»

[на]: Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с.

В анотації до монографії автори окреслили головне завдання книги: «має на меті продемонструвати широкий спектр барв і напівтонів, які є тлом сучасних українсько-польських відносин». Продемонструвати не лише протилежні чи навіть антагоністичні позиції української та польської сторони, а навпаки – ширший зріз відносин.

Публікація побудована за проблемним принципом, складається з десяти розділів, у яких висвітлено ключові проблеми польсько-українського діалогу: впорядкування Цвинтаря орлят у Львові, місць пам'яті Першої світової війни, міжвоєнного періоду та Другої світової війни; політичний і медійний дискурс відносин у цій гуманітарній сфері.

Візуальне оформлення обкладинки – на тлі червоного кольору розмішені фото поруйнованих монументів у Гуті-Пеняцькій (монумент, споруджений у пам'ять про поляків, жертв каральної операції під час Другої світової війни) та Грушовичах (могила вояків УПА), кадр пожежі та звірств (спалення «бандерівцями» польського хлопчика в скирті сіна) з польського фільму «Волинь» (2016 р., режисер Войцех Смажовський (Wojciech Smarzowski)) – налаштовує читача на думку про дві протилежні, непримиренні позиції, що суперечить заявленому завданню монографії.

У першому розділі «Проблема місць пам'яті в наукових студіях» проаналізовано велику кількість розвідок, монографій і публіцистики. Структурний виклад нагадує частину дисертаційного дослідження, що свідчить про серйозну роботу авторів. Зокрема, українську та зарубіжну (здебільшого польську) історіографію поділено на три групи: «теоретичні праці істориків, політологів та культурологів загально-го характеру, у яких українсько-польські міжнаціональні і міждержавні відносини кризь призму впливу на них місць національної пам'яті згадуються побіжно»; наукові

праці, які фактично досліджували «відносини України та Польщі щодо визнання й опіки над місцями національної пам'яті»; «локальна історія» – регіоналістика (С. 14).

Проте запитання викликає неточне формулювання у кінці С. 39: «Аналізуючи зарубіжну історіографію, яка складається з праць, у котрих безпосередньо досліджено місця національної пам'яті в українсько-польських сучасних міждержавних відносинах, передусім відзначимо таких авторів, як П. Нора, М. Хальбвакс, Й. Рюзен, А. Качинський, М. Ничек, Б. Бердиховська». Після прочитання речення складається хибне враження, що відомий французький філософ, основоположник досліджень колективної історичної пам'яті Моріс Хальбвакс (Maurice Halbwachs) (1877–1945) та історик П'єр Нора (Pierre Nora) (1931), який увів в науковий вжиток концепт «місця пам'яті», вивчали польсько-українські місця пам'яті, хоча далі в тексті є аналіз ідей цих теоретиків.

У наступному розділі зосереджено увагу на «Формуванні державної політики пам'яті в Україні та Республіці Польща, її вплив на міждержавні відносини (1991–2019 рр.)». Висвітлено перші кроки Варшави та Києва щодо налагодження добросусідських відносин у 1990-х роках, ключові кроки гуманітарної політики українських президентів Л. Кучми та В. Ющенко, зміни у трактуванні минулого, зокрема, польсько-українського, після приходу політичної партії «Право і Справедливість» (ПіС) до влади у Польщі.

Звернуто увагу на недостатнє фінансування «державної політики пам'яті» в Україні, на протигагу Польщі, в якій видають чимало наукової та науково-популярної літератури, підручників, присвячених, зокрема, «проблемним щодо узгодження історичним сторінкам» (С. 69). Автори слушно критикують промоцію суто польської візії історії в українському просторі із зображенням лише польських жертв польсько-українського конфлікту. Так, наприклад, у науково-популярній публікації, виданій за підтримки польського Інституту національної пам'яті та Комісії переслідування злочинів проти польського народу «Польща – нарис історії» (2015, українською мовою) йдеться «про міжнаціональне протистояння поляків й українців у роки Другої світової війни ... на кількох сторінках, але фотографіями жертв конфлікту представлена лише польська сторона» (С. 70).

Натомість перебільшеними є твердження Людмили Стрільчук та Андрія Нінічука про те, що «шкільні підручники в нашій державі, як, власне, і підручники для вищих навчальних закладів, не містять жодної інформації про українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині в роки Другої світової війни» (С. 69). Ця теза є голосливою, адже не містить жодного покликання або уточнення про роки видачі та авторів підручників, шкільні програми. Аби не вдаватись до детального та розгорнутого аналізу, звернемо увагу лише на шкільні підручники 2010-х років.

Наприклад, у деяких підручниках з історії України початку 2010-х років для 11 класу можна знайти загальні згадки про міжнаціональний конфлікт: «Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення»¹; боротьбу Української повстанської армії (УПА) та Армії Крайової (АК), яку підживлювали «німецькі окупаційні власті... Через це на Волині та в Галичині

¹ Турченко Ф. Історія України: 11 клас: підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. Профільний рівень. Рекомендовано МОН України. Київ: Генеза, 2011. С. 52.

розпочалися взаємні терористичні акти, різанина, жертвами, якої стали не лише військові повстанці, а й понад 100 тис. мирних жителів, як поляків, так і українців»².

У 2017 р. були затверджені нові «навчальні програми для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти, зокрема “Історія України”, “Всесвітня історія”, інтегрований курс “Історія: Україна і світ”»³, а у 2019 р. до них внесли несуттєві зміни. Зокрема, у шостому тематичному розділі програми за 10 клас «Україна в роки Другої світової війни» є затверджений зміст навчального матеріалу «Українсько-польське протистояння»⁴. В одному з підручників, підготовленому за новою програмою, автори В. Власов та С. Кульчицький стверджують, що воєнні дії «загострили проблему українсько-польських відносин», у 1941 р. почався терор загонів АК проти українців Холмщини і Підляшшя, а згодом перемістився у Галичину та Волинь. Згадано про масштабне знищення українських сіл у Холмщині АК та добровольчими польськими загонами у 1943–1944 рр. і про те, що «одним із найбільшніх епізодів українсько-польського конфлікту була Волинська трагедія»⁵.

У третьому розділі детально розглянуто процес формування взаємних стереотипів у Польщі та Україні від 1990 р. до 2016 р. Дослідники зробили особливий акцент на кроках до примирення Л. Валенси, Л. Кучми з А. Квасневським, В. Ющенко з А. Квасневським та Л. Качинським, на зростанні симпатії поляків до України після Революції Гідності, на проблемі загострення відносин з Україною після прийняття заяви у 2013 р. та ухвали сейму в 2016 р. про те, що українські націоналісти у 1943–1945 рр. вчинили геноцид супроти цивільного польського населення, на запровадженні «1 липня Національним днем пам’яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти поляків». Чимало уваги присвячено польському фільму 2016 р. «Волинь» та його впливу на формування суспільних стереотипів щодо українців та спільної польсько-української історії. Важко не погодитися з думкою авторів про те, що фільм «Волинь» «претендує на лідерство номінації “Фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні відносини”». Однак треба розглядати цю проблему ширше, адже з 1990-х років питання спільної польсько-української історії, часто трагічної та суперечливої, неодноразово з’являлись на теле/кіноекранах. Згадаймо «Вогнем і мечем» режисера Єжи Гоффмана (Jerzy Hoffman), «У темряві» режисерки Агнешки Голланд (Agnieszka Holland) чи вплив сучасних медій, соціальних мереж, які розтиражують сенсаційні заголовки й маніпулюють ними, аби

² Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: Підручник для 11 кл. загально-освіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). Київ: Грамота, 2011. С. 49.

³ Нові навчальні програми для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти, зокрема «Історія України», «Всесвітня історія», інтегрований курс «Історія: Україна і світ». URL: <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/novi-navchalni-programi-dlya-uchniv-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoi-serednoi-osviti/> (дата звернення: 24.05.2020); Навчальні програми 10–11 класів, чинні з 1 вересня 2018 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 24.05.2020).

⁴ Наказ МОН № 236 від 21.02.2019. «Про внесення змін до навчальних програм з історії України для 5–9 класів та 10–11 класів закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 24.05.2020).

⁵ Власов В., Кульчицький С. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. С. 235.

привернути увагу до певних чинників, подій. Гіпотетичний вплив «російського сліду» на творення резонансу навколо виходу в прокат стрічки «Волинь».

У четвертій частині книги проведено аналіз «суперечок навколо Цвинтаря Орлят» та досягнутого компромісу у 2005 р., згадано про відкриття у 2006 р. пам'ятника в селі Павлокома (присвяченому українським жертвам АК, які загинули внаслідок помсти за раніше вбитих поляків), нову хвилю конфронтації після перенесення скульптур левів у 2015 р. на Личаківське кладовище. Зазначимо, що автори не обмежувались висвітленням вище окресленої проблематики та місць пам'яті періоду Другої світової війни. Наступний розділ «Місця національної пам'яті років Першої світової війни й міжвоєнного періоду в сучасних українсько-польських відносинах» головню розповідає про українські меморіальні об'єкти в Польщі: кладовища для військовополонених й інтернованих вояків УНР, які загинули у 1918–1920 рр., військові цвинтарі діячів армії Симона Петлюри. Зауважено, що хоча в Польщі краще дбають про пошук та відновлення цвинтарів за межами країни (про це свідчить аналіз фондів Архіву актів нових у Варшаві, що містять детальні реєстри місць поховань), українська сторона досягнула в цьому напрямку теж досить хороших результатів, загалом поховання та монументи цього часу впорядковані й не викликають суперечок по обидва боки кордону.

Шостий розділ присвячений «Меморалізації українсько-польського протистояння часів Другої світової війни: війни пам'яті та війни пам'ятників». Автори у першому реченні слушно зазначають, що Волинська трагедія є «найсуперечливішою і складною» (С. 158) темою для міжнаціонального порозуміння. Однак дещо маніпулятивною видається теза про те, що терміном «Волинська трагедія» «у науковому й суспільному дискурсах прийнято позначати події, що відбулись не лише на Волині, а й Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині в 1943–1944 роках, відомі також як міжнаціональне протистояння» (С. 158).

Виправданим є розгляд польсько-українського конфлікту на так званому Закерзонні та Волинської трагедії у комплексі, але потрібно зважати на те, що події на Волині мали свої особливості⁶. Варто було б окреслити ключові підходи та термінологічні розбіжності щодо трактування польсько-українського міжнаціонального конфлікту та Волинської трагедії в українській та польській гуманітаристиці, адже не існує єдиного визначення цих подій ні в українській історіографії (поряд з термінами українсько-польський міжнаціональний конфлікт дослідники вживають: холмсько-волинсько-галицькі протистояння 1938–1947 рр., етнополітичний конфлікт Другої світової війни на західних землях України⁷, (друга) польсько-українська війна, антипольська акція на Волині⁸, Волинська трагедія⁹, українсько-польський збройний

⁶ Ілюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. С. 167.

⁷ Литвин М. Уроки «польської»/нерадянської доби: замість післямови. Вісин В., Голик Р., Голубко В. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / авт.-упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 434.

⁸ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 30–32; В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідомо польсько-українська війна. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 132.

⁹ Солдатенко В., Антонюк Я. До з'ясування причин Волинської трагедії 1943–1944 рр.: сучасний український історіографічний дискурс. Україна дипломатична: науковий щорічник. Київ, 2013. Вип. 14. С. 887–914.

конфлікт на території Волині¹⁰), ні в польській (польсько-український конфлікт, брато-вбивча громадянська війна, галицька та волинська різанина; чи навіть етнічна чистка, геноцид щодо поляків¹¹), або ж висловити уточнення, хто саме з дослідників апелює до ототожнення конфлікту на Волині та Закарпатті, їхнього синонімічного вживання¹².

У шостій частині монографії головний акцент зроблено на комеморації Волинської трагедії в Польщі та Україні: впорядкування/творення могил загиблих і символічних місць-меморіалів «жертв українських націоналістів» у Польській державі, їхнє активне спорудження після 2003 р., та особливо з 2013 р. Вміщено згадки про українські місця пам'яті, пов'язані з польсько-українським протистоянням (зокрема в Пикуличах, Павлокомі), для порівняння, окреслення проблематики загалом подано хронологічний перелік актів вандалізму щодо українських меморіалів за 2014–2017 рр. Особливо цікавим є дослідження побудови меморіалів жертвам Волинської трагедії та «жертвам злочинів ОУН-УПА», їхнього змістового та образного наповнення, зокрема й кризь призму складової політики пам'яті Польщі.

У двох наступних частинах Л. Стрільчук та А. Нінічук висвітлювали тривалий процес узгодження «спільної історії та міжнаціонального примирення» від 1990-х років до 2019 р. через роботу наукових семінарів та конференцій, форумів партнерства, символічні угоди та резолюції верхівки держав; проблему загострення відносин кризь призму суспільно-політичного дискурсу у 2003 р. На думку авторів, значний крок назад у налагодженні добросусідського діалогу відбувся у 2013 р. після прийняття Сеймом Республіки Польща ухвали про те, що події на Волині потрібно трактувати як «етнічну чистку з ознаками геноциду». Подальша ескалація конфлікту відбулась через використання цієї тези в риториці консервативних та радикально налаштованих партій та прийняття Сеймом у 73 роковини трагедії 11 липня як дня вшанування пам'яті поляків, «жертв-геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Поза увагою дослідників не залишились також поминальні заходи у 75 річницю Волинської трагедії, коли за пропозицією української сторони вшанування пам'яті мало відбутись спільно з главами держав спершу у Волинські області, а згодом у Сагрині. Проте поляки відмовились від такого формату, тому П. Порошенко відвідав Сагринь, А. Дуда – Луцьк. Відтак автори підсумовують, що «на превеликий жаль, тема українсько-польського порозуміння з питань причин, перебігу та кількості жертв Волинської трагедії стала предметом політичних маніпуляцій» (С. 224).

У дев'ятому розділі, який присвячений діяльності громадських організацій у сфері «трансформації історичної пам'яті суспільства», простежується диспропорція у висвітленні таких ініціатив, зокрема щодо польських акцент зроблено лише на негативних моментах: реконструкції подій на Волині у місті Радомно у 2013 р., діяльності кресових товариств, організації ними виставок, підтримці маршів тощо. Поза увагою дослідників залишилась, наприклад, діяльність Студентського кола

¹⁰ Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 234.

¹¹ Мотика Г. Від волинської різанини до операція «Вісла» / вториз. пер. з пол. А. Павлишина, післямова І. Ілюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 278–279.

¹² Історичний погляд. «Волинська трагедія». Волинські новини. Перше інформаційне агентство. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/istorychnyy-pohliad-volynska-trahedii/> (дата звернення: (дата звернення: 24.05.2020).

бескидських провідників у Варшаві (Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich w Warszawie), яке описувало культуру Лемківщини на межі зникнення, записувало місцевих мешканців-українців¹³, товариства «Магурич» (Stowarzyszenie Magurycz), що відновлює надгробки-пам'ятники також і на давніх українських кладовищах, розташованих в південно-східних теренах Польщі, або ж низка ініціатив останніх років, які серед іншого розповідають про складні сторінки історії¹⁴. Не менш показовою була допомога польських громадських діячів, науковців, які після відмови польського Міністерства внутрішніх справ фінансувати заходи із вшанування 70-х рокових акції «Вісла» разом з Об'єднанням українців у Польщі ініціювали збір коштів для цієї річниці¹⁵.

У Заклучній частині монографії висвітлено «медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті». Простежено особливості висвітлення українськими та польськими ЗМІ проблеми польсько-українських відносин, зауважено, що загальнонаціональні мас-медіа більш помірковані у своїх оцінках. Натомість у регіональній пресі Західної України частіше фігурує польська проблематика, а українська – в періодиці південно-східних воєводств Польщі. На прикладі двох інформаційних приводів – вандалізму щодо меморіалів у Гуті-Пеняцькій та Грушовичах – показано формування суспільного резонансу, поглиблення полеміки щодо польсько-українських стосунків.

Також у розділі подано теоретичні зауваги до розгляду кінематографу як історичного джерела та носія історичної пам'яті, однак зауважимо, що в низці фрагментів є не точні покликання (С. 269–270; 284–285), трапляються фактологічні помилки (С. 269–270).

Отже, проаналізовано один із ключових епізодів так званої «війни пам'ятників»: руйнування монумента воякам УПА у Грушовичах польськими праворадикальними організаціями, демонтаж пам'ятки польською владою під приводом незаконного спорудження, проведення розкопок та ексгумацію похованих там осіб.

¹³ Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, 2001. S. 328; O SKPB Warszawa. URL: <http://www.skpb.waw.pl/o-nas/kim-jestesmy.html> (дата звернення: 24.05.2020); Brykowski R, Martyniuk B. Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Ochrona Zabytków. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 1993. Tom 46. Numer 1(180). S. 5.

¹⁴ Луценко Н. Довга Наталя «Жінка без перерви говорила вісім годин. Зупинилася, коли вичерпався заряд акумуляторів у моїй камері». Gazeta. ua. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-perervi-govorila-visim-godin-zupinilasya-koli-vicherpavsvyazaryad-akumulyatoriv-u-moyij-kameri/816282 (дата звернення: 24.05.2020); Umiecka A. Wystawa Line/Linia/Лінія – lustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. Portal Miasta Gdańska. URL: <http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948> (дата звернення: 24.05.2020); Haczek Z. 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. Gazeta Lubuska. URL: <http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/> (дата звернення: 24.05.2020).

¹⁵ Савицький Ю. Кошти на відзначення 70-річчя операції «Вісла». Українцям у Польщі допомагають польські діячі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28362680.html> (дата звернення: 24.05.2020).

Незважаючи на вказані зауваги та недоліки, публікація Л. Стрільчук та А. Нінічука є вагомим дослідженням сучасної політики пам'яті України та Польщі, просторового зрізу комеморації Першої світової війни, міжнаціонального польсько-українського протистояння з особливим акцентом на Волинській трагедії, її суспільно-політичним сприйняттям по обидва боки кордону.

REFERENCES

1. Brykowski, R., & Martyniuk, B. (1993). Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. *Ochrona Zabytków*, 46, 1 (180), 5 [in Polish].
2. Haczek, Z. 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. *Gazeta Lubuska*. Retrieved from <http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/> [in Polish].
3. Pliushyn, I. (2003). *Volynska trahediia 1943–1944 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
4. Pliushyn, I. (2009). *Ukrainska Povstanska Armiiia i Armiiia Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
5. Istorychnyi pohliad. «Volynska trahediia». *Volynski novyny*. Pershe informatsiine ahenstvo. Retrieved from <https://www.volynnews.com/news/society/istorychnyy-pohliad-volynska-trahediia/> [in Ukrainian].
6. Kryciński, S. (2001). Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. In R. Traba (Ed.), *Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja* (p. 328). Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia [in Polish].
7. Lutsenko, N. Dovha Nataliia «Zhinka bez perervy hovoryla visim hodyn. Zupynylasia, koly vycherpavsia zariad akumuliatoriv u moii kameri». *Gazeta. ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-perervi-govorila-visimgodin-zupinilasya-koli-vicherpavsya-zaryad-akumulyatoriv-u-moyij-kameri/816282 [in Ukrainian].
8. Lytvyn, M. (2017). Uroky «polskoi»/neradianskoi doby: zamist pisliamovy. In M. Lytvyn (Comp.), *Proekt «Ukraina». Halychyna ta Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi* (p. 434). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
9. Motyka, G. (2013). *Vid volynskoi rizanyyny do operatsiia «Visla»* (A. Pavlyshyna, Trans.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
10. Nakaz MON № 236 vid 21.02.2019. «Pro vnesennia zmin do navchalnykh program z istorii Ukrainy dlia 5–9 klasiv ta 10–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-navchalnih-program-z-istoriyi-ukrayini-dlya-5-9-ta-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> [in Ukrainian].
11. Navchalni prohramy 10–11 klasiv, chynni z 1 veresnia 2018 r. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].
12. Novi navchalni prohramy dlia uchniv 10–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity, zokrema «Istoriia Ukrainy», «Vsesvitnia istoriia», intehrovanyi kurs «Istoriia: Ukraina

- i svit». Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/novi-navchalni-programi-dlya-uchniv-10-11-klasiv-zakladiv-zagalnoi-serednoi-osviti-> [in Ukrainian].
13. O SKPB Warszawa. Retrieved from <http://www.skpb.waw.pl/o-nas/kim-jestesmy.html> [in Ukrainian].
 14. Savytskyi, Yu. Koshty na vidznachennia 70-richchia operatsii «Visla». Ukraintsiam u Polshchi dopomahaiut polski diiachi. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28362680.html> [in Ukrainian].
 15. Soldatenko, V., & Antoniuk, Ya. (2013). Do ziasuvannia prychnyn Volynskoi trahedii 1943–1944 rr.: suchasnyi ukraïnskyi istoriohrafichnyi dyskurs. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*, 14, 887–914 [in Ukrainian].
 16. Strukevych, O., Romaniuk, I., & Drovoziuk, S. (2011). *Istoriia Ukrainy: Pidruchnyk dlia 11 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. (riven standartu, akademichnyi riven)*. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
 17. Turchenko, F. (2011). *Istoriia Ukrainy: 11 klas: pidruchnyk dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Profilnyi riven. Rekomendovano MON Ukrainy*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
 18. Umięcka, A. Wystawa Line/Linia/Linia – lustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. *Portal Miasta Gdańska*. Retrieved from <http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948> [in Ukrainian].
 19. Viatrovych, V. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
 20. Viatrovych, V. (2016). *Za lashtunkamy «Volyni-43»*. *Nevidoma polsko-ukrainska viina*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
 21. Vlasov, V., & Kulchytskyi, S. (2018). *Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Kyiv: Litera LTD [in Ukrainian].

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

РУДА Оксана. Освітнє питання в діяльності єврейських парламентарів у Законодавчому сеймі Польської держави (1919–1922)	3
ПАСИЦЬКА Оксана. «Свій до свого по своє»: сільськогосподарські виставково-ярмаркові заходи в Галичині у 20–30-х роках ХХ століття	19
СЕНИЦЬКИЙ Віктор. Военна округа УПА «Говерля» в період німецької окупації (1943–1944)	28
ЛУНЬО Євген. Народно-оповідна традиція про знищення польської колонії Пишівка весною 1944 року	46
STASIUK Oleksandra. The nomination of candidates for deputies as a ritual element of soviet ostensible democracy	77
ЛУЦЬКИЙ Олександр. Двадцятип'ятитомне видання творів Івана Франка: львівський внесок.	88
ПОПКО Сергій. Участь військовослужбовців Збройних сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки (1992–2018)	122
KRASIVSKYI Orest, PASICHNYK VasyI. Dynamics of national identity formation in independent Ukraine	134

ПОСТАТІ

ПАТЕР Іван. Іван Крип'якевич і наддніпрянська політична еміграція: взаємини і співпраця (1910-ті–1930-ті роки).	150
ПОСІВНИЧ Микола. Міжнаціональні стосунки в публіцистиці Степана Бандери.	178

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

СОВА Андрій. Іван Боберський і Листопадові події у Львові 1918 року	185
ЗАЙЦЕВ Юрій. Шістдесятництво у контексті українського опозиційного руху 1960–1980-х років.	212

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- РОМАНЮК Михайло. [Рец.]: Збірник джерел до біографії Романа Шухевича у міжвоєнний період. [на]: Роман Шухевич у громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр.: спогади, документи, світлини / упоряд. і відп. ред. Андрій Сова; Центр незалежних історичних студій. Львів: Априорі, 2019. 816 с. 239
- АРТИМИШИН Юлія. [Рец.]: «(Не)чорно-біла історія українсько-польського діалогу пам'яті». [на]: Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с. 246

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 8. 256 с.

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Коректор
Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 24.12.2020. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 20,74. Друк офсетний